

Х2(4Укр)
132

4Укр)

14

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

**ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ПРАВА**

ЧАСТИНА ПЕРША:
КНЯЖА ДОБА.

- I. ЛІТЕРАТУРА.
- II. ПАМ'ЯТНИКИ ПРАВА.
- III. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВН. ПРАВА.

П Р А Г А.
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
1 9 2 3.
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

Б304464-1 Б-ко Вірошала

Рух (48/48)

132

X2/48/48

132

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

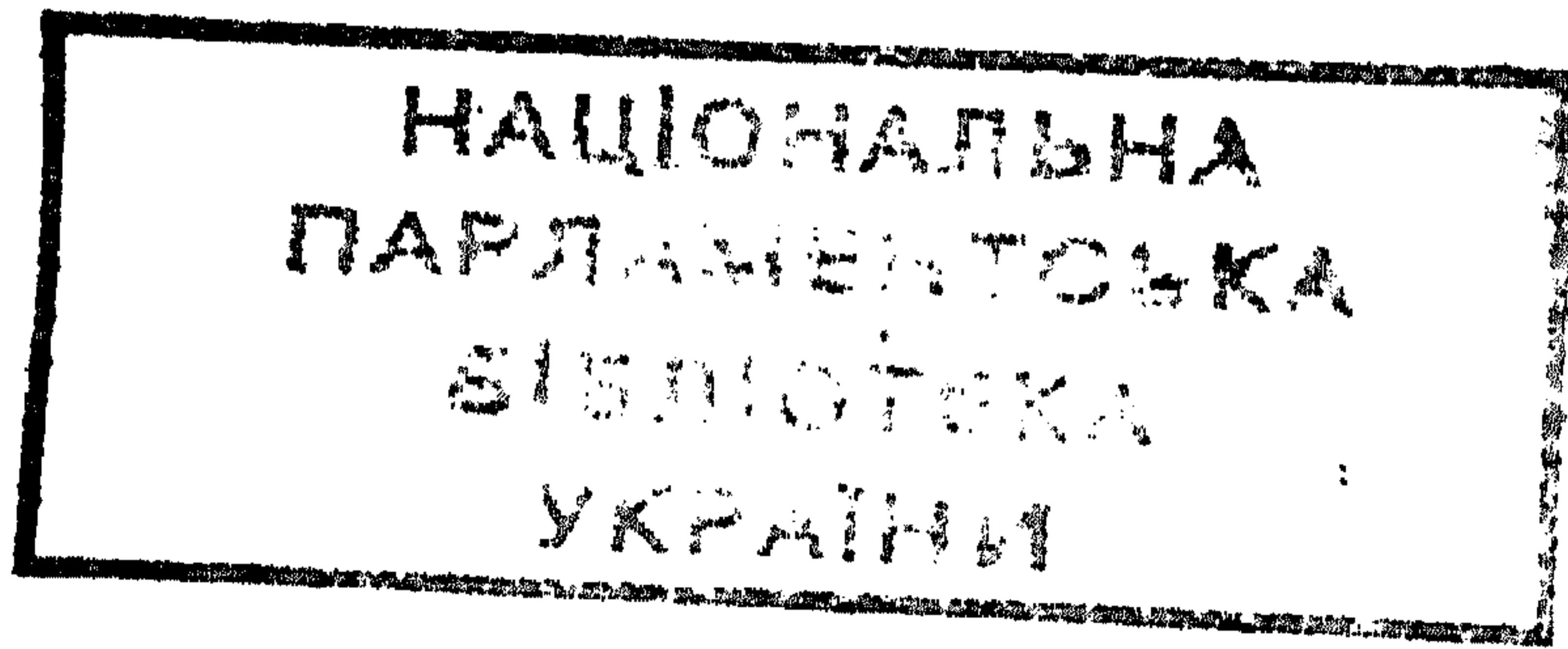
ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ПРАВА

Рух 7/190357

ЧАСТИНА ПЕРША:

КНЯЖА ДОБА.

- I. ЛІТЕРАТУРА. II. ПАМ'ЯТНИКИ ПРАВА.
- III. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВН. ПРАВА.

П Р А Г А

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

1 9 2 3

18/45784

I.

Література по історії українського права.

Вступ.

Російське царське правительство, як відомо, ставилося надзвичайно вороже до українства. Політика російського уряду що до України і до українства була здавна ясно визначена: Українського народу, яко народу окремого від „руссаго“, московського, царський уряд не визнавав. Для російського уряду не існувало ні окремих від російської історії народу українського, ні права, ні навіть мови. Все, що нагадувало про Україну, про її історію, її осібну від московської культуру, в очах царського уряду російського і його агентів вважалося за „сепаратизм“, майже за державний злочин. І уряд, виходячи з цієї засадничої, що до українства точки — систематично майже від смерти Богдана Хмельницького до революції 1917 р. — вживав всіх можливих від нього заходів, щоби припинить розвиток на Україні національної української свідомості. В школах, в війську, в урядових інституціях, в офіціозних і офіціальних органах російської преси — де тільки можливо, всюди провадилася на Україні агентами царського уряду ця політична тенденція. Над нещасною Україною наче простяглася страшна лапа якогось жорстокого ведмідя, що своїми пазурами рвав змучене і безсиле народне тіло, душив систематично день у день протягом двох з половиною віків народню свідомість. Відомо добре, до яких ступнів в своїй ворожості до українства доходив російський уряд. Іноді урядові заходи проти українства доходили до таких ступнів, які межували з варварством. Відомо, напр., що за часи „гуманного“ царя Олександра II був такий період, коли в серці України — в Києві на концерті не можна було проспівати української народньої пісні мовою українською і українську пісню перекладали на мову італійську або французьку; відомо, що слово Боже — Євангеліє — в перекладі на українську мову до самої революції 1905 р.

було заборонено друкувати. Автор цих рядків добре пам'ятає той час, як в Херсонщині в книжних крамничках, навіть „земських“, продавали селянам твори народнього українського поета Шевченка в перекладі на мову російську, і „Наймичку“ Шевченка українські селяне примушені були читати в досить невдалому перекладі — замість української „Наймички“ читали „Батрачку“.

Такі факти свідчили не тільки про ворожість до українства, але й про політичний фанатизм агентів російського уряду, який в переведенні в життя своєї політичної тенденції доходив іноді до божевілля.

Тяжко приходилося в той час свідомим синам України! Стоять на варті національного руху, його активно підтримувати було майже героїзмом, бо ми-ж добре знаємо, як жорстоко карав московський уряд українських діячів, які одверто боролися за національну українську ідею. Зокрема „терниста“ путь впала на долю наших письменників. Страждання велетня нашого слова — Тараса Шевченка є живий символ тої муки, котру поділили з ним всі наші письменники і літератори. Така-ж сама путь була й уділом наших вчених. Чого-чого, а живого слова, живих думок, ясних проміннів науки, більш над усе боявся царський уряд, бо він добре знав, що живе слово і наука єсть сама страшна для його сила, перед якою безсилі й безліч озброєних військ і твердині та перед котрою впадуть навіть і ерихонські стіни.

Розуміючи це добре, московський уряд майже цілковито усунув українознавство із всіх шкіл на Україні і середніх і вищих. Цілі галузі науки, які торкались України, були виключені із програму російських вищих шкіл — наче України і українського народу не існувало. Коли-ж де-які наукові дисципліни, що власне торкались України, і були допущені в російських університетах на Україні, то часто вони викладались призначеними від уряду вченими, проїнятими загально-російською централістичною ідеологією. Для цих мужів науки українського народу, яко окремого від московського, не існувало, як не існувало його і для царського уряду. Слова „Україна“, „український“ ними не вживались — замість „України“ був „Юг Росії“, „наш юг“, „южно-русскій народ“ і лише в крайнім разі „Малороссія“. Дякуючи цензурним умовам і політичному становищу в тогочасній Росії ці терміни, аби уникнути всяких „непорозумінь“ вживали іноді в своїх працях при їх виданню мовою російською і де-які українські вчені.

Зокрема таких вчених, що свідомо чи не свідомо в своїх наукових викладах підтримували політичні тенденції московського уряду, було чимало на правничих факультетах російських університетів на Україні. Треба щиро визнати: були серед них

і люде талановиті, з високою науковою ерудицією, з іменем в науці, але, на превеликий жаль, більшість з них була проїнята загально-російською ідеологією, тенденції якої просвічували яскраво в їх працях та підбивали иноді в самій основі вартість їх наукових положень. Зокрема це можна сказати про професорів історії „русского“ права, які між иншим під назвиском історії „западно-русского“ права викладали в російських університетах (але тільки по часті) власне історію українського права. Значна більшість цих професорів цілком не рахувалась з українським народом, яко з народом окремим від московського, і навіть тоді, коли їм приходилося спиняти свою увагу на самих оригінальніших пам'ятниках права чисто української правної творчості. В досліджуваннях цих вчених, ці пам'ятники права, як і всі иньші „Західньо-руські“ пам'ятники, були виявою і продуктом творчості єдиного русского народа. Західньо-руське право — це була лише галузь одного дерева, одного загального цілого, місцева, може й досить кольорова своєрідність творчої діяльності одного народу — „русского“. Треба тільки придивитись до праць по історії руського права російських вчених і там на протязі соток сторінок не зустрінеться не тільки назва „Україна“, але й не знайдеться жадної думки, котра б свідчила, що автор точно відділює український елемент, яко окреме поняття, що має свій визначений зміст. Під визначеним централістичним поглядом, з яким підкресленням ідеї — єдиної неділимої Росії і єдності цілого „русского“ народа, проходила діяльність всіх тих російських вчених, які були проїняті пануючою в російському суспільстві національно-політичною тенденцією.

Але недивлячись на всю цю пануючу в Росії „казенну“ ідеологію, що до українського питання, яка зосередилася і в російських „императорских“ університетах, — на щастя України на наукове українське поле вийшла ціла низка видатних наукових робітників, які, переборюючи різні перешкоди, що їм ставив в їх діяльності російський уряд, положили разом з трудами галицько-українських вчених міцний фундамент українській науці. Як того й вимагала жива дійсність, політична ситуація і становище України під пануванням царя Московського, — наукова праця українських вчених знайшла для себе перш над усе широке поле в області української історії і філософії. Славетня і яскрава історія нашого народу, що на протязі століть боровся за свою національну ідею, історія — повна надзвичайного трагізму, цілої низки драматичних ментів, не могла не спинити на собі перш над усе уваги наших вчених. Питання про те, хто ми, чий ми діти, яких батьків, ким, за що закуті — це й було те перше питання, розв'язати котре науково стало питанням національної чести. І ми бачимо, що всі свої сили, всю свою

енергію, наші славетні вчені вжили власне на розв'язання цього основного питання, а також і питань, які торкалися української етнографії, літератури, мови, археології і т. д.

Я не буду торкатись історії української історіографії, яка вже й значно раніш, хоча би в трудах Бантиш-Каменського і Маркевича, мала своїх представників і яка вела свою традицію від відомої „історії Руссов“ Полетики (по новітніх досліджуваннях автором „Історії Руссов“ був не Георгій Кониський, а Гр. Полетика, див. Д. Дорошенко: „Історія Руссов“ — „Хліб. Укр.“, 1921 кн. 3, зб. 5 і 6.) — ці труди не мали характеру наукового. Я не буду й викладати історії української історії — це не входить в наше завдання, але я не можу не згадати тут таких імен, як проф. М. І. Костомарів, В. Б. Антонович і М. С. Грушевський, які — кожний в свій час — заклали своїми трудами по історії українського народу міцний науковий фундамент взагалі „українознавству“.

Ще в розцвіт діяльності проф. В. Б. Антоновича фундамент був покладений такий значний, що в 70-их роках минулого віку в Києві був відкритий так званий „Юго-Зап. Отдѣл Геогр. Общества“. В цьому науковому товаристві, що відкрилося під російською назвою (Юго-Зап. Отдѣл), стали працювати українські вчені. Дякуючи невпинним трудам вчених, що згуртувалися коло цього „відділу Геогр. Т-ва“, стали тоді виходити „Записки юго-западного отдѣла“ і „Труды экспедицій в юго-западный край“. Після того, як російське правительство зачинило „Юго-Зап. Отдѣл“, наукова діяльність була зосереджена в рідній Галичині, де в 1873 році було засновано Товариство імени Шевченка, котре потроху й поширило свою наукову діяльність. Зокрема-ж поширилася діяльність цього Товариства з того часу, як на чолі його став наш видатний історик проф. Михайло Грушевський і славнозвісний письменник і вчений небіщик Іван Франко. З 1907 р. після першої революції в Росії, коли була вже можливість провадити більш організовано наукову діяльність на надніпрянських теренах — в Києві було відкрито окреме від Львівського „Київське Наукове Товариство“.

Трудами наших видатних вчених — Костомарова, Антоновича, Драгоманова та їх учеників разом з трудами цілої низки українських істориків, фіольогів, етнографів, археологів і т. д. — був покладений остільки міцний фундамент українській науці в межах бувшої Росії, що український національний рух одразу набрав високоідейного науково-обгрунтованого змісту — національного і соціального розкріпощення багато-мільонового українського народу із тяжкої неволі. Одночасно труди галицьких письменників і вчених ширили національну свідомість на теренах Галицької України, а ідейний зв'язок між ними

і культурними робітниками Наддніпрянської України ще більш поглиблював національну свідомість на території обох Україн.

Що торкається нашої науки — історії українського права — то значний фундамент для її розвитку був покладений на території був. Росії головне в Києві. *) З основи Університета Св. Володимира в Києві відомий вчений професор Данилович присвячує чимало енергії на досліджування пам'яток „Західно-руського“ права. Значно сприяв вже в 50-х роках минулого віку розвитку нашої науки відомий київський професор теж давно небіщик Іванишев. Зокрема видатною працею цього вченого по історії українського права була його відома розвідка про громадські (Копні) суди, які ще в литовський і польський період нашої історії відбувалися на Україні; праця ця — „О древних сельских общинах юго-зап. России“ звернула на себе в свій час особливу увагу вчених. Видатне та почесне ім'я придбав собі вже з 60-х років XIX віку своїми працями по історії „Західно-руського“ права і професор Леонтович („Русская Правда и Литовский Статут“, „Крестьяне юго-зап. России по литовскому праву XV и XVI в.“ „Сословный тип терит.-админ. состава литовского государства и его причины“, „Правоспособность литовско-русской шляхты“ і багато інших. Крім того вже в 1869 р. проф. Леонтович видав і курс „Истории русского права“, який містить в собі багато цікавого матеріалу для українського правника для вивчення старовинного періоду нашого права.

Зважаючи на те, що історія українського права є наука, яка дуже тісно зв'язана з історією українського народу взагалі, величезний вклад в першу внесли своїми працями, зокрема монографіями і наші видатні історики: Костомарів, Антонович, Грушевський і їх ученики. Із праць професора Антоновича, що торкаються „українського“ права зокрема відомі: „Очерк истории вел. княжества Литовского“, „Исследование о городах юго-зап. края“, „О происхождении шляхетских родов юго-зап. края“ і др. Із праць проф. Грушевського „История Киевской земли“, „Барское староство“ і др. Почесне ім'я собі в XIX віці завоював в науці історії укр. права київ. проф. Кістяківський. Видатним вкладом його в науку нашого права з'являється його відома праця: „Права, по которым судится малороссийский народ“. Серед вчених, що присвячували свою енергію „західно-руському“ праву, видався значно Іван Новицький (дуже відомий, напр., його твір по історії „зах.-руського“ права: „Очерк истории крестьянского сословия юго-зап. России в XV—XVIII в.“)

*) Визначним осередком наукового дослідження нашої історії і права в Києві зробилася і т. зв. „Комісія для розбору древних актів“, на чолі котрої довгий час (1863—1882) пробував проф. В. Антонович.

Так само відомі праці по „зах.-руському“ праву праці московського професора Любавського — одного із компетентніших знавців цього права; вкажемо тут хоча-би на відому його працю: „Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-русского государства“; також на „Литов.-рус. сейм“. Своїми працями по історії Жидів в Литовсько-Українській державі придбав собі в науці почесне ім'я відомий професор петербурського університету, давно вже небіщик Українець Бершадський. Із київських професорів-Росіян видатне в науці становище займає проф. історії „русского“ права, небіщик Владимирський-Буданов; вкажемо хоча-би на такі його роботи, як „Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“, „Помѣстья Литовско-рус. государства“, „Формы крестьянского землевладѣнія в Лит.-рус. государствѣ XIV в.“ і др. Сприяли розвиткові „зах.-руського“ права і вчені школи професора Владимирського-Буданова: київ. проф. Ясинський („Главный Литовский трибунал“, „Уставныя земскія грамоты“ і др.), проф. Малиновський („Ученіе о преступленіи по Литовскому статуту“, „Рада вел. княжества Литовскаго“)*) Максимейко („Сеймы Лит.-рус. государства“, „Источники Литов. Статута“ и др.). Відома також і праця професора київ. університету Демченка: „О наказаніи по Литовскому статуту“. Чимало також сприяли своїми працями розвиткові нашої науки і такі видатні вчені, як Олександр Лазаревський, проф. Лучицький („Матерьялы для історіи общины и общественных земель в лѣвобережной Украинѣ XVIII в.“, „Сябринное землевладеніе в Малороссіи“ і др.) Орест Левицький („Очерки народной жизни в Малороссіи“ і багато інших) а також в більшості ученики професора Антоновича: Іванів — відома його праця („Исторія Волынской земли“), Данилевич, Дашкевич, Довнар-Запольський („Государственное хозяйство вел. княжества Литовскаго“), Голубовський і др. Відомі труди також і одеського професора Линниченка; вкажемо хоча-би на його „Черты из історіи сословій в юг.-зап. галиц. Руси XIV-XV в.“ і др.

Дуже поважний „вклад“ в історію українського права внесла своїми працями по історії України і небіщик Олександра Єфименко („Дворищное землевладѣніе в Южной Россіи“, „Копные суды в лѣвобережной Украинѣ“ „Народн. суды в зап. Россіи“ і др.).

Крім вище згаданих авторів — в більшості істориків і істориків права мають значіння для нашої науки також праці таких вчених, як Срезневський (перегляд літописів), Бо-

*) Професор Малиновський залишив після себе і цілий курс по історії руського права.

дьянський, Максимович, історичний письменник Куліш. Власне для вивчення історії козацтва, козацького устрою на Україні і боротьби козацтва нашого за права і вольности, крім поодиноких монографій Костомарова, Антоновича, Грушевського, праць Куліша, О. Лазаревського, Уманця і др., відомі праці і таких авторів, як Стороженко, К. Каманін, М. Любавський, Рудницький, Липинський, Волк-Карачевський, Доманицький і др., зокрема-ж для вивчення устрою і організації Запорозької Січи чималий інтерес і для правника містять в собі такі роботи, як „Історія Нової Сѣчи“ Скальковського, „Історія Запорозьких казаків“ Еварницького, розвідки проф. Біднова і др. Для ознайомлення з організацією судівництва на Україні в різні доби, крім згаданих вже вище трудів Іванішева і Єфименко, заслуговують уваги праці И. Лаппо: „Земскій суд в В. Княжествѣ Литовском“, „Гродскій суд в Вел. Княжествѣ Литовском“, „Подкоморскій суд в Вел. Княжествѣ Литовском“; дуже цікава також робота Д. Милера: „О судах земских, гродских и подкоморских в Малороссии в XVIII. в.“. Про працю проф. Ясинського „Главный литовскій трибунал“ ми вже згадували вище. Багато цікавого матеріалу, що торкається організації судівництва на Україні, мається в поодиноких трудах таких авторів, як Владимирський-Буданів (зокрема про організацію судівництва по Магдебургському праву — див., напр., „Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“), Леонтович, Любавський (див., напр., „Областное дѣленіе и мѣстн. управление Лит.-рус. государства“), Орест Левицький і др. По історії кодифікації укр. права, крім згаданої вже вище праці проф. Кістяковського (проф. Кістяковським власне і видані „Права, по которым судится малороссійскій народ“), відома спеціальна розвідка Теличенка: „Очерк кодифікації малорусскаго права до издания свода законов“. По історії таких пам'яток українського права, як „Рус. Правда“, відомі зокрема праці проф. Вл.-Буданова, Сергеевича, Калачова, Мрочек-Дроздовського, Беляєва і др.; по історії-ж Литовського Статута відомі праці Д. Даниловича („О Лит. Статутѣ“), Леонтовича („Рус. Правда и Литов. Статут“), Чарнецкого („Історія Литов. Статута“), Вл.-Буданова („Отношеніе между Литов. Статутом и Уложеніем царя Алексѣя Михайловича“), А. Квачевського („Литов. Статут, как источник мѣстных прав“, „Законы Черн. и Полт. губ.“); безпосереднє відношення до Лит. Статута має і згаданий вище видатний труд проф. Кістяковського „Права, по которым...“ Вкажемо також і на працю проф. Бершадського „Литовскій Статут и польскія конституції“. Взагалі-ж можна сказати, що Литовського Статуту не обминав ні один автор, який присвячував свої труди історії

т. зв. „Литовсько-руського“ права.*) Так само в своїх монографіях і окремих розвідках присвячували більшу чи меншу увагу всі ці автори і історії та змісту т. зв. магдебургського права, що довгий час примінювалося у нас на Україні. Із спеціальних-же розвідок, присвячених цьому праву, вкажемо хоча би на праці Ф. Тарановського „Обзор памятников магдебургскаго права зап.-рус. городов литовской эпохи“ і Д. Багалія: „Магдебург. право в лѣвобережной Малороссіи“.

Про організацію і устрій церкви на Україні, про правне становище українського духовенства в різні доби і церковні відношення чимало цінних даних містять в собі труди таких вчених — в більшості Росіян, як митрополит Макарій, преосв. Филарет, проф. Голубинський, Милютін, проф. Павлов, проф. Голубів, Г. Карпів, Ейнгорн і др.; Із українців вкажемо Ор. Левицького, проф. Біднова, Лотоцького.

Освітленню правно-побутових стосунків на Слобожанщині, її колонізації і т. д. чимало допоміг проф. Багалій; видатне місце в науці займає також і проф. Сумцов. Зокрема земельних порядків на Слобожанщині — в т. зв. „Слободських полках“ — торкнувся досить глибоко Шиманів в своїй відомій праці — „Главнѣйшіе моменты в исторіи землевладѣнія в Харьк. губерніи“. Взагалі-ж по виясненню характеру українського землеволодіння, крім трудів Лучицького, О. Єфименко, Ф. Щербіни („Очерк южно-рус. артелей и общинно-артельныхъ форм“, „Земельная община в Днѣпровском уѣздѣ“, „Кубанская земельная община“ і др.) відомі також і праці проф. Максима Ковалевського; вкажемо, напр., на його відому розвідку: „Труд, как источник права собственности на землю в Малороссіи и на Украинѣ“. Багато даних що до українського землеволодіння в добу литовську містять в собі труди таких авторів, як Любавський, Новицький і др. Для вияснення процесу закріпощення нашого селянства в лівобережній Україні в XVIII. ст. для правника виявляє інтерес також праця В. Мякотина: „Прикрѣпленіе крестьян в лѣвобережной Малороссіи в XVIII в.“

Для вияснення і вивчення українського звичаєвого права багатий ще малооброблений матеріал мається в поодиноких українських збірниках і журналах — „Основа“, „Кіев. Старина“, „Літ.-Наук. Вістник“ і др. Чимало українських авторів присвячували звичаєвому праву нашому спеціальні розвідки, вкажемо хоча-би на „Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссіи“ П. Чубинського, „Обычное право малорусскаго народа“ П. Єфименко; „Излѣдованіе народной жизни“

*) По історії „Лит. Статута“ відомі і праці польських авторів — Чацького, Лінде, Ярошевича і др.

О. Єфименко; торкається і українського звичаєвого права і Качаровський; глибоко торкнувся в своїх поодиноких працях українського звичаєвого права та його форм і академик Ф. Щербіна. До речі зазначимо тут, що в наш час для наукового дослідження українського звичаєвого права при Українській Академії Наук у Києві утворилася в 1919 р. спеціальна комісія, що складена із українських правників, під головуванням акад. Павлова-Сільванського. Наша національна Академія з перших-же днів по своєму утворенню справі наукового розроблення українського звичаєвого права надає першорядне значіння.

Взагалі-ж по історії українського права багатий матеріял містять в собі вступні статті в „Арх. ю.-з. Росії“, де друковалися твори таких вчених, як проф. В. Антонович, О. Левицький, Ів. Новицький і др. Чималий матеріял також мається в „Чтеніях Московс. О-ва Истор. и др. Рос.“, „Записках И. Р. Геогр. О-ва, Харьк. Истор.-фил. О-ва, в Запис. Черн. Стат. Ком-та; в таких журналах, як „Основа“, „Кіев. Старина“, де друкувало свої праці чимало із вище згаданих нами авторів — „Літ.-Наук. Вістник“ і др. Чимало праць і поодиноких розвідок, які безпосередньо або посередньо торкаються українського права, містять в собі і російські журнали, що присвячені історії, археології і праву, як „Истор. Вѣстникъ“, „Рус. Архивъ“, „Юрид. Вѣстникъ“, „Право“, „Журналъ М-ва Юстиціи“. Дуже цінні матеріяли по історії укр. права містять в собі і книги „Журн. М-ва Нар. Просв.“, де друкували свої праці такі автори, як проф. Леонтович, И. Лаппо і др.

В тих умовах, в яких ми тепер перебуваємо, трудно подати вичерпуючі і систематичні данні по літературі українського права, і ми, на жаль, примушені поки що обмежитися цією далеко неповною і несистематичною „сводкою“.

По історії „руссаго“ (московського) права в Росії вже мається досить багата література — продукт наукової діяльності російських вчених-істориків та істориків права. Вже починаючи з XVIII віку — з Татищева, (що відкрив „Рус. Правду“), Шлецера, Милера і др. російські вчені досліджували історію (Карамзин, Полевой, Солов'єв, Бестужев-Рюмін, Ключевський, Милюков, Платонов і багато інших). Власне досліджування по історії „руссаго“ права почалось науково в Росії з першої половини XIX віку (в 1826 р. з'явивсь на німецькій мові труд професора Дерптського (Юр'євського) університету Еверса: *Das älteste Recht der Russen*). З тої доби в Росії і з'являється ціла низка вчених, які присвячували свій труд розробленню положень „руссаго“ права. Вкажемо хоча-би на імена: Неволіна, Кавеліна, Чичерина, Сергієвського, Градовського, Дювернуа, Беляєва, Загоскина, Романов-

вича-Словатинського, Латкина, Дьяконова, Филипова і др. Одно з видатніших місць серед цієї низки російських вчених власне в історії російського права займають київ. проф. Владимирський-Буданов, праць котрого по історії „зах.-рус.“ права ми вже торкнулись і професор петербурського університету Сергеевич. Першому з цих двох вчених, крім спеціальних монографій по історії „зах.-рус.“ права, належить капітальний труд „Обзор истории русскаго права“ і „Христоматія рус. права“, а другому, крім відомої праці „Лекції и изслѣдованія по истории русскаго права,“ де-кілька томів так званих „Русских юридических древностей“ і окремих монографій, як, напр., „Вѣче и князь.“

В своїх працях російські вчені (принаймі значна їх більшість), торкаючись норм „зах.-рус.“ права, розглядали їх — як ми вже вище зауважили — як явище одного походження і порядку з нормами права московського, ведучи правну традицію цього останнього від часів київської держави і „Руської Правди“.

Через це користуватись трудами російських вчених при вивченню українського права треба з великою обережністю, відсуваючи в кожному окремому випадкові пануючі в російських наукових колах тенденції від вислідів чистої науки.

Теж саме треба сказати і про праці, які торкаються і історії „зах.-руського“ права вчених польських: Маціовського,*) Чацького, Стадницького, Прохаски, Ярошевича, Олександра Яблоновського, Балзера, Барановського, Кутшеби і др.

Нарешті вважаємо необхідним зауважити, що історія українського права — наука зовсім молода. До цього часу ні на території бувш. Росії, ні в Галичині — історія українського права, як окрема наука, в вищих школах — власне на правничих факультетах університетів зовсім не викладалась. В Росії — як ми вище відмітили — викладалося по часті лише зах.-рус. право, в тенденційному освітленню його, як галузі права загально-російського, московського.

Вперше на Україні для історії українського права була введена спеціальна катедра в 1917 році в Київському Народньому Університеті, що був потім перетворений в державний, але діяль-

*) Серед низки польських вчених видатне становище займає в науці Масіеювські. Його відома праця „Historja prawodawstw sł wianskich“. Бажано ознайомитись кожному правникові і з трудами таких видатних чеських вчених, як Шафарик, Палацький, Йеречек; останній між иншим видав „Svod zákonův slovanských“ (Praha 1880). Свод цей містить в собі і такі пам'ятники права, як договори укр. князів з греками, дві редакції „Рус. Правди“, „Статут короля Володислава, даний Литві 1420—1423 р., „Судебник короля Казимира 1468 р.“ і Литов. Статут 1529 р.

ність цього останнього (як і Університету Кам'янецького), була фактично унеможливлена з огляду на політичні і військові події на Україні. Розпочинаючи зараз виклади по історії українського права в Українському Вільному Університеті в Празі в тяжких умовах еміграційного життя, вважаємо необхідним попередити, що, як лекторові, так і слухачам прийдеться рахуватися з великими труднощами — як цілком технічного характера (брак пособій, книжок і т. д.), так головне і органічного, які залежать від самого сучасного стану нашої науки: в протилежність іншим науковим дисциплінам, які викладаються на правничому факультеті, — наша наука доси не має ні своєї окремої закінченої історії, ні цілої закінченої системи; вони чекають ще своїх майбутніх авторів. Приходиться не тільки „викладати“, але в відомій мірі і „творити“ саму систему науки в тяжких умовах еміграційного життя. Але ненормальні умови сучасного життя не будуть вічні, молодість же науки — лише запорука її майбутнього розвитку, бо вже ті наукові матеріали, які здобуті вченими власне по історії українського права і той величезний ще мало розроблений сировий матеріал, який вже мається в ріжних пам'ятниках українського права — законодавчих збірниках, актах, судових рішеннях *) і т. д. — дає повну підставу для висновку, що в час відродження України, відновлення її державного життя, пошириться неминуче в українському суспільстві, а зокрема серед укр. молоді і інтерес до рідного українського права; без знання-ж права, права національного, не можна будувати і самої держави, в основі якої і повинно бути право.

Історія українського права, як наука.

Що-ж власне розуміється під іменем історії українського права, яко визначеної науки?

Для розв'язання цього питання треба пригадати, що взагалі розуміється під іменем самого права, який власне зміст вкладається в це поняття. Як відомо, під правом в широкому значінню цього слова розуміється сукупність взагалі всіх юридичних норм. Сукупність юридичних норм з однаковим змістом — власне одного

*) В 1837 році в бувш. Росії була утворена т. зв. Археографічна Комісія. У виданнях Археогр. Комісії мається надзвичайно багатий матеріал, ще зовсім мало розроблений вченими власне і по історії укр. права. Так, напр., до цього часу видано Археогр. Комісією: „Акты Арх. Экспедиции“ — 4 т., „Акты историческіе“ — 5 т., „Акты юридическіе“ 1 т., „Дополненія к актам историческим“ — коло 12 т., „Акты, относ. до юрид. быта древ. Россіи“ 2 т., „Акты, относящ. к исторіи южн. и зап. Россіи“ 7 т., „Акты относ.

порядку, одної природи, зветься юридичним інститутом; сукупність же юридичних інститутів (в тій або іншій області права) складає з себе, так звану, систему права, — напр., систему цивільного права, систему державного права і т. д. Виходячи з цих загальних понять, з загальних положень, ми і повинні прийти до висновку, що під історією права і треба розуміти історію розвитку правничих норм, історію правної творчості, історію поступового розвитку правничих форм і понять.

Але історію права взагалі, історію права всесвітнього, загально-людського, можна розуміти тільки доволі абстрактно, як і взагалі історію вселюдської культури, вселюдського розвитку. Річ у тому, що кожний окремий народ, кожна нація, в своєму поступовому розвитку іде більш-менш визначеним шляхом, виявляючи в своїй творчості і своїй особній національній рисі. Фізичні, географічні, історичні і всякі інші умови покладають на культурно-поступовий розвиток кожного окремого народу свій визначний відбиток, свій кольор, і безумовно, що всі ці сили надзвичайно впливають і на розвиток чисто правних ідей у кожного окремого народу; через це і самі наслідки правної творчості народу виявляють з себе один із найбільш цінних і головних здобутків національної культури. Я підкреслюю слово найбільш цінних і найбільш головних здобутків і роблю це навмисне, бо всесвітня історія нам виразно свідчить, що поступовий і визначний розвиток права завше виявляв з себе ту силу, яка додавала тому або іншому народові і його культурі особну міць. Історія могутнього Риму, де ідея права широко розвивалася і росла, яскраво свідчить, яку надзвичайну силу давало право і римському народові і римській державі; і не дарма, мабуть, Рим залишив всім народам, яко заповіт, що власне право єсть основа держав. Кажу я це для того, щоби підкреслити думку, що кожний народ, кожна нація, що хоче піднести свою власну національну культуру, повинна дбати і про розвиток свого національного права. Право додає культурі народній моральну силу, воно підіймає народ в його власних очах, воно відкриває перед суспільством все нові і нові горизонти, воно-ж і утворює певний державний і громадський лад. Право народне мусить бути національним, бо поза нацією, поза народом, кажучи словами російського письменника Тургенєва, ні поезії, ні життя, — нічого не мається; поза нацією не може

к історії Зап. Росії“ 5 т. і т. д. Багатющий матеріал по історії укр. права містять в собі документи вже видані Археогр. Комісіями Київ. і Виленською, акти „Литов. Метрики“ і т. д., а скільки ще матеріалу цілком не порушеного заховують в собі на Україні, в Білорусії, Польщі, Литві різні архіви? Вважаємо до речі нагадати про це всім, хто цікавиться надзвичайно важливою справою наукового досліджування рідного права.

бути — дозволяємо собі це висловити — і справжнього права. Високі загально-людські ідеї права тоді увіходять в народне життя, коли не тільки їх зміст, але і та форма, в якій вони переводяться в життя, зрозумілі народові. Через це і право кожного народу мусить бути — національним, через це і кожна нація, кожний народ, що прагне до розвитку своїх духовних сил, мусить не-впинно дбати і про поширення в масі народній — серед всіх членів нації правних ідей. Без їх ширення, без їх зросту, народ підносити своєї культури не зможе.

Коли ми обернемося до України, до народу українського — ми бачимо, що ідея права завше жила на Україні і не вмирала ніколи; ідея права на Україні завше зливалася в поглядах народніх з ідеєю рівності, братерства*); про право і правду нам співали наші кобзарі, про право і правду нам співав і наш Великий Кобзарь-Тарас. В боротьбі за право, за правду, укладався нащ. національний характер, загострювалися наші шаблі для нових дальших здобутків, що посувають вперед не тільки наше, але і загально-людське життя**).

Думаю, що після цього здається вже ясним, що повинно розуміти під наукою, яка зветься історією українського права. Історія українського права єсть наука, котра викладає і вияснює поступовий розвиток українських правничих норм, правну еволюцію українського народу, коротко кажучи — це єсть наука, яка викладає історію національного українського правного розвитку.

„Наука права, говоре відомий правник Пухта, має діло з національним предметом, через це вона стане тільки тоді дійсно наукою, коли буде розглядати свій предмет, як народній; це і значить розглядати його по правді“.

Виходячи з цього загального поняття історії українського права, як науки національної, що спирається на український національний ґрунт, на народню українську стихію, — і треба перш над усе зазначити, що об'єм історії українського права мусить охоплювати всю українську націю, як таку, всю її правну творчість, де-б і як ця творчість не виявилася. І це цілком зрозуміло: історія національного права має стосунки до цілої нації, з творчим генієм цілого народу і до прояв правної творчости усіх часток останнього, хоча-би ці частки той або инший період жили окремим життям від цілого. Розглядаючи

*) Ідеал українського козацтва.

***) В даннім разі український народ зберіг і заховав в непорушности і чистоті старовинно-славянську уяву про право, як про правду. „У Славян“, каже проф. Леонтович, „ідея права виявлялася в поняттю правди“. (Див. Леонтович: „Історія рус. права“, 81 ст.).

з увагою всі риси і форми правного життя народу, а також і ті з них, які з'явилися під впливом окремих визначених факторів, історик права національного, шляхом порівнянь, може зробити в кожному окремому випадкові більш обосновані і більш ґрунтовні висновки. Для історика права українського ці положення мають особливе, спеціальне значіння, бо, як відомо, цілі значні частки народу українського (в Галичині, Буковині і т. д.) знаходилися довгий час під впливом своєрідних факторів, які і залишили свої сліди в сфері права.

Джерела історії українського права.

Кожна наука має свої джерела. Під джерелами права розуміються ті сили, що утворюють право. За такі сили наукою права вважається взагалі дві: звичай і закон. Зважаючи на те, що право звичайове, як продукт безпосередньої правної творчості народу, і закон, як продукт визначеної законодавчої діяльності того ж народу, складають з себе дві визначені форми права — треба заключити, що під джерелами історії українського права треба розуміти: 1 — пам'ятники українського звичаєвого права і 2 — пам'ятники української законодавчої творчості.

Історія джерел українського права зветься зовнішньою історією укр. права.

Звичай і закон.

Першим найдавнішим джерелом нашого права, як і взагалі права кожного окремого народу, був звичай. Через що саме — цілком зрозуміло. В найдавніші часи історії нашої у нас, Українців, права писаного ще не було і бути не могло (письменність з'являється у народу завше пізніше), і наші предки правувалися довгий час на підставі тих норм, які заховував в собі звичай.

Але яким-же чином складався сам звичай, якими шляхами звичаї набирали ваги і значіння неписаного народнього права?

Ясно, що це трапилося не одразу і що до того періоду, коли народній звичай набрав значіння неписаної правної норми, пройшов не малий час. Первобутня людина, очевидно, досить довгий період жила — так би мовити — в сфері безпосередніх переживань, керуючись лише своїм інстинктом, своїм почуттям. Ні про яке право в нашому розумінню цього слова у той час не можна було й казати. За єдине право вважалася тоді лише сила фізична; се був час панування права сильнішого, права найдужчого, права, яке в вульгарному виразі, але досить характер-

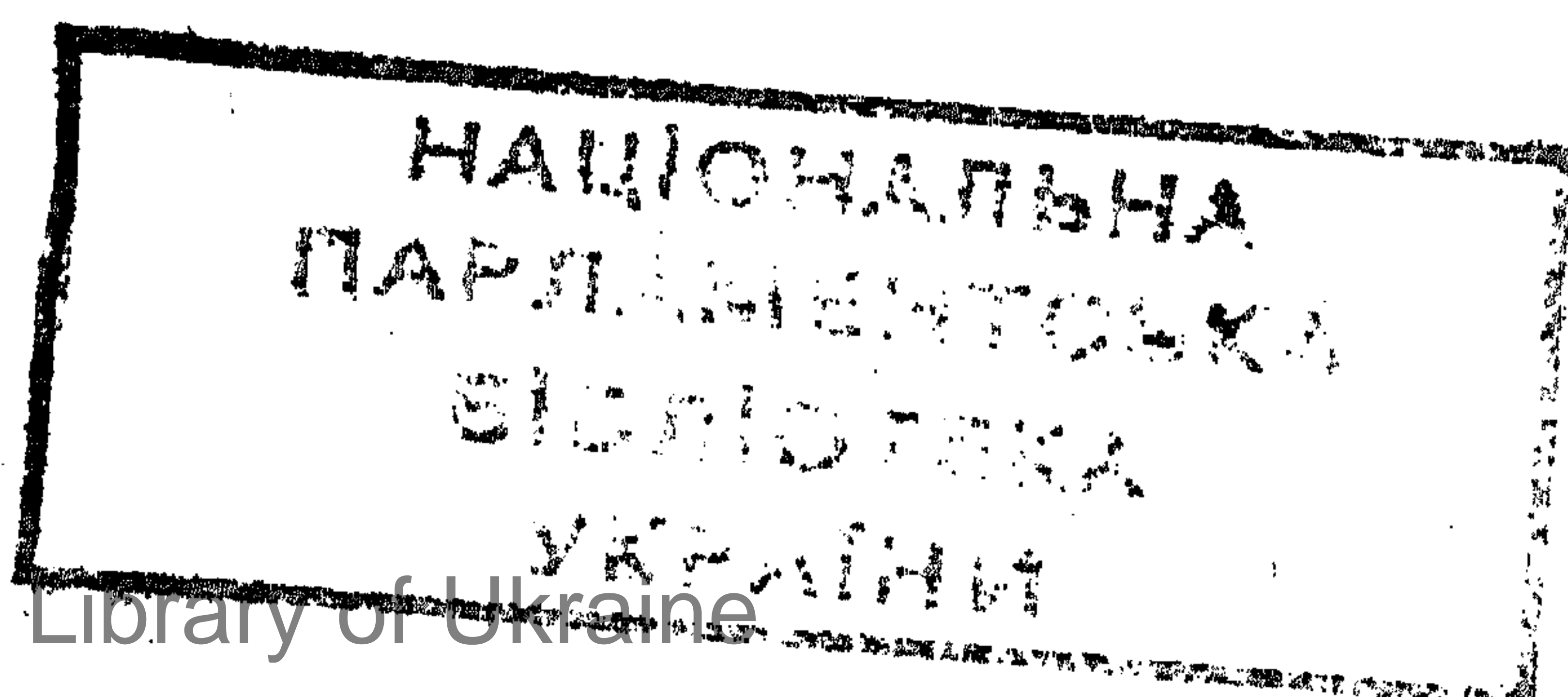
ному відоме під назвискон „кулачного“. Відомий філософ Гобс характеризує цей період, як невинну боротьбу, невинну жорстоку війну всіх проти всіх (*Bellum omnium contra omnes*). Панував той, хто почував себе сильнішим. Почуття образи безпосередньо штовхало людину на шлях власної розправи зі своїм супротивником, на шлях помсти, яка, як відомо, довгий час ще на потім животіла в побуті всіх народів. І цілком зрозуміло через що: влада, яка б організовано мала би змогу захистити покривдженого, з'явилася не одразу.

Таким чином, з початку лише інстинктом, безпосереднім почуттям, керувалася тогочасна людина, реагуючи на ті або інші події і явища. І лише, очевидячки, по трохи і помалу, відзначається в цих реагуваннях та сила, яку ми звемо розумною, свідомою в собі волею. Утворюються перші підвалини громадського життя, визначається ідея більш-менш сталої влади, вияснюються перші здобутки правного розвитку.

Од реагування на ті або інші події в однаковому напрямі, потрохи і помалу утворюється щось постійне, стале, що в тій або іншій групі населення, або навіть і серед цілого племені починає прикладатись всіма на однакові випадки, утворюється те, що ми звемо зараз народнім правничим звичаєм.

Як саме проходив цей процес, як власне народжувався той або інший правничий звичай — сказати трудно. Процес цей надзвичайно складний. В першій половині минулого віку на походження права взагалі панував в науці погляд, так званої, історичної школи правників, головним представником котрої був відомий німецький вчений Фрідріх Савин'ї. Історична школа додержувалася того погляду, що право взагалі виникає не одразу, воно єсть — продукт поступового зросту із глибин народнього духа; право росте потрохи, як рослина із зерна. Ця школа з'явилася як реакція проти, так званої, натуральної школи правників, що панувала в XVII і XVIII століттях і яка додержувалася погляду, що єдиним взагалі джерелом права з'являється законодавча влада.

В XIX в. на походження права дуже цікавий погляд висловив відомий німецький правник Рудольф Ієрінг; він рішуче підкреслив, що дивитись на право, як на продукт лише стихійної сили — не можливо. „Мета права, говоре Ієрінг — мир, путь до його — боротьба . . . Життя права єсть боротьба; боротьба народів, державної влади, станів, індивідумів . . . Всі права на світі були завойовані; кожне значне правове становище з початку повинно було примусом здобути у тих, хто проти його сперечається; кожне право, все одно — право народа, або індивідуума — має в собі постійну готовність оборонятись . . . Право — це безпере-

станна робота і робота не тільки державної влади, але всього народу.“ *)

Досить цікаву теорію на походження власне звичаїв народніх, як норм неписаного права, висловив проф. Сергеевич. На погляд проф. Сергеевича, за початкову точку, з якої розпочинається процес народження звичая, треба вважати спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб. Як і в наш час, так тим більше в найдавніші часи історії, до способу поведіння найбільш енергійних осіб завше придивлялася уся громада, натовп, що в своїй більшості безумовно складалися із більш-менш однакових середніх осіб. Цілком ясно, що спосіб реагування на ті або інші події з боку людей сильних, енергійних, брав на себе очі цілої громади. Цей спосіб реагування на однакові життєві випадки маса, громада, преймала і на однакові випадки потрохи сама вживала, аж поки той або інший спосіб реагування на однакові життєві події не набрав сили загального правового звичаю. Населення, що потім приміювало такий звичай, вже не робило аналізу, не спинялось на тім — оскільки даний звичай відповідав і життєвим умовам і мав сам по собі визначну вартість; на населення вже впливало те, що даний звичай набрав — так би мовити — правової сили, здобув загальне визнання, загальний авторитет, і цього для тих, хто його вживав і приміював, було досить.

Власне в процесі народження того або іншого звичаю проф. Сергеевич спиняється на двох визначних ментах: перший мент — це мент так званої автономії або самовизначення, коли у людини під впливом визначених факторів пробуджується самовизначення і народжується імпульс реагувати на визначену подію так, а не інакше. Більш-менш енергійні особи реагують в визначеному напрямі; до їх реагування придивляються звичайні люди і на однакові тотожні випадки змагаються реагувати і реагують в тім же напрямі. Тут вже відзначається новий мент — починає впливати сила при звичаєності (по російському „обыкновенія“). Потроху і складається звичай, який і увіходить в переконання маси, як норма живого неписаного права.**)

Зі свого боку небіщик проф. Владимирський-Буданов тримається того погляду, що початковим джерелом права з'являлася сама природа людини фізична і моральна і що всі поводяться однаково не через переймання тих або інших способів реагування на визначені події окремих осіб, а на підставі „однакового почуття“. Далі право („в союзах, громадських і державних“) перетворюється „із явищ природи в дію волі. Те, що

*) Іеринг: „Боротьба за право“, I ст. і-слід.

***) Див. Сергеевича: „Лекції по історії руссаго права.“

есть (факт), перевертається в те, що мусить бути (право) (Владимирський-Буданов: „Обзор истории рус. права“, 88). Спиняючись на цих двох теоріях (професорів Сергеевича і Влад.-Буданова) на походження звичаєвого права, проф. Малиновський цілком слушно зазначає, що обидві ці теорії подібні одна до другої в тому відношенні, що підкреслюють характерну рису звичаєвого права: право це — єсть продукт безпосередньої народньої творчості, а не продукт творчості законодавчої влади. (Див. Малиновського „Лекції по истор. рус. права“).

Як би там не було, а нам в даннім разі важливо сконстатувати, що творцем звичаєвого права з'являється врешті решт сам народ, творчий геній його, який творить норми не писаного права і примінюючи їх до життя, надає цим нормам визначну силу і авторитет.

Право звичаєве, очевидно, через те, що воно з'являється продуктом творчості самого народу, відзначається взагалі консерватизмом. Народні звичаї змінюються повагом, помалу. І зрозуміло через що: те, що примінювалось, можливо, на протязі цілих століть, що одержало апробацію цілих поколінь — не може змінюватись, а тим більше щезати відразу. „Так поводитись батьки, так поведимось і ми“; „Як люде, так і ми“, каже народ, і в цих пословицях цілком відбивається погляд народу на народні звичаї — власне ідея консерватизму має до удержання, до затримання, своїх стародавніх звичаїв. Підходити до цього народнього консерватизму, як до явища лише негативного, вбачати в ньому лише прояву народньої темряви, а тим більше того, що по російському зветься „косністю“ народньою, — буде кроком надзвичайно необережним. Звичаї народні виникають не без поважних підстав. Вони одержують високу апробацію самого народу, і для їх зміни потрібно, щоби сам народ визнав необхідність їх зміни. Мудра законодавча влада ніколи не йде в рішучий розрив з народнім правом, оскільки це право ще відбивається, ще відзначається в проявах народнього життя, а тим більше, коли це право — право не писане — ще панує в народніх думках. Іноді власне ледви примітна модифікація, ледви примітна еволюція в правній законодавчій творчості, з'являється для законодателя найліпшою дорогою, найліпшим методом, для заведення тих або інших правничих норм. Іноді власне такий шлях рятує цілу державу від вибухів і заколотів, від проявів народнього гніву, які виникають часто від того, що законодавча влада не рахується з народньою правною ідеологією в своїй законодавчій діяльності.

З другого боку — як свідчить зокрема і історія України — цей консерватизм народу до затримання своїх стародавніх звичаїв з'являється і рисою високо позитивною. На протязі цілих століть український народ правувався власне на підставі своїх народніх звичаїв — „подле обичаю стародавняго“, „водле звичаю

давняго“, і ця вірність українських народніх мас своїм звичаям стародавнім власне і врятувала народ наш від цілої низки ворожих впливів. Шануючи свій неписаний звичай стародавній, народ наш від часів Руської Правди до наших днів проніс живу ідею свого народнього права. В той час, як Московщина вже в XIV. ст. під впливом татарщини, під впливом права мусульманського, стала заводити порядки, що не мали нічого спільного з правом славянським, в той час як „законодавство московське в часи Судебників загублює всякий звязок з старовинним руським правом“ на Україні і в XIII і в пізнійших століттях продовжували жити і діяти „основні положення Руської Правди“.*) Великі князі литовські примушені були рахуватись з цим консерватизмом українських народніх мас до заховання їх стародавніх звичаїв, підкреслючи завше в своїх привілеях поодиноким землям одне положення: „Ми новини не заводимо і старини не рухаємо“. І цей власне здоровий консерватизм народа українського до заховання своїх „звичаїв давніх“ врятував його, як народ, як націю, і в час татарщини, і в час панування на Україні „феодалного“ німецько-польського „права“ польських дідичів, в часи гонорового свавілля польських старост і в новітні часи панування на Україні московських „исправников“.

Історики права звертають свою увагу ще на одну характерну рису права звичаєвого: його кольоровість, ріжноманітність самих звичаїв. Відома російська пословиця підкреслює цю рису так: „что город — то норов, что деревня — то обычай“. В цьому деякі історики права вбачають теж негативну сторону норм права звичаєвого, як норм почасти обовязуючих місцеве населення. Але така точка погляду не витримує критики: дійсно у кожного народа в ріжних місцевостях існують иноді на однакові випадки інші звичаї, але 1. і ті, і другі звичаї, на утворенню яких відбилися, очевидно, місцеві фактори, з'являються продуктом творчости одного і тогож генія, продуктом творчости самого народа, із цього боку кожний місцевий звичай, коли він дійсно набрав ваги і значіння для місцевого населення норми неписаного права, з'являється один одному рівноцінним; 2. хоч і трапляється иноді, що в окремих поодиноких місцевостях, які заселені одним і тим-же народом, існують на однакові випадки ріжні звичаї, але в більшости ріжниться головним чином зовнішня сторона, зовнішній їх бік, на які впливають місцеві умовини і наріжні місцеві фактори; з боку-ж внутрішнього, з боку—так би мовити—виявлення духу народнього, правної ідеології народа— основні риси права народнього відзначаються в рівній мірі на кожному такому звичаю; 3. місцева кольоровість

*) Леонтович: „Рус. Правда и Лит. Статут“, 117 ст.

звичаїв народніх лише дає безпосередню спроможність історичу права шляхом паралелізму і порівнянь зробити глибший і аналіз тих або ниших народніх правних положень і охопити — так би мовити — всі нюанси правного світогляду народа; 4. організація місцевої влади на принципах широкої децентралізації її органів і можливого наближення цих останніх до потреб місцевої людности з наданням суддям в визначених випадках права користуватись, як нормою права, і місцевим звичаєм — усуває цілком ті незручності, які вбачають деякі історики права в кольоровості місцевих звичаїв, як норм місцевого не писаного обов'язуючого права.

В старовину взагалі панували звичаї. Україна — як ми вже зазначали — довгий час і не тільки в період Руської Правди, але і в XIV і в XV віці і куди пізніше власне правувалася на підставі своїх стародавніх звичаїв. Навіть в період Литовських Статутів на Україні в масах народніх, зокрема на судах громадських (копних), а потім і козацьких, приміювався звичай. Литовський Статут 1529 р. навіть обов'язував усі суди, коли не було закона для присуду в відповідному випадку, приміювати — звичай.*)

Народ наш завше шанував свої звичаї. Характерно, що пошаною до його, пошаною до стародавнього „руського“ звичаю, проймались навіть іноді поодинокі люде і з національно і соціально ворожої народу нашому верстви польської шляхти. Дуже цікавий в данім разі погляд на український звичай стародавній, висловив в своїому творі: „Zdanie o pogodzie ruskim“ в 1613 р. (власне з приводу примусового заведення на Україні унії) польський шляхтич Ян Щасний Гербурт: „Бо Русь має — писав він — в розумах наших найкраще право і матір всіх прав — звичай. А чим-же иншим єсть право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнанням і потім, щоб його ніхто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертво єсть, коли його звичай не оживляє... І коли хочуть вони**) щоб Руси не було на Руси, то це річ не можлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська“.***) Це свідчення польського шляхтича XVII в. про український стародавній звичай дуже характерне: воно ясно вказує, яку ве-

*) „А которых бы артикулов не было еще в tych правах выписано, тогда тоє право має сужоно быти водле старого обычая...“ (Лит. Ст. 1529 р., р. VI, 1. арт.)

**) В даннім разі автор розумів тих своїх одновірців шляхтичів, що, зневажаючи стародавній звичай „руський“, ламали народне право, посягаючи й на віру.

***) В. Липинський: „Україна на переломі“, 241—242 (курсив наш).

лику моральну силу заховував в собі власне звичай народній. В своїй не виданій ще праці по історії українського права про копні суди я між иншим писав: „Коли в судах Речі Посполитої Польської, де і істнувала, де і животіла ще ідея права, то не на шляхетських земських і городських судах, не в медоточивих софістичних промовах ріжного рода „прокураторів“ і „умоцоних“ на судах „врядових“ і не в тих розділах і артикулах Статута Литовського, які головне оповідали про право панське і про панські привілеї, — коли-ж вона ще і заховувалась і животіла, то тільки на судах копних, народніх, що одбувалися „подле обичаю давняго“. Нехай те право, та Правда, і були, може занадто грубі, суворі, на погляд наш, нехай апарат суду народнього був, може і занадто тяжкий, але його рішення „водлуг права стародавняго“, відбивали в собі у той вік, у той час, дійсну і живу ідею правосуду“.

Питання про примінювання народнього звичая, як норми права — тільки права не писаного, далеко не загубило своєї актуальности і в наш час, коли закон став пануючою формою права. Навіть в царській Росії, де ідея централізму, нивеліровка всіх місцевих „своєрідностей“ і відокремленостей в своєму розвитку побила — так би мовити — світовий рекорд, дозволялося судам в визначених випадках базувати свої присуди власне на місцевих звичаях. І суди в Росії — треба їм видати справедливість — в справах цивільних широко користувалися цим правом в інтересах правосуду.

Як би взагалі не дивитись на звичаєве право — хоча би і як на право досить примітивне, нерозвинене, яке в окремих випадках може і не відповідає елементарним (на наш погляд) правним вимогам, — але історик права національного, суддя, законодатель, повинні звертати саме пильну увагу на місцеві звичаї, на право звичаєве; — повинні через те, що в праві цьому, в народніх звичаях, відбиваються, як в дзеркалі, народні погляди, народні гадки і думки на ідею справедливости, народні правні бажання і безпосередне народне почуття. В тих або инших правничих звичаях народа відбивається навіть і дух епохи і правове становище самого народу: на підставі народніх звичаїв історик права може в тій або иншій мірі читати історію правного побуту народа, з'ясувати еволюцію правних народніх думок, правного розвитку цілого народа. Само вже собою, що звичаї народні, як продукт безпосередньої народньої творчости, мають завше визначний національний характер, і з цього боку право звичаєве виявляє з себе високу вартість не тільки виключно для істориків права, а і для всіх инших дослідувачів народнього життя. Національний характер звичаїв народніх підкреслюються майже всіма народами і в самих назвах

поодиноких збірників національного права: Руська Правда, Sachsen-Spiegel, Lex Salica.

Другим надзвичайно важким джерелом історії українського права, з'являються пам'ятники законодавчої творчості — те, що в наш час відоме під іменем „закон“.

Спинятися на тому, що власне розуміється в наш час під іменем закона — не приходитьсья. Не всяка правна норма — єсть закон; але правну норму може заховувати в собі і народній звичай, між тим народній звичай по своїх юридичних формальних ознаках не єсть то, що розуміє наука права під словом „закон“. Ми знаємо добре, що під останнім треба розуміти лише таку правну норму, яка виявляє з себе акт законодавчої влади, що був виданий в визначеному законодавчому порядку перш ніж набрати сили закону; така норма повинна пройти в процесі свого народження визначені ступені, які предбачаються законодавчим порядком. До таких ступенів в процесі народження закона відносяться: 1. ініціатива закону, 2. його обміркування в компетентному законодавчому органі, 3. прийняття закону, 4. ствердження (санкція) і 5. оголошення.

Ясно, що звичай, який не має „особистого“ походження (звичай „безличен“, як висловлюється проф. Сергеевич) і початку, який можливо було би конкретно і точно зафіксувати — під поняття закона не підходить, хоча би і мав значіння і авторитет справжнього закону.

В найдавніші часи нашої історії у нас, на Україні, — це вже вище підкреслено — панував звичай, а не закон. І ясно через що саме: для утворення закона неодмінно потрібно, щоб вже існував більш-менш сталий державний лад, щоб громадянство і взагалі людність дійшли до відповідної ступені в своєму правному розвитку і щоби виникла жива потреба в утвореню закона, як норми обов'язуючого права, шляхом визначеної законодавчої діяльності визначеного законодавчого органу. Це з'явилося на Україні (як і взагалі у кожного народу) не одразу, а лише з часом — з розвитком державного життя і взагалі з розвитком самого народа, але літописець, розповідаючи про східних славян, (від яких і Українці ведуть своє походження), разом зі „звичаєм“ згадує і „закон“. „Имяху бо обичаї свої і закони отець своїх і преданья, каждо свій нрав“. З приводу цього свідчення літопису в російській науковій літературі виникла ціла низка поглядів різних вчених що до старовинного правного побуту східних Славян взагалі. Перші російські історики, як Шлецер і вчені його школи, стояли на тому, що східні Славяне до самого прибуття „варяжських князів“, про котрих теж згадує, як відомо, літописець, пробували взагалі в стані дикунства і що ні про які „закони“ у Славян, як продукт законодавчої діяльності, хоча би і самої

примітивної, не можна певно і згадувати. Другі вчені — Тобин, Срезневський, Бутков, Самоквасов трималися іншої думки і гадали, що навіть і до „прибуття Варягів“ Славяне мали вже більш — менш визначену культуру, мали не тільки свої правні звичаї, але і „закони“.*) Вчені ці для захисту своїх поглядів звертали між іншим увагу і на друге свідчення літопису: „Кожному язюку — овѣм исписан закон есть . . . другим-же обычай“. На підставі цього вчені робили висновок, що вже в той час „закон“, як визначену норму права, відрізнявали від „звичаю“ в тісному значінню цього поняття. Ми не будемо тут спинятись на цих поглядах окремих вчених; ми лише вважаємо необхідним зазначити, що в наш час в науці вже твердо встановився погляд, що слово „закон“ вживалося старовинним літописцем в тім-же самім зміслі, як і слово „звичай“. „Закон“ в ті стародавні часи був синонімом слову „звичай“.**)

З цього приводу дуже цікаве тлумачення дає слову „закон“ проф. Сергеевич. „Слово закон, як і слово покон, визначаючи однаково звичай — пише Сергеевич — походить від слова „кон“, яке визначає початок, а разом з тим межу, границю і де-яке визначене місце в визначених границях: поставити „бабки“ або гроші на кон, взяти карту з кону. Приіменник „за“ з четвертим відмінком визначає межу рушінню, напр., сонце сховалося за хмару; коли він вживається „слитно“ — надає слову значіння границі, межі: „забор“, „запруда“ і т. д. Приіменник „по“ має — такеж значіння: „по гроб буду згадувати“, просто-народній вираз „потуда“. Звідціль в словах „закон“ або „покон“ покладається границя людської діяльності або свободи. Закон і покон есть тот порядок, підлягати котрому людина повинна в своїх діях. Але і звичай есть теж порядок, підлеглість котрому обовязкова, а тому звичаєве право визначувалося зо всіма ознаками закона, цеб то границі і може бути названо законом. Як закон — покону, так закон — покосу“***)

Вже в договорах „русинів з Греками“ згадується „руський закон“ (в артикулі договору про штраф за удар мечем), але під цим „руським законом“ — як гадає проф. Сергеевич — власне треба розуміти руський звичай, із котрого лише дуже не багато увійшло в писану Руську Правду. Так само і слово „lex“ в середньовічних латинських грамотах означувало не тільки закон в тісному значінню цього поняття, але і звичай.

*) Цього погляду трималися і деякі представники польської історичної науки, як, напр., Маціовський в своїй „Історії слав. законодавств.“

**) „Південні Славяне — пише проф. Леонтович — до цього часу звуть правничі звичаї законами“, так само й на Україні, по свідченню того-ж вченого, і тепер ще звичаї ці взагалі звуться „законами“. (Ф. Леонтович — „Истор. рус. права“, 82.)

***) Проф. Сергеевич: „Лекції и изслѣдованія по древ.ист. рус. права“, 18 ст.

Слово „закон“ — на погляд того-ж вченого, розійшлося в зміслі зі словом „звичай“ тільки з того часу, як на Руси почалося вживатись і ширитись візантійське право. Перекладчики грецьких книг зустрічаючись з грецьким словом νόμος, яке мало визначений зміст, як стверджена візантійським імператором законодавча писана норма, переклали це слово словом „закон“, і слово „закон“ потроху розійшлося в зміслі зі словом „звичай“.

Опріч слова „закон“ в зміслі „звичай“ в найдавніші часи нашої історії вживалися і інші назви однакового з ним значіння і змісту: „правда“, „пошлина“ (що пішло з давніх давен), „старина“ і т. д. В українській мові і „звичай“ і „закон“ иноді в актах замінювалися одним загальним словом: „право“*). Слово-ж „право“ зустрічається також в українських актах досить часто в зміслі суду, процесу: „водле їх тамошняго права“, „на тому праві седів з нами“, „суддя з підсудком і зо всім правом“, звідціль — надзвичайна кольоровість української стародавньої правничої мови: в актах на кожному кроці зустрічаються такі кольорові вирази, як „вести право“, „втратити право“, „доводити правом“, „доходити правом“, „зазивати у право“, „перевести право“, „зводити право“, „піднести право“, „спирати правом“, „сказати з права“, „стояти в праві“, „страчати право“, „увязати з права“, і т. д.**).

Звичай і закон складають з себе так зване діюче „позитивне“ право, норми якого прикладаються до життя***). Норми позитивного права з часом змінюються, через це власне не тільки закони, але і такі акти, як судові рішення, на яких відбивалася еволюція правного життя з'являються пам'ятниками історії національного права. Взагалі всі акти державної влади, всі акти офіційного походження, в яких просвічуються українські правні положення, судові рішення, постанови, також збірники народніх звичаїв і акти, на яких базувалися приватні права окремих осіб і інституцій, як купчі, духовниці, даровизни, данні, ріжні „записи“ і т. д. — все це з'являється джерелом історії українського права.

Але в більш широкому зміслі джерелом історії українського права можуть вважатись і не виключно акти юридичного характеру. З цього боку і продукти безпосередньої народньої творчости, як пісні, думи, пословиці, прислів'я і т. д., а також і літературні і зокрема художні твори поодиноких письменників і поетів —

*) Так, напр., в привилеї короля Олександра (1495 р.) міщанам Володимирським сказано: „Призволили есмо їм около міста . . . дрова брати под ле їх права“. (Акт. Лит. Метр., I п., N. 209.)

**) Див. хоча би „Акти Литов. метрики“.

***) Обовязковість норм цього права спирається на зовнішній авторитет — авторитет державної влади, авторитет дідів і правітців і т. д.

оскільки в них просвічуються правні положення — можуть стати важливим джерелом нашої науки. „Слово о Полку Ігоревім“, українські козацькі думи, поетичні твори Шевченка, в яких, напр., так яскраво закреслюється правне становище кріпака-селянина на Україні в першій половині XIX віку і т. д. — все це також з'являється цінним джерелом історії українського права. Твори художні, а також такі пам'ятники літератури, як записки окремих осіб, мемуари і т. д., тим більш заслуговують уваги історика права національного, що в них иноді дуже яскраво просвічується правна ідеологія окремих груп населення в визначену епоху, в визначений період народнього життя. З'ясування-ж пануючих в дану епоху в суспільстві так званих — правничих ідей з'являється одним із самих важливих обов'язків історика національного права.

Нарешті, ще одно важливе спостереження: при вивченню національного права не можна проходити мимо і тих символічних дій і ритуалів, якими народ підкреслює зовні ті або інші правні положення; так, в старовину нового князя по обранню садили на стіл, на Запорожжю новому кошовому посипали голову землею, без відбуття „весілля“ в старовинній Україні молоді не допускалися во співжиття і церковний шлюб сам по собі вважався шлюбом „незаконним“ і т. п. І на цей правно-побутовий бік народнього життя історик права повинен звертати саме пильну увагу.

Поділ історії українського права на періоди (доби).

Зважаючи на те, що історія українського права мала свої визначені періоди, які складали разом з тим і окремі епохи в області правного життя українського народу, необхідно поділити і курс історії українського права на відповідні його розвиткові періоди. Поділ історії українського права на відповідні періоди безумовно штучний: правна еволюція народу занадто складна річ, щоб її можна було „ділити“ на якісь періоди. Але, додержуючись загально прийнятих істориками права взагалі методів ділити історію права данного народу на відповідні періоди, які мають свою більш - менш визначену правну фізіономію, свій окремий характерний вигляд, ми вважаємо необхідним в інтересах систематизації курсу історії нашого права і більшої п'яномірності викладу його — поділити історію українського права на слідуючі 4 періоди (доби):

I-а доба земська або князівська від половини IX віку, (коли ясно відзначився процес утворення Київської української

держави) до другої половини XIV століття (до примусового приєднання західньо-українських земель — Галичини, Холмщини, землі Белзької і зах. Поділля*) до Польщі з одного боку і опановання центральними українськими землями — Київщиною, Волинню, схід. Поділлям, почасти Чернигівщиною владою Великих князів Литовських — з другого).

II-а доба литовсько-польська з другої половини XIV ст. до половини XVII віку (до повстання Богдана Хмельницького); в цьому періоді для центральних українських земель період власне Литовський до 1569 р. (унії Литви з Польщею.)

III-а доба гетьманська від половини XVII віку — 1648 р. — до другої половини XVIII віку: — 1764 р. — скасування гетьманщини, 1775 р. — зруйнування Січі, 1782 р. — заведення в гетьманщині загально-рос. губерніяльних інституцій („Положення о губерніях“).

IV-а доба московська**) з другої половини XVIII віку до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державності.) Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х років XVIII віку (1772 і 1775 р.) до 1918 р.

Пам'ятники українського права доби княжої.

Договори Українців („Русинів“) з Греками.

Старовинний центр України-Руси-Київ, як відомо, лежав на великій водній путі із „Варяг“ „в Греки“ — у Візантію, з якою Русь з давніх давен і провадила здебільшого торговельні стосунки. Цілком природно через це, що самими найдавнішими пам'ятниками українського права (X ст.) і з'являються ті, в яких відбивалися тогочасні правні стосунки Українців з Греками. Такими пам'ятниками права і з'являються — так звані — договори Українців (Русинів) з Греками. Доли завгодно було залишити нам від того часу: 2 договори київського князя Олега — 907 і 911 р. (оригінальний текст першого впрочім до нас не дійшов), договір князя Ігоря — 945 р. і нарешті — договір князя Святослава з візантійським імператором Цимисхієм 971 р.

*) Зах. Поділля вже в першій половині XV віку.

**) Власне „московсько-імперська“.

Перш ніж спинитись власне на цих договорах і на їх змісті вважаємо необхідним відмітити, що між договором тогочасним взагалі і договором сучасним, як визначеною формою права, покладається досить поважна різниця. Ця власне різниця вже підкреслена істориками права; зокрема влучно і яскраво в своїх лекціях по історії „руссаго“ права підкреслив цю різницю проф. Сергеевич.

„В наш час“ „договір“, маючи свій визначений юридичний зміст, не утворює нового права, він базується на нормах права діючого, існуючого; в основу його покладається або закон або норми права звичаєвого не противні діючому правопорядкові; вони і регулюють правні стосунки. В стародавні часи поняття договору і його роля були значно ширші. Законів — права писаного взагалі тоді у нас ще не існувало, між тим реальні умови життя настирливо вже вимагали регулювати більш - менш точно людські правні стосунки. Ролью такого регулятора і виконував у нас в X ст. і, очевидно, ще раніше — договір. Регулюючи тогочасні людські стосунки, договір разом з тим і утворював нове право, сам — так би мовити — з'являвся визначним джерелом його. Але ця безпосередня творча діяльність, яка просвічується в старовинних українських договорах, була тільки відносна. Не маючи під рукою готових законодавчих норм, готових положень, на які сторони, що умовлялися, мали би змогу спиратись і, поневільно йдучи шляхом безпосередньої творчості, контрагенти договорів базували свої умови на тих правних положеннях, які животіли в той час в народі, в нормах неписаного звичаєвого права. Таким чином в тогочасних договорах мусіли особливо яскраво просвічуватись не тільки тогочасні правні положення права звичаєвого, народнього, але і відбиватись взагалі правний світогляд населення. Безумовно, що в договорах характеру міжнароднього, зокрема в тих випадках, коли народи — контрагенти різнилились значно по своїй культурі, — відбивалися правні положення, правний світогляд кожної із сторін, як природня виява даної визначеної культури (це і стосується в визначній мірі до згаданих вище договорів „Русинів“ (Українців) з Греками.)

Гадаємо, що і без підкреслення інших деталей різниця між тогочасним договором і договором сучасним стає ясною.

Договори того далекого часу, що мали, як визначена форма права, публично-правний характер, можна поділити на такі категорії: 1. договори українських князів з чужеземними державами — (договори міжнародні), 2. Договори князів різних земель про між собою і 3. Договори між князем і народом.

В старовину всі ці договори мали такі назви: „мир“, „ряд“, „цілування“, „докінчання“, і т. д.

Вже із цієї досить виробленої термінології видно, що договірний принцип, договірні стосунки, були в ті старовинні часи значно розвинені. Для нас це спостереження має не аби яке значіння через те, що розвиток власне договірних принципів, договірних положень свідчить про енергію і самодіяльність населення. На великий жаль, до нашого часу дійшло лише декілька старовинних договорів X ст. (вище зазначених), але і ці пам'ятники старовинного права складають із себе для науки досить цінний матеріал.

Перший із цих договорів — договір князя Олега — 907 р. дійшов до нас в оповіданню літописця. А саме: літописець оповідає, що в 907 р. князь київський Олег з великим військом, що складалося із Полян, Деревлян і т. д. пішов на Візантію. Аби, очевидно, врятувати Царгород від розгрому, Греки примушені були дати Олегові викуп. На підставі договору, що був заключений Олегом з Греками — останні зобов'язалися платити Олегові данину, а „Русини“ — припинити свої наскоки на Візантію. Окрім того „Русини“ зобов'язувалися спинятися в Царгороді лише в передмісті Св. Мами і до міста йти обеззброєними, а Греки — давати руським купцям, що приїздять до Царгорода, утримання і харч.

В 911 р. *) був складений договір, очевидно, в розвиток першого. Договір цей захоче в собі досить цінні норми права карного: розповідає про кари за убивство, татьбу, удар мечем.

Після невдалого наступу кн. Ігоря на Константинополь був в 945 р. заключений третій договір, а в 971 р. кн. Святославом був заключений з візант. імператором Цимисхієм ще один договір.

Власне для правника виявляють з себе інтерес другий і третій договори. Метою договорів вважається встановлення миру і добрих стосунків між Греками і Русю: „утвердити любов между Греки і Русю.“ Договори складаються не від імени одного князя, а і од імени „боляр“ і „людей“, од „великого князя руського і од всея князія, і од всіх людей руськия землі“. Договір мусить бути міцний, твердий, складається „на вся літа, дондеже сіяєть сонце і весь мир стоїть“. Греки і Русь стверджують умову клятвою: Греки клянуться церквою св. Ілії, а „нехрещена Русь полагають щити своя і мечи своя наги“ і клянуться Перуном. В договорі 945 р. маються також норми карного права в додаток і розвиток норм договора попереднього; оприділюється і порядок судового переслідування за такі злочини, як убивство. „Аще убієть хрестіянин Русина или Русин хрестіянина, да держим будеть сотворимий убійство од ближних убієного, да убіють

*) В літописі цей договір записаний під 912 р.

и“, *) за убивство покладалася таким чином кара на смерть.**)
 Майно вбивці, який втік, конфісковувалося на користь „ближ-
 ним убієного“. В артикулі про „тятьбу“ русином у „хрестіянина“
 і навпаки „хрестіянином“ (Греком) у „русина“ підкреслюється
 мент затримання злодія на горячому учинку — мент, якому і
 напотім надавав народ у нас на Україні таке важливе значіння.
 „Аще украдетъ Русин чьто любо у хрестіянина или паки хрес-
 тіянин у Русина, и ять будетъ въ том часѣ тать... аще противитьсѣ
 татьбу творяй, и убієнь будетъ да не възищетьсѣ съмерть его ни
 отъ хрестіянъ ни отъ Руси. (Дог. 911 р.) Таким чином злодій
 „аще противитьсѣ татьбу творяй“ — „убієн будет“. В одному
 із артикулів тогож договора (911 р.) згадуються при татьбі —
 так звані — „показанія явлення“. „Можливо, що під цими „по-
 казаніями явленими“ і треба розуміти річеві докази — „лице,“
 яке відогравало таку визначену ролю в українському судівництві
 в справах про злодійство і якому і в наш час в значінню *corpus
 delicti* народ наш надає велике значіння. За „удар мечем“ при-
 значається визначена кара „по покону руському“. В договорах
 взагалі згадується „закон“ і „покон руський“, також „устав
 руський“, підкреслюється також значіння „роти“ (присяги), як
 судового доказу — присяги, яка на Україні, як і у других сла-
 вянських землях (напр. у Чехів***) відогравала таку поважну ролю;
 зокрема-ж на Україні самий термін „рота“ в значінню присяги
 (власне „формули“ присяги) вживався широко і в литовсько-
 польський період нашої історії й на судах народніх, (копних).
 В числі послів, що брали участь в заключенню договора, згаду-
 ються і „гостіє“ (купці), чим і підкреслюється їх роля в той
 час, як державних мужів; так, напр., договір 945 р. і розпо-
 чинається так: „Ми от рода руськаго съли і гостіє.“ В договорах
 передбачається порядок повернення „челядина“, що „ускочить“ „од
 Руси“ у Грецію і навпаки „челядина“ грецького, що „ускочить“
 на Русь; встановлюється і ціна за челядина: „дві паволоці [кош-
 товні грецькі матерії] за челядин“ і т. д. Таким чином і із до-
 говорів ясно видко, що в той час були на Руси раби. З приводу
 цих свідчень про „челядина“ історик Костомарів слушно за-
 мітив, що „в договорах Олега і Ігоря, хоча і говориться про
 біглого челядина, але в той-же самий час дух договорів хилиться

*) 21 арт.

**) Кара смертна за убивство — це норма не українська, а візан-
 тийська. На цьому артикулі ми в свій час спинимось.

***) У Чехів і в наш час суд присяжних, напр., зветься *poroto*-ю. Як
 відомо, у Чехів в старовину існував інститут т. зв. „поротців“ („добрих
 людей“) — суддів факта, які творили свій суд „по роті“, себ то по при-
 сязі. На цьому інституті, як і на наших „добрих людях“, ми в свій час
 спинимось.

до знищення порабощення осіб“. Раби — Русини продавалися в той час на східних ринках, але договори Олега і Ігоря — як зазначає Костомарів*) — „змагаються прикоротити торгівлю людьми і зобов'язують з обох сторін відпускати і викупати із полону, як Русь, так і Греків в їх обопільних справах.“ Хоч в договорах і не згадується про духовниці так ясно, як, напр., в Правді Руській, де розповідається про „ряд“, але в них маються вказівки на розпорядження своїм майном перед смертю, і ця вказівка дуже характерна для того часу; в договорі Олега 911 р., напр., мається така характерна постанова для тих Русинів, що перебували в Греції: „... аще кто умреть не урядив свого имѣнія, любо и своих не имать, да возвратиться имѣніе к милым ближикам в Русь“ (911 р. 10 арт.).

Окрім норм права карного, цивільного і процесійних в договорах єсть і положення, які торкаються права міжнародного; так, напр., в договорі князя Ігоря 945 р. забороняється князю руському ширити свою владу на „Корсунську страну“; забезпечується грецьким (корсунським) рибалкам право ловити рибу „в устіи Днѣпрѣстѣмь“, регулюється порядок відпущення полонених і т. д. Взагалі договори заховують в собі досить важливі і цікаві для історика і історика права матеріяли для в'яснення тогочасного правного становища України-Руси.

Характерно, що в договорах вживається й старовинне українське ім'я „русин“.

Проф. Грушевський так оприділює значіння і вартість договорів Руси з Греками: „Самі по собі дуже змістовні, вони з'єдинені з одночасними арабськими і візантійськими відомостями і пізнішими ремінісценціями „Повісти“, дають нам досить ясну уяву про державну систему, утворену до того часу київськими князями. В договорі 944 р. одночасно з послами київського великого князя виступають послы, не менш двадцяти залежних від цього „світлих і великих князів і великих бояр“ (як зве їх договір 911 р.). Таку-ж приблизну кількість послів бачимо тринадцять років після того в Константинополі з княгинею Ольгою: очевидно, ця система князівств і провінцій трималася в середині X в. досить стійко.**)

Договори з Німцями.

Окрім стосунків з Греками, з Візантією, Україна-Русь, як і Великий Новгород, землі Смоленська, Полоцька, була з давна в постійних торговельних відношеннях і з західньо-європейсь-

*) Костомаров: Монограф. т. I., ст. 115.

**) Проф. Мих. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, 60—61 ст.

кими народами — Чехами, Венграми, Німцями, не кажучи вже вже про стосунки з сусідньою Україною Польщею. Взаємовідношення між Україною і цими народами безумовно також определялися відповідними договорами. На жаль, до нашого часу дійшло лише декілька договорів з Німцями, які заключували в свій час В. Новгород, землі Смоленська, Полоцька, а також і земля Галицька. Всі ці договори відносяться вже до більш пізнього часу, а саме до XII і XIII століть.

Власне торговельні стосунки України Галицької з Німцями поширилися, очевидно, значно після того, як „татарська орда“, кажучи словами Ол. Єфименко, „відрізала галицькому князівству налагоджені торговельні звязки з Чорним морем“. Галичина вимагала для себе торговельних шляхів і ринків, „позаяк на півдні — пише Єфименко — путі ці були зачинені, рух стремів на північ. Завязуються жваві торговельні стосунки з німецькими городами, зокрема з Торном“.*) Головним змістом всіх цих договорів було оприділення юридичних прав Німців на території „руській“ і навпаки русинів на території німецькій.

Вічеві постанови.

З давніх давен населення України-Руси, як про це ми і зазначили вище, правувалося на підставі своїх стародавніх звичаїв. Закони, як ми знаємо, з'являються вже пізніше — з розвитком життя, з поширенням громадських стосунків в суспільстві і взаємовідносин між владою і населенням. Без такого урегулювання шляхом законодавчим взаємовідносин між владою та населенням сама державна організація не могла би існувати. Норми права звичаєвого, стародавнього, які одержали апробацію народню, з часом не могли вже задовольняти всіх біжучих правних вимог, наслідком чого і виникла потреба в виданні спеціальних „законодавчих“ норм. Але ця заміна звичаїв законами настає не одразу, і самий закон, як закон, як визначена юридична норма, що має свій визначений юридичний зміст, норма, яка в процесі свого утворення проходить визначену путь, оголошується для загальної відомости, має обовязкову силу для всіх громадян, відмінюється тільки в визначеному порядку законодавчим-же актом і т. д. набирає ясно закреслених правних форм не одразу.

Верховна влада народа у нас здавна виявлювала свою волю через віча, і сумніву не може бути в тому, що власне постанови віч в той час наближувалися по самій ідеї своїй до законодавчих тогочасних норм. На жаль, законодавчі постанови тогочасних віч

*-) А. Я. Єфименко: Історія укр. народа, 74 ст.

наших до нас не дійшли і з постановами віч характеру законодавчого, ми зустрічаємось власне в пам'ятниках права Вел. Новгород і Пскова. В даному разі ми маємо на увазі відомі законодавчі пам'ятники віч Пскова і Вел. Новгорода і то більш пізнього часу — Псковську і Новгородську Судні Грамоти (XIV-XV ст.) Обидва ці пам'ятники права, хоч і не являються продуктом безпосередньої української правної творчості, — виявляють із себе не аби—який інтерес і для історика українського права, бо заховують в собі чимало правних положень однакового порядку і однакової природи з правними положеннями українськими. 1) При освітлюванні деяких українських правничих інститутів і взагалі правничих норм, за браком відповідних місцевих українських свідчень, історик права шляхом обережних порівнянь і паралелізму з аналогічними інститутами і нормами права псковського і новгородського може знайти для обґрунтування своїх положень досить поважний матеріал власне в пам'ятниках Пскова і Вел. Новгорода — в Псковській і Новгородській Судних Грамотах.

Власне законодавча діяльність наших віч, очевидно, не була досить розвинена в давні часи через те, що народ, як ми зауважили, правувався головне на підставі стародавніх звичаїв, і діяльність віч в даному разі довший час була, мабуть, скерована на те, щоб мати загальний зверхній догляд за захованням правного ладу, правних традицій; урегулювання-ж деяких настирливих потреб в області загально-державного управління вилилося в форму так званих князівських уставів. Ці князівські устава, не являючись спочатку з боку формально-правного „законами“, а лише князівськими розпорядженнями, з часом, з розвитком князівської компетенції за рахунок компетенції віч, набирали силу закона і через це в певному значінню можна їх відносити до пам'ятників законодавчої князівської творчості.

Князівські устава.

„Устав“ — старе українське слово. В літопису маються свідчення, що княгиня Ольга, підбивши своїй владі Деревлян, стала там заводити „устава“ і „уроки“. Таке-ж старе слово „урок“. Платіжку вірникові Рус. Правда зве „урок Ярославль“; в Руській-же Правді зустрічаються постанови і про „уроці скоту“, і „про уроці смерду“. (Тр. ст. 41.) Що власне уявляли з себе „устава і уроки“ князів з боку правничого — ми на це питання почасти вже дали відповідь вище; це не були власне

1) Положеннями „Руської Правди“.

„закони“ в нашому розумінню цього слова, — це по суті і формі своїй були лише князівські розпорядження, які торкалися і управління і суду. Так і дивиться на князівські устави проф. Сергєєвич. Закон захоує в собі норму права, яка має обов'язуючу силу для всіх, князівські-ж устави головне торкалися лише тих, для кого видавалися — окремих осіб, окремих інституцій і т. д. Закон завше оголошується для загальної відомости, касується лише шляхом законодавчим; до свого скасування він жие і може пережити не тільки своїх фізичних творців-авторів, але й цілу низку послідуєчих їх поколінь; — князівські-ж устави діяли лише за життя того князя, який їх видав, і для продовження їх сили потрібно було потвердження з боку нового князя. Вже цих спостережень досить, щоби прийти до висновку, що під „установом“ треба власне розуміти не закон, а розпорядження князя. Так само, як проф. Сергєєвич, дивляться на юридичну природу князівських уставів і багато інших знавців тогочасного права. Один із самих відомих дослідувачів Рус. Правди проф. Мрочек-Дроздовський в одній своїй праці по історії тогочасного права пише: „Слово „установ“ на мові пам'ятників нашої старої письменности завше зв'язувалося з поняттям про князівську владу; установ завше являється, як установ князівський, і уявляє з себе зовнішній прояв обов'язку князя встановлювати і стверджувати певний порядок в руській землі.*) І дійсно, вже Володимир Святий думав, напр., „об установѣ земельм“, відомі також розпорядження князів про скасування вір, про урегулювання системи кар, але ці розпорядження з боку правного не мали характеру „законів“, а коли до них і можна прикладати слово „закон“, як це роблять чимало істориків права, то лише відносно. Тим більш такі постанови князів не мали характеру закона, тому, що зміст більшости князівських розпоряджень складався, очевидячки, із норм народного звичаєвого права; творча ініціатива і взагалі творча законодавча діяльність самого князя, як законодавця, відступала на другий план. Роля князя в даному разі досить, очевидно, часто зводилася до ролі простого кодифікатора діючих в той мент народніх правничих звичаїв; у формі „князівських уставів“ ці народні звичаї увійшли почасти також у Руську Правду. Але власне те, що зміст князівських уставів здебільшого складався із норм неписаного права народнього, вони мусять звертати на себе особливу увагу історика права. Відбиваючи в собі правничі думки і гадки самого народа, князівські устави уявляють з себе матеріал, яким мусить оперувати наука нашого права. З поши-

*) Мрочек-Дроздовський: „Главнѣйшіе памятники русскаго права эпохи мѣстныхъ законовъ,“ 79 ст.

ренням влади князя безумовно поширилася і його уставна діяльність, і устава князів, як ми зазначили, почали набирати характер законів.

В литовський період нашої історії ця уставна діяльність князів, (в якій здавна ролю відігравала і т. зв. „рада“ князя, „боярська дума“, про яку дивись вище), звязана традицією з періодом київським, знайшла для себе продовження в так званих „листах“ і „привілеях“ великих князів литовських*), а також почасти в т. зв. „уставах“ і „ухвалах“, тих самих князів. Але на цих законодавчих формах права періоду литовського ми спинимо свою спеціальну увагу, коли будемо розповідати про пам'ятники права литовсько-польської доби нашого права.

Церковні уставаи.

В останню чверть десятого століття трапилася, як відомо, в історії нашого народу велика подія: Україна-Русь прийняла християнську віру із Візантії.

Прийняття віри Христової від Греків мало на правний розвиток народу нашого величезний вплив. Нові християнські ідеї, нові думки, які принесено було на Україну християнством, охоплювали своїм впливом все більші та ширші кола; потроху і помалу ці впливи почали відбиватись і на правно-побутових відносинах тогочасного населення. На Україну з'являються грецькі єпископи, священники і церковники та приносять з собою різні збірники грецького церковного права. Потроху і помалу народжується, крім духовенства, ціла категорія людей, які знаходяться в близьких і тісних стосунках з церквою. Коло останньої починають утворюватися різні благодійні інституції — странноприїмниці, богодільні, і т. и. Являючись незалежною від державної, а зокрема князівської влади, — українська церква, як відомо, підлягала лише царгородському патріярхові, — церква правується сама на підставі норм грецького церковного права, але саме правне становище церкви, а також духовенства і взагалі „церковних“ людей в самій державі потребувало з боку останньої визначеної регламентації. Це визначення державною владою прав церкви і духовенства знайшло для себе вираз в так званих „церковних уставах.“

Із „церковних уставів“ загально-церковне значіння мають: „Устав Володимира Святого“, „Устав князя Ярослава“ і „Устав князя Всеволода Новгородського**). Устав Володимира Святого

*) В праві московському „листам“ і „привілеям“ Вел. князів Литовських відповідали „пам'яті“ і „грамоты“.

**.) Окрім цих уставів відомі й другі, як, напр., „Устав кн. Київського Мстислава.“

відноситься до десятого віку, всі інші більш пізнішого часу: XI і XII-го віків.

Устави церковні дійшли до нас у списках пізніших і в науці навіть були висловлені гадки, що устави Володимира, Ярослава та інших князів не являються продуктом діяльності цих князів і що ці устави складено було не раніше XIII-го і навіть XIV-го століття. Такого погляду між іншим тримається професор Суворов і відомий автор „Історії русскої церкви“ небіщик професор Голубинський.

Зміст церковних уставів є головним чином ті норми права, якими означається компетенція так званих церковних судів, що з'явилися одним із наслідків прийняття нами християнської віри; в уставах також означається підлеглість „церковних людей“ суду церковному. На підставі уставів церква мала право на так звану „десятину“.

З цих уставів церковний устав, який приписується кн. Ярославу, в Литовсько-Українській державі (в окремії редакції кінця XV в.) був відомий під назвою, „Свитку Ярослава“. Він на Русі Литовській мав силу закона. Свиток Ярослава був в 1499 р. поданий київським митрополитом Іосифом в князю Олександрю для потвердження прав київської церкви.*) Науці відомі взагалі чотири редакції цього пам'ятника права („Устава кн. Ярослава“).

Рецепції візантійського права.

Християнська православна церква, як відомо, правується і керується на підставі певних церковних правил, канонів, постанов вселенських соборів і т. п. Все внутрішнє життя церкви спирається на певні норми, церковні закони. Цілком природно, що з прийняттям нами християнської віри від Греків на Україну стали переноситись духовенством грецьким різні візантійські збірники церковного права, які були потрібні для провадження церковної служби і взагалі для організації церковного життя на певних підвалинах.

Із таких грецьких збірників церковних законів, що були перенесені до нас на Україну, найбільше важливе значіння мали „Номоканон“, „Екльога“ і „Прохирон“.

„Номоканон“ — це збірник законів, якими керувалася грецька церква; назва — від грецького слова „νόμος“ — закон і „κάνων“ — церковне правило. Із грецьких номоканонів відомі „Номоканон Іоана Схолястика“ (VI віку) і другий — Патріярха Фотія (883.) Номоканони, як і інші церковні збірники, переходили до нас в списках (переписувалися переписувачами і пе-

*) И. Д. Беляев: „Лекции по истории русского законодательства“, 217 ст.

рекладалися з грецької на славянську мову). Номоканон Іоана-Схолястика дійшов до нас через Болгарію вже в перекладі на мову славянську. Номоканони відомі були на Україні і Московщині під назвою „Кормчих книг“.

В зміст Номоканону входили не лише виключно церковні правила, але й закони світські; останні були необхідні в судах церковних для розв'язання справ.

Другий збірник — так звана „Екльога“ — був виданий візантійським імператором Львом Ісавряниним і його сином Константином у 741 р. „Екльога“ уявляла з себе власне виняток із ріжних візантійських законів, що заховують у собі головню норми права цивільного (світського).

В „Еклогу“ входять норми цивільного візантійського права, які торкаються права спадкового, опіки, духовниць; маються також в „Екльозі“ норми процесійного характеру; маються також норми права родинного, шлюбного. Між иншим, постанови „Екльоги“ касають конкубінат. Єсть в Екльозі норми права карного, які складають із себе 17-ий її титул. Екльога має 18 титулів і в „Кормчій, куди вона увійшла, має таку назву“: „Главизна царей Константина і Леона.“

Третім збірником візантійського права був „Прохирон“. Він виданий імператором Василієм Македоніном у 870-му році на заміну „Екльоги“. „Екльога“ і „Прохирон“ увіходили в Номоканон, а через це увійшли також і в „Кормчу Книгу“. В останній „Прохирон“ відомий під назвиском „Законы градские“.

В той час, опріч цих офіційних збірників візантійського права, були для вжитку в церковних судах на Україні й инші збірники візантійського походження, наприклад: „Судебник царя Константина“, або „Закон судний людем“.*) Зокрема дуже важливе значіння має збірник, відомий під назвою „Книги законныя“. В збірник цей увійшов матеріал із „Прохирону“ і „Екльоги“.

Для нас, Українців, зокрема важливе те, що в наші „Кормчі“, власне в другу їх частину, яка складалась із збірників права й світського, увійшло чимало положень українського звичаєвого права. Таким чином рецепції права візантійського не уявляли з себе простих копій, але в значній мірі були перерібною права грецького; вони входили в наші церковні збірники, пройшовши поперед, так би мовити, через фільтр українського правничого світогляду. З цього боку ці збірники права мусять спиняти на собі особливу увагу історика українського права і взагалі всіх, хто цікавиться правною еволюцією українського народа. Так, напр., „Книги законныя“ про які ми вже згадали, дали можливість славно-

*) Проф. Беляєв висловлює думку, що „Закон судний людем“ з'явився на Русі ще при Володимирі Святому. (Див. „Лекції по історії руссаго законодательства“, 210 стор.).

звісному російському вченому небіщикові проф. Максиму Ковалевському науково обосновувати положення, що „займанщина“, як спосіб осягнення тимчасового права користування землею і навіть набуття права спадкової власності на землю, була відома на Україні ще тоді, „коли Київ, як столиця України, находився на чолі князівств, у яких панували нащадки Рюрика.“*) Через це власне проф. Максим Ковалевський назвав „Книги Законныя“ „драгоценными“. Відомий коментарев і видавець цієї книги проф. А. С. Павлов**) писав, що ці книги, хоч не мали сили закона, але, мабуть, досить часто вживалися для ріжних справок у церковних судах особами церковного відомства. Таким чином рецепції права візантійського, а зокрема норми візантійського цивільного права в перерібці та обробленню тогочасних українських правників не мали лише академічного характеру, привчаючи думку „возводити“ факти до юридичних понять***), але й знаходили для себе приложення в реальному життю. Поширюючи взагалі правничі знання тогочасного суспільства, привчаючи людей освічених до юридичного думання, деякі рецепції права візантійського в українському переробленню входили в саме життя.

Головним чином рецепції права візантійського вплинули у нас на розвиток права цивільного: під візантійськими впливами склалися юридичні формулювання понять про спадщину, духовниці і т. д. Цих впливів однак не треба занадто перебільшувати, бо ті норми права, що не мали для себе ґрунту в життю народньому, не відповідали народньому правному почуттю, очевидно, просто відкидалися народом і не входили в життя. Характерно, між иншим, що візантійське поняття про спадкового монарха, яке знайшло для себе потім сприятливий ґрунт у Московщині, на Україні потім зовсім не привилося, хоч законодавство і взагалі візантійська правнича практика зявляється для ідеї народовластя в той час, кажучи словами М. Попова — „міцним супротивником“.†)

Руська Правда.

Безумовно самим важливим і цінним пам'ятником історії українського права земського, або князівського періоду треба вважати, так звану „Руську Правду“.

Руську Правду було відкрито відомим російським істориком Татищевим у XVIII в. (1738 р.). Татищев власне знайшов так зв.

*) Максим Ковалевський: „Труд, как источник права собст. на землю в Малороссии и на Украинѣ“, 12 стор.

**) Див. там же.

***) Н. Костомаров: Ист. моногр., том. I., 46 стор.

†) М. Попов — „О значеніи германск. и византийск. вліянія на русскую истор. жизнь в первыя два вѣка ея развитія“, 55 стор.

„Новгородську літопись“, до рукопису якої була приписана Руська Правда. Після Татищева було потім знайдено багато списків Р. Правди. На погляд російського академіка Строева, мається біля 300 списків Р. Правди.

Р. Правда, як пам'ятник права, одразу звернула на себе увагу вчених. Вона уявляла з себе дійсно видатне явище в історії славянського права. Вже Шлецер видає Р. Правду в 1767 р.; з того часу ціла низка російських істориків і істориків права присвечують досліджуванню Р. Правди свої труди. Що-же власне уявляє з себе Р. Правда, який її зміст і до якого часу цей пам'ятник відноситься?

Російські вчені само собою (принаймні їх більшість) держаться перш за все думки, що Р. Правда є пам'ятником „древне-русского права“, розуміючи під цим „древне-руским“ правом — право єдиного, неділимого російського народу, і в повній згоді з пануючою в російській історичній науці тенденцією вважать Московську Державу за безпосередню спадкоємицю Держави Київської, або „Руської“, — вони приєднують цей пам'ятник до пам'ятників московського „русского“ права. Вважаємо необхідним перш за все зазначити, що Р. П. являється пам'ятником права не „древне-русского“ (московського), а старовинно-руського, себ-то українського. *Сommunis opinio doctorum* визнає вже ясно і твердо, що назва „Русь“ була спочатку назвою Полян, Землі Київської або „Руської“; назва „Русь“, як це науково доведено Костомаровим, Грушевським та іншими, була і етнографічною назвою власне українського народу. „Імя Руси — пише проф. Грушевський — вказує на Полянську Землю і старий її центр — Київ“.*) „До тієї доби — пише в другому місці той самий учений, — „поки не буде доказано, що в Києві і його околицях в IX—XII віках жили великоруські племена, що принесли потім форми політичного, суспільного і культурного життя на береги Клязьми і Москви, нам прийдеться на підставі простої, логічної послідовності рахувати ці форми приналежністю української народності, оскільки ці українські племена IX—XII віків були її безпосередніми предками.“**)

Таким чином Р. Правда перш за все є пам'ятником стародавнього руського, себ-то українського права, а місцем її народження є Україна-Русь, а власне Київщина, на що вказує сама назва Правди. „Місце складення короткої Правди — пише проф. Сергеевич — означає її назва — руська. Так звалася в той час київська волость. Коротка редакція Правди складена в Києві.“***)

Ми вже вище зазначили, що Р. Правди було знайдено

*) Проф. М. Грушевський: „Очерк історії українського народу“ 1906, стор. 56.

***) Там-же: Вступ VI.

***) Сергеевич: „Лекц. и излѣдованія по др. ист. рус. права“, 43.

багато списків, причому вчені всі ці списки поділяють на пропозицію Юрьівського проф. Тобина на дві головні категорії: списки короткі і списки довгі. Коротка редакція Правди має 43 артикули, довга — більш 100.

За зразок коротких списків вважається список „Академічний“, а за зразок довгих — т. зв. „Карамзинський“. З свого боку відомий знавець Р. Правди, автор одного з найліпших видань цього пам'ятника, проф. Сергєєвич поділяє всі списки не на дві, а на три редакції:*) короткі, довгі і середні, причому проф. Сергєєвич вважає самою старшою редакцією Р. Правди — Правду коротку (за зразок Руської Правди цієї редакції, як ми вище зазначили, вважається список Академічний). В цьому списку пам'ятник має таку назву: „Правда Росьская“. „Росьская“ — те саме, що „руська“, бо, як відомо, в візантійських пам'ятниках другої половини XI-го віку Русь була відома під іменем Βαράγγοι οἰς;**) дякуючи постійним зносинам Руси з Візантією, легко могло статись, що до короткої редакції Правди замість „Руська“ прикладали також і назву „Росьска“.

Гадаємо, що і цього вже буде досить, щоби прийти перш за все до висновку, що вже одна назва Руської Правди свідчить про її українське походження.

Списки „Правди“, які дійшли до нас, належать по часу свого походження до різних століть: найбільш старі списки — XIII-го століття, найбільш пізні XVII-го. Зважаючи на те, що в деяких із списків Правди остання мала і такі назви як „Суд Ярославль Володимирія (Синодальний список), або „Суд Ярослава Князя і устав о всяких пошлинах і о уроцѣх“ (Пушкинський список), „Суд Ярославль Володимирія указ“ (список князя Оболенського) і т. д., — перші дослідувачі Руської Правди, російські історики — Татищев, Щлецер, Карамзин та ин. — прийшли до висновку, що Правда уявляла з себе збірник офіційного походження, а власне — збірник законів князя Ярослава Мудрого. До цієї думки названих учених схилило й те, що літописець, розповідаючи під 1016 р. про поміч, яку подали Новгородці князю Ярославу підчас його боротьби з кн. Святополком, додав, що Ярослав дав їм у подяку за цю поміч — „Руську Правду“ („Дав їм Правду і устав списав, глаголав тако: по сей грамоті ходите, якоже писав вам, такоже держите“).

Але дальшими науковими дослідженнями Руської Правди цей погляд про офіційне її походження був цілковито відкинтий: зміст Правди не складається виключно з юридичних норм; в Правді мається і матеріал, який треба віднести до судових рішень, єсть

*) У власному виданню „Р. Правди“ [(вид. 1904 р.) проф. Сергєєвич поділив усі списки Правди не на три, а на чотири редакції.

Єсть взагалі де-кілько систем поділу списків Правди.

**) Див. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, ст. 54.

і артикули, що взагалі не мають відношення до права; про князя розповідається, як про третю особу і т. д. На тій самій підставі відкинута думка і тих учених, які гадали (Бєляєв, Погочин та ин.), що Р. Правда уявляє з себе збірник законів Ярослава і його синів (Ярославичів) з додатками ще й Володимира Мономаха.

В наш час у науці — можна сказати — твердо встановився погляд, що Р. Правда уявляє з себе не офіціальний збірник — себ-то не збірник кн. Ярослава Мудрого, чи Ярослава, Ярославичів і Володимира Мономаха — а збірник чинних в той час правних норм, складений приватними особами.*) Але разом з тим, на підставі глибокого і всебічного дослідження вченими цього пам'ятника, в науці також твердо встановився погляд, що Руську Правду не можна вважати за один збірник, а за цілу низку поодиноких збірників, причому ці збірники відносяться по своєму походженню до різних діб; найбільш старші належать до XI-го в. (вже першої його половини), а інші — XII і XIII вв.). Першу, початкову редакцію Руської Правди — короткий її список (перші 17 статей) — вчені відносять до часу Ярослава Мудрого, а ту його частину,**) де згадуються також імена синів Ярослава — до доби так званих Ярославичів (друга половина XI-го стол.). Через це власне сама найдавніша редакція Руської Правди (першої половини XI-го ст.) відома під назвою „Правди Ярослава“, а „Правда“, в якій згадуються імена його синів — „Правди Ярославичів“ (другої половини XI-го століття).

Що торкається власне Руської Правди, редакції довгої, — то вона взагалі більш пізнього походження, ніж Правда коротка, причому найпізніші збірники довгої Правди відносяться вченими до початку XIII-го віку і в крайньому разі до часу коло половини XIII-го ст. В тій редакції Правди мають ся вже додатки, які відносяться до часу князювання Володимира Мономаха; додатки ці — як гадають деякі вчені — могли увійти в Руську Правду вже і після Мономаха.

Із списків Руської Правди найбільш відомі, oprіч списку „Академічного“, що захоче в собі зразкову старішу (коротку) редакцію Руської Правди („Правду Росьскую“), і списку „Карамзинського“ (зразкова редакція довгої Правди) — також: 1. список Синодальний (XIII-го в.); цей список видобуто із „Кормчої“ Московської Синодальної Бібліотеки; назва Правди в цьому списку така: „Суд Ярославль Володимиріця“; 2. Список Троїцький (XIV ст.); він належав бібліотеці Троїцько-Сергієвської Лаври (під Москвою); 3. Список „Пушкинський“ (XIV ст.); належав до гр. Мусин-Пуш-

*) Такого погляду, напр., тримаються такі вчені, як Калачов, Бєстужев-Рюмін, Дювернуа, Сергєєвич, історик Платонов і багато інших.

**) Останні 26 артикулів короткої редакції.

ки на; наголовок „Правди“: „Суд Ярослава князя и устав о всяких пошлинах и о уроцѣх“; 4. Список Археографічної Комісії — (половини XV-го в.); 5. Список князя Оболенського — найпізнійший, коло половини XVII-го в.; „Руська Правда“ в цьому спискові має такий наголовок: „Суд Ярославль Володимеричя указ“. Крім цих списків Правди відомо також і багато інших: списки — Чудовський, Крестинський та інші. Всі ці списки Правди знаходилися в різних збірниках: літописах, Кормчих, в рукописах, що містили в собі імена „руських“ князів, митрополитів, родословні князів і т. інше.

Серед дослідувань Руської Правди, як пам'ятника права, в російській науковій літературі відомі праці Тобина, Калачова, Мрочек-Дроздовського, Сергєєвича, Владимирського-Буданова; дуже цінний вклад у науку права уявляє з себе також праця професора Леонтовича: „Русская Правда и Литовский Статут“.

Який-же власне зміст заховує в собі Руська Правда? Ближче ознайомлення з Правдою вказує на те, що найголовнішим змістом Руської Правди є власне стародавні українські (руські) народні звичаї. Звичаї ці увійшли в Руську Правду безпосередньо або в формі, т. зв. „уставів“, і „уроків“ руських князів, які в своїй законодавчій діяльності базувалися власне на тогочасних народніх звичаях; деякі-ж звичаї увійшли в Руську Правду разом з судовими рішеннями, що були занесені в Руську Правду її складачами. Але, опріч українських правних норм, на Р. Правді почасти відбилися і впливи візантійські, хоч норми права грецького, в порівнянні з головним національно-українським елементом Р. Правди, мають характер лише поодиноких рецепцій.

Головний зміст Руської Правди складається з норм права карного і цивільного. До норм права карного стосуються артикули про такі злочини, як убивство, татьба (крадіжка), підпалювання, нанесення ран і т. п. До норм права цивільного відносяться постанови про спадщину, опіку, про проценти і т. п. Чимало в Р. Правді є норм характеру процесійного: про „заклич“ або „заповідь на торгу“, про „ізвод перед 12 чоловіки“, про свод в городі, про свод по землях, конах, про гонення слідом з чужими людьми, про шукання на суді послухів і відоків, про роту, про наклади, і т. д. Єсть також постанови з означенням ціни свійської тварини на випадок стягнення на суді втрат, а також норм, які торкаються холопів, закупів, смердів і т. ін.

Якоїсь означеної системи викладу всіх цих норм права в Правді не помітно, але — як це зазначає слушно проф. Сергєєвич, зважаючи, очевидячки, на те, що убивство сильніше других злочинів вражало тогочасну людину — убивство в складі артикулів Правди стоїть на першому місці; з нього власне починається „Руська Правда“.

Руська Правда, як пам'ятник української правної творчості, в історії українського права мусить займати і займає почесне і ви-

значне місце. В Правді, як в дзеркалі, відбилися правні положення стародавнього українського звичаєвого права. В ній-же взагалі просвічує правний світогляд народу українського. Рус. Правда не була офіційним збірником законів: не має вказівок на те, що вона, як судєбник, була обовязкова *ex officio* для ужитку в тогочасних українських судах, хоча в одному зі своїх списків, а власне в Карамзинському, вона зветься „Судєбником“. Але Руська Правда, заховуючи в собі норми українського звичаєвого права, на підставі котрого правувався український народ, була фактично збірником живого, діяльного в той час народнього права, — з цього власне боку цей памятник правної творчості народу нашого уявляє з себе глибокий інтерес для кожного правника, який хоче уважно зясувати собі всю правну еволюцію українського народу. Правні положення Руської Правди не вмерли, не щезли. Правні положення Правди сприяли не тільки дальшому розвиткові власне народу українського, але й вплинули в свій час на правний розвиток сумежних славянських народів. Не кажучи вже про те, що основні принципи Руської Правди не тільки в XIII, але й у пізніших століттях, як це засвідчує один із її знавців професор Леонтович, „продовжували діяти в південно-західній Русі,*) не кажучи вже про те, що ті положення яскраво відбилися на всіх памятниках литовського періоду нашої історії (листи і привилеї вел. князів литовських, „устава“ і „ухвали“ литовсько-руських князів, судєбник короля Казимира Ягайловича“ 1468 р., зокрема Литовський Статут,**) історики права знаходять ясні сліди впливів Руської Правди і на стародавні законодавства славянські. Так професор Леонтович спостеріг ясні сліди впливів Руської Правди на „багатьох нормах“ Польського Вислицького Статута 1347 р. і на Статуті Володислава Ягели 1420—1423 р. Характерно між иншим, що той-же професор примушений був сконстатувати, що в Московщині вже в XIV століттю стали заводитися порядки і видаватися закони окремі від Руської Правди і остання відступає на задній плян. „Законодавство московське — пише Леонтович — в час Судєбників губить усякий звязок зі старовинно-руським правом“.***) Очевидячки, ті рецепції з Руської Правди, які спочатку було зроблено московським законодавством, були занадто поверховні, не відзначувалися глибиною, а головне: норми Руської Правди, як памятника української правної творчості, в самій основі своїй (перевага норм права приватного над публічним, повага до особи, досить незалежне правне становище жінки і т. д.) не відповідали зовсім правній ідеології

*) Леонтович: Русская Правда и Лит. Статут, 117 стор.

**) „При самому поверховному досліджуванню Лит. Статуту не можна не бачити безосереднього його звязку з Р. Правдою“. (Леонтович: Рус. Пр. и Лит. Статут, 1 стор.)

***) Леонтович: там само 117 стор.

народа московського, який уже в XIV століттю остаточно підпав під визначні впливи „Золотої Орди“, себ-то норм і положень права музульманського. Ті-ж північні землі, в яких заховувався довгий час стародавній славянський устрій і які духовно тяглися до України-Руси з її Руською Правдою, як республіканський Новгород і Псков, після примусового їх приєднання до Москви, були жорстоко покарані московськими „самодержцями“. І не дарма, мабуть, ці останні розпочали свою діяльність під впливом татарщини в почесній ролі „прикащиків хана“,*) по влучному означенню історика Костомарова; і не дарма також „віче“ в Суздальській Землі зникає у другій чверті XIII-го століття, а потім іменем „віч“, як це свідчить проф. Вл.-Буданов, називають тут „повстання і змови.“**) Взагалі „історія Московської Держави вся складалася із процесу поступового подавлення тих політичних і суспільних основ, якими жила Київська Русь і при дії та під безпосереднім впливом котрих утворилася і розвинулася „Правда Руська“.***) Не те, як бачимо, було на Україні. Але стародавні положення Руської Правди тим більше мусять на себе звертати увагу українських правників, що основні принципи Правди продовжують жити в наш час на Україні. Це і спостережено зокрема українськими етнографами. Так, напр., дуже цінні для науки українського права спостереження зроблено в кінці 60-их років минулого віку відомим українським етнографом, небіщиком П. Чубинським в його відомій праці: „Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.“ Зокрема цінні спостереження цього етнографа стосуються до права цивільного, спадкового і родинного, — вони дають ще більшу підставу для висновку, що стародавні правничі принципи Р. Правди продовжували в самій основі своїй жити на Україні в сучасних українських народніх правничих звичаях ще й у другій половині XIX-го віку.

Врешті вважаємо за необхідне зазначити, що в російській науковій літературі мається чимало видань Рус. Правди. Найкращими виданнями Руської Правди вважаються власне видання Калачева, Мрочек-Дроздовського, Сергєєвича і Владимирського-Буданова.

Історія державного укр. права.

ТЕРІТОРІЯ УКРАЇНИ.

Найдавніше розселення українських племен і їх побут.

Український народ, як відомо, належить до східно-полудневої групи Славян, що з найдавніших часів історії займав величезні

*) Костомаров: Моногр. I том. 79 стор.: вид. 1903 р., 200.

***) Проф. Вл.-Буданов: Обзор ист. р. права, 54 стор.

***) Мрочек-Дроздовський: „Главнѣйшіе памятники русскаго права эпохи мѣстных законов“, 77 стор.

простори в басейні середнього і нижнього Дніпра, Дністра, південного і західного Бугу. Етнографічна границя народу українського на цих просторах на півночі означувалася (приблизно) лінією р. Припяти, яку українці — на думку академіка Шахматова*) — перейшли, мабуть, ще в доісторичну епоху; на заході ця границя сягала за Сян і Карпати, а на сході доходила до територій в басейні Донця, Кубані і Манича. Українські історики**) гадають, що під Антами, про котрих згадують візантійські письменники, як про народ, який займав уже в IV в. по Р. Христ. територію над Дністром, Дніпром і далі аж до Азовського моря, власне треба розуміти племена українські. Займаючи на сході величезні простори, що нічим не були захищені від нападу кочевих азійських народів, український народ на протязі цілих століть уявляв з себе, по виразу проф. Грушевського — „бруствер,“ який затримував, постійні і систематичні наступи на захід азійських народів, Гунів, Аварів, Болгар і т. п. Через це, очевидно, на протязі цілих століть найдавніше життя українського народу відзначається характерними рисами: постійним рухом населення, яке то значно поширювало свою колонізаційну діяльність далеко на схід, то під напором різних азійських народів, зокрема кочевих тюрських орд, залишало на півдні і сході вже заняті визначні степові обшари і відходило в більше захищені від нападу ворога старо-українські місцевості. Через це, очевидно, здавна культурні та суспільні традиції, як свідчить історик Грушевський, ліпше заховувалися в західній частині українських земель; центр-же життя українського знаходився на Дніпрі. Тому власне степові території, що тяглися понад Чорним морем, „дякуючи тюрській еміграції, не грали в життю українських племен визначної ролі“***).

Візантійські джерела, а головне наш літопис (XI стол.), подали нам важливі свідчення про розселення українських племен на визначених територіях.

На підставі цих свідчень видно, що в басейні середнього Дніпра приблизно між Дніпром, Ірпенем і Росю, жили Поляне, що звалися також Русю — назва, яка потім стала історичною назвою власне українського народу. По сусідству з Полянами — Русю — на північний захід від них в басейні Тетерева, Горині, серед лісів, жили Деревляне; на лівім березі Дніпра по Десні, Соїму і Сулі, жили Сіверяне, що здавна мали визначні города: Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав і Любеч; в басейні західного Буга за р. Случем жили Дуліби, а в басейні південного Буга — власне між Бугом та Дніпром і на побережжю Чорного моря жили Уличі;

*) Див. статтю Шахматова в „Жур. Мін. Нар. Пр.“ 1899 р; квітень.

**) Див. Мих. Грушевський: „Історія України“ стор. II.

***) Див. Мих. Грушевський: „Очеркъ історіи украинскаго народа“.

далі-ж на захід між Дністром і Прутом — Тиверці. На території сучасної Галичини, як гадають деякі історики, жили Хорвати. Осередком життя цих українських племен була земля Полян, або Руська, з її предавнім центром Київом*). Власно від землі Полян — із Київщини — пішла руська, себ-то українська державність. Свідчення автора „Повісти временних літ“, що землі Полян надали назву Русь вже пізнійше князі варяжського роду, не має історичних підвалин: „В звістках чужоземців, які маємо з IX-го і X-го віку — пише проф. Грушевський — наші князі та їх військо все зветься Русю — руськими. У нас Русю звалась Київщина. Здогад нашого старого літописця, що імя Руси було принесено з Швеції варяжскою дружиною, не справджується: в Швеції такого народа не знати, а Шведів ніколи цим іменем не звали. Звідки це імя взялося в Київщині, ми не знаємо і не будемо вгадувати. Але нам важно, що це імя так міцно звязане з Київом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX-го і X-го вв., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ**).

„Руська земля — пише проф. Сергеевич — есть земля Полян. Вона відповідає київській волости. Але границі київської волости не лишилися незмінними; київські князі опановували також нові волости. Це вело до переносу назви „Руська земля“ і на територію інших племен, яку приєднували до Києва“***) Але безсумнівні літописні свідчення вказують на те, що вже в XII в. наша земля звалась також „Україною“. Розповідаючи, напр., про смерть князя Володимира Глібовича, літопис під 1187 р. зазначає: „О нем-же Україна много постона;†) під 1189 п. літопис, розповідаючи про князя Ростислава Берладничича, заховує в собі і такий вираз: „Приїхавшю-же єму ко „Україні Галичької“††)

На північ від Українців (в басейні Дніпра, Двини, Німана)

*) Торкаючись розселення українських племен на стародавніх їх територіях, акад. А. Шахматов писав: „Ми не маємо підстав гадати, щоб сучасні малоруси прийшли в Наддніпрянщину лише в історичний час; ми повинні визнати їх такими-же прапершими поселенцями Росії, як визнали кривичів або вятчів. Але малоруси од берегів Припяти аж до Чорного моря, од Дніпра і до Карпат говорять з такою вимовою, яка ясно свідчить про споконвічну племенну їх єдність. Ось основа, чому ми мусимо визнати єдиноплеменність полян, деревлян, волинян, тиверців, хорватів та інших племен, про котрих розповідає літописець „(див. статтю А. Шахматова“ „Къ вопросу объ образовании русских нарѣчій,“ „Ж. М. Нар. Пр.“, 1899, апрѣль.)

***) Грушевський М. „Історія України“, 52 ст.

***) Сергеевич „Рус. Юридич. древности“. I. т., 84 ст.

†) Полн. Собр. рус. лѣтоп., II, 2 вид. 1908, 653.

††) Теж, 663; див. також у розвідці С. Шелухіна: „Назва України“, Відень. 1921.

займали досить широкі простори племена середньо- та північно-східної славянської групи Кривичі, Дреговичі, Радимичі, від яких ведуть своє походження сучасні Білоруси, (також в басейні верхньої Оки) — Вятичі, а коло озера Ільмен Новгородці. Від цих племен походять сучасні Великороси (москалі).

Живучи здавна в країні відкритій для наступу кочевих народів, українські племена підпали здавна під значний вплив тюрських народів, що, очевидячки, вже в той період, до котрого стосується свідчення літопису, сприяло утворенню своєрідного етнічного типа „Русина“ — Українця, який відрізняється від типів тої середньо-східної славянської групи, від якої потім пішли Білоруси, і від тої, від якої ведуть своє походження Великороси. І це цілком зрозуміло: ті північно-східні славянські племена, від яких ведуть своє походження Білоруси, здавна увійшли в тісні стосунки з географічно до них близькими Литовцями,* а Вятичі, від яких походять Великороси, змішалися здавна з племенами фінськими (Мурома, Меря та инш.); племена-ж українські підпали, як ми вже вище зазначили, під впливи головно елементів тюрських. Не торкаючись уже більше ранніх часів, пригадаємо хочаби, що вже в XI. ст. на південно-українській території насунули орди Печенігів, причому печеніжський елемент пробиває, так-би мовити, для себе шлях в саме серце української землі. На погляд історика Костомарова**), з кінця XI-го віку Торки, Берендеї і Печеніги почали увіходити в руське життя і склали частину українського населення; од часів-же Мономахових вони під загальним назвискон Чорних Кльобуків навіть жили на берегах р. Росі. В XII. століттю Українці витримують боротьбу з Половцями; ми вже і не згадуємо про Козар, яким навіть, по свідченню літописця, деякий час (ранійше) Поляне давали данину.

Причини фізичні (природні умовини, клімат і. т. д.) зі свого боку не могли не накладати свого значного відбитку на етнічний український тип.

По свідченню літописця, кожне українське плем'я відрізнявалось одне від другого своїми звичаями: „Имяху бо обичаї своя і закони отець своїх і преданія, каждо свій нрав“. Сумніву не може бути в тому, що, підлягаючи взагалі більш-менш однаковим

*) Утворення білоруської народности, на погляд акад. Шахматова, знаходиться власне в звязку з об'єднанням дреговичів і радимичів під Литовською гегемонією (див. статтю А. Шахматова в Журн. Мін. Народ. Пр., 1899 р., квітень). Да речі додамо, що акад. Шахматів не погоджується з тим, що сівєр'яне були „одноплеменні“ з иншими українськими племенами (див. там-же, 346 ст.)

**) Історик Костомаров навіть висловив думку про зачаток на Україні під впливом Печенігів (власне Чорних Кльобуків) козацких товариств. (Див. Костомарова: „Черты народной южнорусской истории“, Собр. Соч. I т., вид. 1903 р., 116 ст.)

впливам, підпадаючи довгий період під удари таких могутніх історичних факторів, як періодичні наступи кочевих народів сходу, українські племена хоч і різнилися між собою своїми звичаями, але безумовно не в тій мірі, як од племен північно-східних; останні, як напр. Вятичі, здавна підпали під впливи народів фінських, але опріч того і сама північна сувора природа не могла з давніх-давен не накласти свого властивого характеру на етнічний північний тип. Власне що до цих північних Славян, то, на погляд Костомарова, в Українців більш було загально-подібного і спорідненого в звичаях з Новгородцями, які, на думку Костомарова, і походили навіть од частки якогось українського племені, що в дуже давні часи під впливами невідомих причин відкололася від свого кореня і переселилася на далеку північ-на береги озера Ільмен.

Характерно, що літописець, розповідаючи про побут і звичаї українських племен, спиняється зокрема на звичаях Полян (від яких головню походять Українці), підкреслюючи більш-менш визначні риси їх (в порівнянню з другими племенами) примітивно-правного побуту. „Поляне, бо своїх отець обичай имут кроток и тих, и стыдѣніе к снохам своим... Брачныя обичай имяху“*). Із цього свідчення літописця ми можемо лише зробити висновок, що Поляне-Русь здавна йшли попереду інших племен у правному розвитку, що цілковито й відповідало дійсности. Але цієї „кротости“ (Полян) — як цілком слушно зазначив професор Грушевський — не треба перебільшувати: „розбишацькі походи Руси IX—X віків супроводяться зовсім иншими атестаціями про її характер“**).

Взагалі що до побуту та устрою східних Славян до так званого прибуття „варяжських князів“, про котре згадує літописець, в історичній літературі, зокрема російській, істнували різні протилежні погляди. Вчені ранішої (німецької) школи, як Шлецер та інші гадали, що до самого прибуття Варягів Славяне пробували в стані цілковитого дикунства, жили без усякого уряду, управління — жили так, „як ті звірі та птахи, що наповнювали їх ліси“***). Дикі, некультурні Славяне почали виходити на певний державний шлях тільки завдяки Германцям, котрим доля судила посіяти на сході сонця у східній Європі перші зерна справжньої цивілізації. Інші вчені трималися протилежньої думки та гадали, що у східних Славян, здавна вже був осібний устрій суспільного життя і своєрідний громадський лад.

*) Лавр. сп., 6 ст.

***) Проф. М. Грушевський: „Очеркъ исторіи украинскаго народа“, 34—35 стор.

****) Див. „Исторія русской жизни съ древнѣйшихъ временъ“. Соч. И. Забѣлина, 58 стр.

Само собою, такі перестарілі погляди, як погляд Шлецера, на стародавній побут східних Славян взагалі, які ніби до самого прибуття Варягів, про котре згадує літописець, пробували в стані дикунства, треба цілковито відкинути: в наш час історична наука встановила вже інші положення. Що торкається племен українських, то на підставі свідчень літопису, також грецьких, арабських і взагалі чужоземних джерел, а рівно-ж тих даних, які знаходяться в розпорядженню археологів і які почасти освітлюють життя цих племен по їх розселенню на стародавніх їх територіях, можна сконстатувати більш-менш вже значний загально-культурний рівень цих племен і перед тим ментом, який відзначається в літопису, як мент сформування давнішої „руської“ держави. А саме — на підставі всіх цих свідчень і взагалі всіх цих даних, що маються в розпорядженню науки, видно, що вже за довго до того часу, до котрого відносить літопис так зване прибуття Варягів (IX вік), українці, що жили на своїх давніх територіях, займалися хліборобством (в могилах напр. Деревлян і Сіверян знаходять серпи і подібні хліборобські знаряддя), бджільництвом, вели торговельні зносини з сусідніми державами та іншими країнами і взагалі мали свій більш-менш означений державний лад.

Теорія походження давнішої української („руської“) держави.

Український народ безумовно спочатку переходив цілу низку ступнів, через котрі в своєму поступовому розвитку переходили також інші народи. Сумніву не може бути в тому, що народ наш в найдавніші від нас часи за довго до утворення на своїй території державної організації, державних тіл і їх скупчень, жив так званім родовим побутом, в основу котрого поклалися природні, кровні звязки між членами роду. З поширенням роду, з притягненням до родових організацій нових елементів, ці природні, родові звязки підупадали, порушались та одночасно з поширенням територій, що були заняті такими патріархальними родовими союзами, виникали потроху інші стосунки — територіальні, але спочатку кровні і територіальні одночасно. Кровні звязки ще трималися, але поширення звязків територіальних конче вело до розпаду роду, до остаточного розкладу родового побуту, в основі котрого лежала єдність кровного походження членів роду, і до організації життя на громадсько-територіальних підвалинах, себ-то на ґрунті єдності території та місця пробування. Цей процес, цей розвиток життя, ширився аж доки остаточно не сформулювалась нова форма суспільного життя — життя окремими громадами на територіях, що були заняті окремими

племенами. Поступовий розвиток громад стихійно і невідступно вів до все більшого ширення племенної солідарности, племенної єдности, до настирливої конечности більш-менш глибокого обґрунтування самих основ суспільного життя, поставлення певних кордонів для впливів ріжноманітних чинників, зовнішніх і внутрішніх, до принаймні елементарного захисту інтересів цілої території, де були розкинені окремі громади з їх приселками. Ці всі вимоги реального життя невідступно вели до організації і об'єднання громад з їх приселками і кольоніями у волости, а ці останні у землі-держави.

Такий у головних, очевидно, рисах процес треба припустити при народженню давнішої української державности-процес, який відбувався протягом всього доісторичного періоду, поки не вилився в організацію суспільного життя по окремих землях.*)

*) В російській науковій літературі що-до початкового устрою східних славян, які утворили потім Київську Державу і від котрих ми й ведемо своє походження, мається декілька теорій: 1) Теорія родового побуту. Основні положення цієї теорії закреслені ясно в відомому труді її основоположника Еверса: „Das älteste Recht der Russen“. На підставі цієї теорії славяне до утворення державної організації жили, т. зв. родовим побутом, в основу котрого покладалися кровні звязки між членами поодиноких родів або великих родин; головував у такому кровному союзі старший в роді. Членів роду об'єднував і культ правітців, що вказувало і на релігійні звязки. Характеризує стародавній родовий устрій і спільність посідання майна, що належало цілому родові, члени-ж останнього тільки користувалися ним. Основні положення родової теорії знайшли потім для себе вираз і в труді відомого російського історика С. Солов'єва („Исторія Россиі“), а також у трудах К. Кавеліна (вказемо хочи-би на відому працю названого вченого — „Взглядъ на юридическій бытъ древней Россиі“). Незалежно від цієї теорії додамо, що про рід і родовий устрій взагалі, як і про походження сімі, державної влади, а також і інституту права власности мається на мові російській видатний труд славетного вченого Максима Ковалевського. Заперечення проти самої можливости існування родового устрою на Русі в до-Рюриківську добу подав у свій час у російській науковій літературі ще И. Д. Беляев (див. зокрема його „Лекції по исторіи русскаго законодательства“ — праця, яка впрочім була видана вже по смерті автора). Основні положення Беляєва: Славяне не були сторомешканцями на Русі, а переселилися з-за Дунаю, де жили родовим побутом і де їх родовий устрій був зруйнований ще Римлянами, які крок за кроком опановували їх території і будували на них свої городи. Вже самий факт переселення Славян і розселення їх на нових місцях їх осідку свідчить про розпорушення у них уже в той час родового устрою, бо останній єсть приналежністю племен „домосідних“; у Славян „руських“, по свіченню літописця, був вічевий устрій, а віче при родовому устроєві „неумѣстно“; городовий характер суспільного життя на Русі заперечує родовий устрій в самих його основах“; як і у Сербів на Дунаю, так і у нас на Русі, було дві форми посідання землі: не тільки землеволодіння громадське, але й приватне з правом збуття поземельної власности, а такий порядок єсть неможливий при родовому побуті. Взагалі Беляев тримається погляду, що на Русі не було осібної прихильности до родового побуту, ні сприяючих тому обставин. (Див.: „Лекції по исторіи русскаго законодательства“, 1—12 ст.). 2) Теорія з а д р у ж н ь о г о

Цим, очевидно й треба зясувати той факт, що літописець, розповідаючи про стародавній славянський устрій, перераховує вже поодинокі землі. Так, напр., під 945р. літописець розповідає про „Деревлянську Землю“. Таким чином слід прийти до висновку, що найдавнішою формою державного життя на Україні в той час, до котрого стосуються свідчення початкового літопису, треба вважати організацію життя українських племен по окремих землях. „Земля“ власне, яко певний термін, охоплювала в собі загальне поняття про тогочасну державність: слово це містило в собі поняття про територію і про населення (елементи поняття „держави“); в літопису під 1145 р. значиться: „Ходиша вся Руська Земля (себ-то Кияне) на Галичь“. Так-само і влада, як елемент держави, означається тим самим терміном: „Посла ни Деревська Земля“ і т. д.

В які-ж власне форми, в які рамки вкладалося поняття про землю, як про державу? По якому, так-би мовити, принципу вона формувалася? Цілком ясну відповідь на це питання з українських істориків дав ще Костомаров,**) який підкреслив у процесі формування землі головне етнографічний принцип. Племенний характер земель, перерахованих літописцем, підкресило й чимало й видатних істориків та істориків права російського. Навіть проф. Сергєвич, що взагалі скептично ставиться до стародавнього розпо-

побуту. Основоположником і головним представником цієї теорії в б. Росії був проф. Леонтович. На погляд названого вченого і його однодумців, Руська Держава виникла із т. зв. задружнього устрою, в основу котрого покладалися не лише кровні звязки, але й територіяльні. Такою організацією суспільного життя на Русі перед утворенням державного організму й була стародавня „вервь“, так само як у південно-західних Славян „задруга“ (Див. Леонтовича „О значені верви сравнительно съ задругою юго-западныхъ славянъ“, „Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Россіи“). До речі вважаємо конечним додати, що про задругу і в науковій чеській літературі мається низка трудів поодиноких учених; вкажемо хоча-би на „Rodinný pedil čili zádruha v právu slovanském“ проф. д-ра К. Кадлеца — автора „Dějiny Ruského práva do Ottova slovníku naučného“. 3) Теорія „общинна“, представниками котрої в б. Росії були т. зв. московські славянофили: К. Аксаков, Хомяков, Самарин, Киреевський і др., які трималися того погляду, що стародавній устрій життя суспільного у наших правітців був громадський. „Община“, займаючи визначену територію, правувалася на підставі своїх правних звичаїв, маючи свої виборні органи влади. (На характерних рисах „общинного“ устрою в уяві славянофілів і на пізнійшій „общині“ московській, яку в жаднім разі не можна змішувати з українською „громадою“, ми в свій час спинимось уважно в другому місці.)

Не спиняючись тут на других теоріях московських учених відносно стародавнього устрою життя наших правітців, вважаємо конечним зазначити, що ми в цьому питанні додержуємось поглядів тих учених, які, як напр. проф. Малиновський, стали в даному разі на послідовно еволюційний ґрунт і висловлюють думки про послідовну зміну форм побуту у наших далеких правітців.

***) „Мысли о федер. начал. в Деревн. Руси“ та инш.

ділу території по племенних ознаках населення, врешті-решт мусив погодитися, що кожна волость мала свою історію.*) Виходить, кожне українське плем'я займало визначену племенну територію і, правуючись на такій території по своїх звичаях, утворювало одне поняття землі-держави. „Описуючи розселення українських племен X-XI віків — пише проф. Грушевський — київський книжник з усією визначністю, на котру він був здібний, зясовує, що племенне угруповання було етнографічним.**) Безумовно, що і ті свідчення літопису, в яких розповідається про побут тогочасних Славян і де згадується слово „рід“, власне підкреслюють здебільшого елемент етнографічний. Під „родом“, в даному разі, треба розуміти частійш за все плем'я, націю, але в усякому разі не „рід“ в стислому значінню цього поняття, бо період родового побуту для того часу давно минув. Але разом з тим цей етнографічний племенний елемент в утворенні тогочасної землі-держави на треба й значно перебільшувати. Безумовно в процесі формування земель відігравали визначну роль й інші фактори, зокрема стосунки економічні, торговельні і т. д., але все-таки етнографічна стихія в цьому складному процесі і зокрема спочатку відігравала значну роль.

Крім терміну „земля“ для означення тогочасної української держави в пам'ятниках права зустрічаються також інші терміни; напр., для означення поняття держави зустрічається досить часто термін „волость“. Останній термін — метафора, що переносить один елемент держави — „власть“, „владу“, на два других, себ-то і на територію і на населення. Але слово „волость“, як і слово „земля“,***) має ширший і менший зміст: „слово волость означає власне, пише професор Сергєєвич, всяку область, що знаходилася під однією владою і тому однаково вживається як для означення цілої держави, так і її адміністративних діляниць.†) Зважаючи на те, що князь був „необхідним“ елементом держави — для означення її вживався і термін „князівство“.

Кожна земля уявляла з себе політично незалежну від другої одиницю — себ-то політично самостійну державу. Маючи більш-

*) „Рус. Юр. Др.“ 14 ст.

**) „Очеркъ ист. украинскаго народа.“ 40 ст.

***) „Земля“ теж метафорний термін держави; один елемент її (територія) переноситься на два других: владу і населення. (Див. Проф. Владимирського-Буданова „Обзоръ истории русскаго права,“ 11 ст.) Проф. Владимирський-Буданів з приводу слова „волость“ держиться думки, що „головне значіння“ цього слова єсть власне „частина держави, провінція“. „Для означення цілої держави слово це вживається, порівнюючи, в рідких випадках“. Що-ж торкається слова „князівство“, то воно, на погляд пр. Владимирського-Буданова, мало найближче відношення до слова „волость“ і означувало власне „територію, що належала тому чи другому князю“.

†) Сергєєвич: „Юрид. Древн.“, т. I, 1.

менш означену у відповідних межах територію з постійним населенням, кожна така земля-держава мала свої органи влади, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Таким чином в той момент до котрого по літопису відноситься сформування Київської або Руської Держави (Землі Полян), існували крім цієї останньої також цілком незалежні одна від другої землі, як Земля Деревлян, Земля Сіверян (Сіверська), Земля Уличів і т. д. Виходить, що українські землі мали здавна (за довго до IX-го віку) старовічну державну традицію (бо землі-держави не могли утворитись одразу), і що погляди тих учених, які гадали, що власне від Варягів починається державна організація в Києві — не мають під собою підстав: професор Сергеевич добре зазначив, що взагалі державність не є щось таке, що можна було-б кудись „переносити.“ Варяжські дружини, як бачимо, не принесли до нас ні імени „Русь,“ ні державности: і те, і друге вже існувало у нас здавна, і Варяжські дружинники, приходячи до нас, приходили на готове.

Стародавній „городовий“ устрій земель. Значіння і роля городів.

Землі склалися із городів і пригородів з територіями, що тяготіли до них. З найдавніших часів в кожній землі-державі велику і визначну роль грали „городи“; — це були центри в яких здавна зосереджувалося політичне, економічне і суспільне життя. Перш за все городи були центрами військової організації: власне в них зосереджувалися головні заходи влади по обороні краю від зовнішніх ворогів. Город мав значіння перш за все військової фортеці. Під захист города прибігали завше мешканці землі, коли їм загрожувала небезпека від наступу ворогів.

Городи були в той час і центрами релігійними; в епоху поганства в них знаходилися капища, священні гаї то що.

Але головне значіння городів було, як центрів економічних, а зокрема торговельних. В городах в той час зосереджувалася торгівля, яка відогравала в життю тогочасного населення одну із самих важливих ролей. Особливо відзначався своєю торгівлею, як внутрішньою, так і зовнішньою найдавніший центр Руси — Київ. Візантійські й арабські джерела свідчать, що Русь здавна провадила торгівлю зі східними країнами; руські купці бували не тільки в Болгарах (Болгари — місто на Волзі), в хозарському Ітілю, Візантії, але і в Александрії Єгипетській і навіть в Багдаді. Київ, як відомо, лежав на великому історичному шляху „із Варяг в Греки“,*) і це страшенно спричинилося до торго-

*) Київ був визначним торговельним етапом по провадженню торго-

вельного і взагалі економічного розвитку Київа та інших „руських“ городів. Через це міста головним чином будувалися в той час по водяних торговельних артеріях; самою головною такою артерією, по котрій провадилася торгівля, і був Дніпро. Безумовно, що городи, як торговельні і економічні взагалі центри, приваблювали до себе всі околичні території і їх населення; в городах, як визначних економічних центрах, зосереджувалося головним чином суспільне життя. До городів тяглися пригороди („при городі“), які в свою чергу являлися місцевими центрами для земель, що тяготіли до них разом із селами і приселками. Кожний пригород мав таким чином свою певну територію, свою волость. Остання в свою чергу розпадалася на де-кілька „волостей“, в склад яких увіходило де-кілька громад. Бувало іноді так, що той чи інший пригород з розвитком місцевого життя набирив більш ширшого значіння і навіть перетворювався в город; траплялося й так, що в той час, як город економічно і політично занепадав, — ріс одночасно його пригород і город врешті-решт уступав йому своє місце.

В кожній землі був свій старший город; в ньому власне і зосереджувалося не тільки економічне, але й політичне життя даної землі; в ньому одбувалися здавна віча, які виявляли верховну волю землі і постанови котрих мали обов'язуючу силу для даної землі-держави. Цим старшим городам таким чином підлягали пригороди; це положення ясно підкреслено в літопису; „що-ж старійші здумають, — на тому-ж пригороди стануть“. В Землі Руській за такий старший город од споконвічних часів уважався Київ — „мати городів руських“.*) Вважаючи на те, що в старшому городі зосереджувалася вища політична гегемонія над цілою землею — остання звалася (пізнійше) по імені свого старшого города; так Земля Полян, Земля „Руска“, старшим городом котрої був Київ, звалася також Київською Землею; частина Землі Сіверської по назві свого старшого міста звалася Чернігівською і т. д.

Городовий характер устрою тогочасної землі-держави і розвиток торговельної діяльності серед населення покладали свій відбиток на все тогочасне життя. Розвиток власне торгівлі, на яку спирався в значній мірі добробут місцевого городського населення, сприяв утворенню здавна серед місцевої людности окремої верстви — так званих „градських старців“, „лучших“ або „нарочитих“

вельних стосунків і між сходом і заходом (Європою і Азією). Українські купці бували в Німеччині, Чехії і т. д.

*) „Київ — пише акад. Шахматів — як це видно із оповідання про Аскольда і Дира, мав політичне значіння і до утворення при Олезі загально-руського союзу.“ (див. Шахматова: „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій“, „Ж. М. Нар. Пр.“, 1899, квітень.)

людей, „старійшин по всім градом“ — „городової старшини“. Це був своєрідний місцевий патриціят, своєрідна, головним чином торговельна аристократія, яка, очевидно, утворилася шляхом довгого процесу і яка разом з осередженням в своїх руках впливів на економічне життя брала, як це можливо думати, визначну участь в управлінню самою волостю.

Ці-ж „лучші“ люде, „градські старці“, мусіли піклуватись про організацію на певних підвалинах справи військової оборони землі, бо ця справа в ті далекі часи, коли землям зо всіх боків загрожувала небезпека од нападу ворога, потребувала особливо пильного до себе відношення. Заходи всіх місцевих чинників до організації оборони землі від зовнішнього ворога і до забезпечення спокійного провадження торгівлі зовнішньої і внутрішньої, очевидячки, спричинилися до поділу цілої території землі на так звані тисячі, сотні і десятки, сліди якого на довгий час залишалися в істнуванні в українських землях урядів тисяцьких, сотських і десяцьких, навіть в той період історії нашої державности, коли власне військова оборона краю від зовнішніх ворогів набула інших форм.

Вище вже зазначено, що вже в цей час історії нашої державности визначну роль відігравало власне віче, як орган, який виявлював волю народу: на таку визначну роль народнього зібрання, віча, маються вказівки у візантійських джерелах навіть з VI-го віку. Так візантійські письменники Маврикій і Прокопій Кесарійський свідчать що Славяне не підлягають одному мужу, але здавна живуть в народоправстві. Але опріч віч, на організації котрих, як і інших органах влади (князя, боярської думи) ми далі спеціально спинимось, у тогочасних українців, як бачимо, істнували, так звані „градські старці“, із кол котрих, очевидячки, виходили різні урядові особи, Але, крім „градських старців“, літописець згадує про істнування в окремих українських племен своїх місцевих князів, або, як їх звать в історичній літературі, „князьків“; так літописець згадує про якогось князя Мала у Деревлян, і т. д. Що власне уявляли з себе ці місцеві князі, за браком свідчень трудно зясувати, але єсть підстава думати, що ці князі в той далекий період нашої історії, були виборні племенні начальники. Очевидно, вони підходили до тих князів, з якими зустрічаємось в той-же період історії і у других славянських народів під ріжними назвами — банів, жупанів, гаканів і т. д.,*) що виконували обовязки військових начальників, а почасти суддів. Через це немає жадних підстав бачити в цих

*) Див. Барон С. А. Корф: „Исторія русской государственности“, 49 ст. Як замічає цілком справедливо бар. Корф, літописи „ніде не розповідають нам про істнування якогось князівського роду, а лише про окремих осіб“ . . .

стародавніх славянських князьях представників монархічного спадкового принципу, який спостерігали у факті існування тих князьях у давніх правитців наших славян деякі російські історики. Історичні свідчення не дають жадних підстав для такого висновку.*)

В такій формі виявлялася загальна структура української державности біля того періоду, в який, по свідченню літописця, трапилась ніби визначна історична подія, відома під назвиском прибуття на Україну варяжських князів з їх дружинами.

Русь (Земля Полян, Земля Київська), як осередок української державности.

Всі українські землі, як ми зазначили, були політично незалежні одна від одної. Русь — Земля Полян із своїм старшим городом Київом, дякуючи зокрема своєму географічному положенню (через Київ проходила велика історична путь із Варяг в Греки), йдучи в справі правного розвитку поперед інших українських земель, — з давніх-давен мала значіння національно-політичного осередку життя всього українського племені. Центр землі Київ і був тим рудиментом української державности, з якого шляхом довгого процесу розвинулась і виросла стародавня Українська (Київська) Держава, захоплюючи в сфери своєї київсько-руської державної ідеології всі інші поодинокі українські землі і навіть поширюючи свої державні впливи далеко поза українські етнографічні межі. Процес цього поширення впливів і зміцнення основ української державности на певних підвалинах був безумовно дуже складний, щоб його можна було накреслити у стислих та загальних формах. Але не роблячи більш глибокого аналізу сього складного процесу (яким він у дійсности являється); ми вважаємо за конечне зазначити, що основний його напрям більш-менш виявився ще тоді, коли процес формування поодиноких державних тіл (земель) набув уже певних форм.

Торгівля, яко фактор у процесі створення Української Держави. Роля і значіння дружинного елемента.

Інтензивний розвиток торгівлі, від якого залежав добробут тодішнього українського населення і зокрема зносини торговельні

*) „Цікаво відмітити — пише той-же автор — що Скандинавські саги говорять про славянських князів первобутньої епохи, але також не згадуючи ні про князівський рід, ні про князів-монархів“ (див. там-же, 48 ст., курсив наш.)

з чужими країнами, як ми зазначили, вимагав могутньо організувати справу оборони землі від зовнішніх ворогів на певних і твердих підвалинах. Торгівля не могла ширитись і розвиватись у краю, на який мали змогу безкарно робити наскоки поодинокі хижацькі орди ріжних кочовників та грабувати не тільки торговельні валки купців, але їх склади та факторії, як також і місцеве населення. Ті заходи влади до організації оборони краю від зовнішніх ворогів, сліди яких ми вбачаємо в поділі цілої території землі з її населенням на тисячі й десятки, були тоді вже досить архаїчними і не задовольняли вимог тодішнього часу. Життя владно вимагало впорядкування справи оборони краю і забезпечення торговельних інтересів населення на інших, нових підвалинах. Упорядкування справи цієї знайшло для себе (приблизно біля пол. IX-го віку) міцні підвалини в притягненню до захисту країни від зовнішніх ворогів нового чинника — чужоземної організованої військової сили. Цією силою й були т. зв. Варяги, про яких оповідає літописець.

Скандинавські купці, очевидно, здавна приходили на Русь, з якою були в постійних торговельних зносинах; ще частійше переходили вони через Русь Дніпром та його притоками, попри Київ, простуючи до Чорного моря у Візантію. Так-само вони вертали і з Візантії з ріжним східним крамом (вином, т. зв. „паволоками“ — коштовними тканинами, та инш.). Київ був значним шляховим пунктом, де торговельні валки скандинавських купців завжди зупинялись і де віддавна провадилося жвавий торговельний обмін межі Русю та Варягами. Для безпечного та спокійного провадження таких торговельних справ варяжським купцям потрібна була в ті часи добре наладжена військова охорона. Тому вони зявлялись на Русь досить часто в супроводі добре озброєних військових відділів — дружин. Бувало безумовно, може й частійше, що такі озброєні ватаги Варягів або, як їх називали на півночі в Новгороді, „варяжські находники“ дорогою в тому або иншому випадкові і самі грабували місцеве українське населення. Проф. М. Грушевський пише слідує про „руських купців“ того часу: „Торгівля вимагала озброєної охорони, купецькі каравани рушали в путь зі зброєю в руках, як військові експедиції, і кожної хвили караван таких купців-воєнів був однаково готовий одкрити торг або ввязатись у бій, заключити корисний договір або вишукати здобич, злупити контрибуцію, наловити невільників“.*)

Безумовно, ще в більшій мірі ця характеристика відноситься й до варяжських купців. Але, як би там не було, очевидно, „Русь“ не могла не звернути своєї уваги на цю добре впоряджену військову силу, на добре озброєних варяжських воєнів, сміливих та

*) „Очеркъ истории украинскаго народа“, ст. 51.

відважних. Саме тоді, зрозуміла річ, виникла думка притягти цих „находників“ (IX віку) на службу державі з метою організованого захисту державної території від зовнішніх ворогів, провадження військових акцій у чужих краях та забезпечення ладу в самій землі, в самому краю, що було само собою потрібним за-для інтересів торгівлі. І ось — в X-му та напочатку XI-го віку ми бачимо на Русі чимало варяжських дружинників, яких мали під своєю рукою „руські“ князі. Це, як думає проф. М. Грушевський, і привело потім (уже в половині XI-го в.) автора „Повісти временних літ“ до висновку, що київські „руські“ князі походять од варяжських „конунгів“ і що саме ім'я Русі перенесено, мабуть, Варягами із Швеції. Проф. Грушевський говорить: „І справді — хронологія Повісти“ не витримує критики навіть у її виправленому вигляді. Появу варяжських „конунгів“ у Києві „Повість“ пристосовує до 860-их років через те, що в у 860-их роках у Візантії знали Русь, а автор „Повісти“ вважав сю Русь за київську. Але в дійсності візантійці знають Русь уже напочатку IX-го віку, певно ту Русь, що приходила не із Скандинавії, а із українських земель. Ім'я Русі зв'язане найтісніше з Землею Полян і, очевидно, було її стародавнім іменем. Всі зусилля розшукати сліди існування Русі в Скандинавських землях не привели ні до яких позитивних результатів. Скандинавські саги, які добре знають своїх земляків, що ходили на Русь на службу до тамошніх князів, але нічого не знають про скандинавське походження київської князівської династії, зовсім не натякають на нього. Весь арсенал доказів, які було зібрано оборонцями літописної теорії про варяжське походження київської держави (т. зв. Норманістами) свідчить тільки (а се ми й так знаємо), що в IX—X вв. в дружинах київських князів було багато варягів, і що через се, напр., у Візантії не вміли іноді відрізнити Варягів од славянської Русі.*)

Цей варяжський дружинний елемент мало-помалу розчинився в місцевому елементі і особливого впливу на правні українські норми не мав. Разом із місцевими українськими дружинниками він відіграв лише визначну роль на протязі цілого періоду як військова сила. За допомогою власне дружини Русь поширює свої державні впливи на всі сумежні з нею українські землі і навіть провадить військові акції в далеких чужих краях. (Згадаємо хоча-б відомі походи Олега та Ігоря на Візантію, вправу Ігоря 944-го року на Каспійське побережжя, походи Святослава на Хозар, Ясів, Косогів, нарешті на Дунай у Болгарію, та инше).

Яка саме територія Української Держави була за Олега, Ігоря та Святослава — сказати трудно. З літопису відомо, що

*) Проф. М. Грушевський: там-само, ст. 55—56; курсив наш.

Олег ходив походом на Деревлян, Уличів, Радимичів, Сіверян, Тиверців і що Деревляне, Сіверяне та Радимичі платили Олегові дань. Взагалі літопис уже згадує про „світлик князів під рукою Олега та Ігоря сущих“. Останній скорив своїй владі також і інші племена поза українськими етнографічними межами, як напр., Вятчів.

Яку-ж власне форму прибрала українська державність за цього нового періоду історії, відомого під назвою періоду „дружинного“?

Основний напрям „руського“ державного устрою — на погляд Костомарова — тримався „двох шляхів:“ з одного боку це було складання цілої Руської Землі в одне державне тіло, а з другого — утворення в ньому політичних організмів, які „заховуючи кожний свою відокремність, не втрачували-б звязку та єдності, проявом чого була-б сукупність їх.“*)

Поширюючи владу Русі на сусідні землі, київська державність не зачипала в цих останніх місцевих особливостей, їх устрою, як не втручалась також і у внутрішні справи: всі відносини цих земель до „центру“, яким був із себе Київ, яко „мати городів українських“, з іменем якого були звязані традиції про „старшинство“, — обмежувалися головним чином на „дані“, яку ці землі повинні були давати київському князеві. Дань цю збирали звичайно підчас, т. зв. осіннього „полюддя“: з непокорних за допомогою дружинних залог; в цьому випадку до платіжки дані „примучували“. Але поза цим землі правувались по силі своїх місцевих стародавніх звичаїв і, очевидно, в них продовжували деякий час княжити їх місцеві князі: за кн. Ольги, наприклад, у Деревлян сиділи місцеві князі, що — як каже літопис — „розпасли суть Деревську землю.“ „Лише потроху й помалу з центра замість місцевих князів насаджувались підручні князю київському князі київського дому, а в ріжні провінції було посилено київських намістників; в „непокорних“ територіях розтошовувалися дружинні залози.“**)

Цей процес в утворенню „Руської“ або Київської Держави, процес, який дуже влучно проф. М. Грушевський означає, як процес „механічної еволюції“ української державности, досяг свого найвищого ступіня вже за часів Володимира Св., за якого Українська Держава охоплювала величезні простори: на далекому північному заході кордони Української Держави доходили до Прусів, на заході — майже до Кракова, а на південному сході — до Ясів та Косогів. Таким чином українська державність поширила свої впливи далеко поза етнографічні українські межі, а прийняття віри християнської за Володимира надало їй нового, глибшого морального змісту та оперло на нові культурні основи.

*) Н. Костомаров: „Монограф. и изслѣд.“ т. I, 1.

***) Див. Грушевський: „Очеркъ“, ст. 65.

Відокремлення земель.

Але з часу Володимира Святого (з кінця X-го в.) в історії української державности відзначається разом із тим процес, коріння якого фактично було заховане в перших періодах її історії; процес цей відомий в історії під іменем відокремлення земель.

Вже за життя Володимира Св. його численні сини займають місцеві столи по визначних політичних центрах. Розміщуються вони „не по окремих провінціях, а по готових державах“*). Таким чином визначається ніби більш міцний зв'язок земель-держав із центром Київом, на ґрунті єдності (в кожній землі) князівського роду. Але з поширенням князівського роду починає разом із тим також ширитись розподіл окремих земель на окремі князівства (зокрема після Ярослава,**) причому при кінці цього складного процесу ясно накреслюється ціла система князівств-волостей, які всі разом складали з себе одну певну землю. В цей, т. зв. княже-дружинний період поодинокі землі з усією системою своїх волостей-князівств виявляють тенденцію до автономного, цілком незалежного від Києва політичного життя. Поділ на окремі волости йде, але цьому поділові, як влучно висловився Костомаров, „народности вказали межі: поділ продовжувався, але вже нові галузі трималися зв'язку проміж себе в тих границях, які зазначили ім народности“... „Всі князі одної землі між собою завжди були в найтіснішому зв'язку: їх князівства мали змісл одної групи володіння, одної нероздільної, внутрішньою єдністю утвореної округи“***) Врешті-решт замість впливів дружинних елементів ясно виявляється значіння „земщини“. Керує державними справами центральна „громада“ землі: власне — віче старшого города по стародавньому правилу: „що старійші думають, на тому і пригороди стануть.“ У всіх земських справах пригороди з своїми волостями тяготиють до старшого города. Цю силу земщини добре розуміють князі, що „шукають підпори у самого населення, у землі, прислухаються до голосу її віч. „В результаті — пише пр. М. Грушевський — київським князям, збирачам спадщини Володимира Св., приходилося вести боротьбу не тільки з князями окремих земель, але і з самими землями, що відстоювали свою відокремленість, і вся доосередочна енергія старої державної машини ослаблюється також і цими відосередочними стремліннями земель“.

*) Див. Вл.-Буданова: „Обзоръ“, 15.

**) Ярослав розділює свої володіння межі дітьми. Він дає „города, розуміється, з пригородами“, себ-то волости. Роздаючи волости, він має на оці повну їх політичну самостійність, а тому забороняє синам „переступать преділ братній“ (Сергеевич. „Рус. Юрид. др.“ ст. 45).

***) Там-само.

Процес цей закінчився відокремленням земель: oprіч Київської Землі в кінці процесу відокремилася Земля Сіверська, яка складала два незалежні князівства: Чернігівське і Переяславське, далі Земля Волинська, а ще раніш Галицька з своїм визначним у той період центром Галичем. Відокремилася також Земля Турово-Пинська на глухому Припетському Поліссю. Таким чином вся Україна поділилася на окремі землі з цілою системою окремих князівств-волостей в кожній поодинокій землі; разом-же всі ці князівства-волости, уявляючи з себе цілком самостійні, політично-незалежні держави, складали внутрі кожної подинокої землі „одну групу володіння“.

Національна єдність.

Розпавшись на окремі землі з цілою системою князівств у кожній землі, Україна-Русь разом із тим продовжувала заховувати національну єдність. Єдина мова, єдина релігія, єдині основні положення народнього права старо-руського, що знайшли для себе яскравий вияв у „Правді Руській“; нарешті єдина династія єдиного князівського роду київсько-руського, стародавні впливи й традиції київські, — все це, не зважаючи на князівські „катори“, суперечки проміж собою окремих князів і навіть волостей, — все це обєднувало всі поодинокі політичні угруповання українські в одне визначне національне ціле — в „Землю Руську“. Що, не дивлячись на свій політичний розділ, Земля Руська — Україна — уявляла з себе одне визначне національне ціле, про це заховалося з XII в. чимало свідчень літопису. В свідченнях літописів XII в. Русь взагалі різко відділюється від північних (великоруських, а навіть білоруських) земель і волостей. Так, напр., в літопису під 1149 роком розповідається про побачення київського князя Ізяслава з братом своїм Ростиславом Смоленським, причому літопис одрїжняє Русь од Смольнян-Кривичів. По свідченню Іпатєвського літопису (1180 р.) Ростово—Суздальська волость — не Русь; так-само не Русь і Володимир на Клязьмі, рівно-ж і Новгород (1149 р.): „Пустиста Новгородци и Русь воевати к Ярославлю“. В Іпатєвському літопису під 1224 р. згадується, напр., про раду князів Мстислава Романовича Київського, Мстислава Козелецького та Мстислава Галицького з приводу майбутньої зустрічі з татарами. В літопису про цих князів сказано так: „Ти бо бяху старѣщинами в Руській землі“; далі літопис відтіняє: „Юрія князя-ж великого Суздальского не было в том совѣтѣ“ і т. д.*)

*) Див. про це у Сергєєвича: Р. Юр. Др., т. I.

Розповідаючи, напр., про події, які сталися в літо 6675, літописець пише: „а Святослав приде з Суздальці і з братами і з Смольняни і з По-

З другого-ж боку з поширенням національного звязку між українськими землями назва Руси прикладається й до інших (окрім київської) територій, що підпали під впливи київської державности; так, напр., назва Руси прикладається в пол. XI-го століття до Володимирської волости на Волині, далі поширюється на Галич і Чернігів і т. д. В літописних свідченнях, починаючи з XII в., для означення Української Землі починає зустрічатись вже і назва „Україна“, про що вище ми вже згадували.

Таким чином, не дивлячись на політичний розділ і на відокремлення земель — всі вони були звязані поміж собою внутрішнім звязком, який не зникав і надалі, навіть тоді, коли поодинокі українські землі та волости під впливом історичних подій почали тратити свою політичну незалежність і входить в сферу впливів чужих сусідніх народів. Всі частини України — „Русь з Поділлям, Полісся, Волинь, Червона Русь — при кожній народній дії“, пише Костомаров: „показували обопільне тяготіння і визнання свого внутрішнього звязку та нероздільности. Через це Русь-Полян, Полісся, Волинь, Поділля, Червону Русь, всі частини Південно-Руської Землі та Південної руської народности з їх приватними відокремішностями повинно розглядать як єдину Південно-Руську Землю, всі перераховані частини якої відносно загального свого звязку зеднані ще тісніше, ніж у Великій Руси Вятичі, Рязань, Суздаль відносно загально-народнього звязку великоруського елемента.“*)

НАСЕЛЕННЯ.

Невільники.

У всіх взагалі історичних народів населення в старовину поділялося на „вільних“ і „невільних“. Інститут „рабства“ у відповідні історичні періоди життя народів уявляв із себе загальне явище. Правничі думки, що осуджували такі інститути, як інститут невольництва, рабства, йшли та розвивалися за довго до їх можливого реального здійснення. В стародавніх грецьких державах уже тоді, коли високо розвинулася культура, рабство продовжувало істнувати; цього мало — в самому суспільстві грецькому, навіть серед визначних представників грецької думки (Аристотель), продовжував жити погляд, що рабство — явище нормальне, при-

лоцани к Руси (П. С. Л. т. VI, Новг.) Москва ще й напочатку XIII в. в уяві літописця теж—не Русь. Так, напр., під 1213 р. літописець про одного князя розповідає так: „Он-же иде з Москви в Русь“. (Полн. Собр. Рус. Лѣт., лѣт. по Воскр. сп., 119 ст.). Автор.

*) М. Костомаров, I. т., ст. 13.

родне. Теж і віра християнська з її ідеалами рівності й братерства всіх людей не мала змоги рішучо, цілковито й одразу знищити рабство, і ми знаємо з історії всесвітньої, що довгий час — цілі століття вже за християнської ери — в різних народів продовжував існувати (в тих або інших формах) цей інститут. Для знищення невольництва в Америці, напр., відбулась тяжка горожанська війна; в царській-же Росії рабство (у формі кріпацтва) було скасоване лише в 1861 р.! Всю першу половину XIX в. в Московщині, кажучи словами московського поета Некрасова, „по-томокъ татаръ, какъ коня выводилъ на рынокъ раба-славянина“, а поет Пушкін свого часу з жалем мріяв: „Увижу-ль я народъ неугнетенный!“ Життя-ж і страждання генія нашого слова Тараса Григоровича Шевченка — живий доказ „живучости“ старовічного інститута рабства, для знищення якого потрібно було на протязі цілих століть цілій низці поколінь зосередити всі свої зусилля на боротьбу за волю.

Отже після всіх цих коротеньких замітів нас не може вражати самий факт існування в стародавній Україні-Руси інститута рабів: історичні закони, закони еволюції та людського поступу в основі своїй однакові у всіх народів.*)

„Несвобідні“ в наших пам'ятниках мали різні назви: 1. челядь, 2. холопи, і навіть пізніше просто „людіє“. В останньому випадкові лише підкреслювалося, що вони до когось належали: „боярські“ людіє і т. д. В звичайному значінні під „людьми“ розумівся простий народ (особисто-вільний) у відріжненні від бояр. „Челядь“ одного походження з „чадо“ і означає власне домочадців. „Холоп“ — назва, якої вживалося для означення невольного чоловіка; для означення невольної жінки вживали назви „роба“. „Холоп“, „хлоп“, „хлопець“ — як це підкреслює проф. Сергєєвіч — є назви, яких потім уживалося для означення слуг взагалі.**)

В литовсько-польський період нашої історії назва „хлоп“ (також „кметь“) прикладалося (під впливами польсько-шляхецькими) на Україні і до „волосних людєй“, себ-то до селян, на котрих поширювалася все більш і більш панська неволя; під „хлопом“ розуміється власне „селянин“, а не слуга в стислому значінню цього слова. Слово „роба“ походить од слова „робити“. Назва „роба“ як і „холоп“ вживається „Руською Правдою“: „А второе хлопство: поиметь робу без ряду“. (Р. Пр., Тр. 103).

*) На погляд проф. Чічеріна, в стародавній Русі справжнє рабство зявилося лише після прибуття варяжських дружин, і можливо, було занесене ними. Взагалі-ж у науковій літературі висловлювалися й погляди (Маційовський), що рабство не було інститутом стародавньо-славянським, а було прищеплене слав'янам зовні.

***) В пам'ятниках права московського несвобідних звали також „слугами“, „дѣловими людьми“, „служилими людьми“. — Див. Сергєєвіч: Р. Юр. Др. т. I.

„Холопи“ були повні і неповні. Повні „холопи“ звалися „обельними“; „обельний“, „облий“, „обель“ — значить повний, цілковитий.*) Цілком окрему групу уявляла з себе категорія напівсвобідних людей: в даному разі ми маємо на увазі, т. зв. „закупів“, про котрих згадує Р. Правда.

Перш ніж спинитись на правному становищі обидвох категорій, несвобідних і напівсвобідних людей, вважаємо за конечне торкнутись самих джерел походження на Україні інститута рабства,

Найстародавнім джерелом невільництва на Україні, як і всюди, була війна. Полонених усюди обертали на невільників: так було в Греції, старому Римі, — було так-само і в нас. Відомо, напр., що Ольга, скоривши своїй владі Деревлян, віддала їх військо в рабство; те саме зробив і кн. Ярослав Мстиславич, що воював з Ляхами.

Другим джерелом холопства був договір купівлі-продажу: про це джерело рабства згадує Р. Пр. Цей договір мусилось укласти перед свідками з додержанням деяких приписів: покупець холопа мусив у його присутності дати продавцеві дрібну монету. Шлюб з робою мав наслідком рабство. (Р. Пр., Тр. сп. 103). Для оминення цього треба було молодому перед шлюбом умотивитись із господарем роби про заховання для себе особистої волі: „поиметь ли с рядомъ, то какося будетъ рядил, на том же стоить“. (Тр. 103). Той, хто взяв на себе обовязки тивуна або ключника, не виговоривши для себе окремою умовою свободи, — ставав холопом. Довжник, що не зміг виплатити свого боргу, міг легко стати рабом: про такі наслідки власне договору позички для довжника у випадку невиконання ним договору також згадує „Р. Правда“ (Р. Пр., Кар. сп., 68—69 арт.). Рабом ставав і злочинець, якого віддавали „на поток і разграбленіє“ (ibid., 5 арт.). Згадаємо тут, що й потім, навіть у XVI в., як відгук цього, в литовсько-українському праві мала чинність постанова, що злочинці, засуджені на горло, але яким покривджений дарував життя, — разом із їх нащадками оберталися на невільних: „Такові в неволю мають бити дані і діти їх, которі ся будуть потім родити (Лит. Ст., I р. XI, арт. 13).**) Само собою вже зрозуміло, що діти рабів — раби; це цілком ясно підкреслено в Р. Правді: „от челяді плод“ есть натуральний прибуток хазяїна.

Взагалі, як це цілком справедливо зазначає проф. Чічерін, —

*) В литов. пер. нашої історії слово „обель — вічно“ зустрічається в актах купівлі-продажу і данини для означення повного, цілковитого збуття майна без права викупу його попереднім власником та його спадкоємцями. (Акт. Лит. Метр. т. I та ин.)

***) Характерно між иншим, що в бувш. Рос. Імп. арештанти в офіц. актах до указу 1816 р. звалися не тільки „колодниками“ (від слова „колода“, яка заміняла ланцюги), але також і „невольниками“. Зап. И. Р. Г. Об. т. I. 1867).

кожне залежне відношення могло бути джерелом рабства: полон, шлюб, позичка, найми, злочин, добровільне підданство — все це могло вільного чоловіка зробити рабом, не кажучи вже про способи посередні, як то: купівля та народження в холопському стані*). Про добровільне підданство, про самопродаж Р. Пр. впрочім не згадує, хоч і цей спосіб, очевидно, існував.

Згідно з Р. Правдою можна гадати, що раби у нас були безправні. Принцип: *servi sunt res*, хоч і не розвинувся в нас, як у старому Римі, але він просвічує: „од челяди плод и од скота...“ Самі ці слова Р. Правди вже означають загально-безправне становище раба.

На вбивство раба Руська Правда не дивиться як на вбивство вільної людини: „А в холопі і в робі віри не мається“ (Р. Пр., сп. Тр., 84). Раба можна було забити і навіть без його провини; але зважаючи на те, що вбивство холопа зявлялося втратою в господарстві, його господареві треба було дати відповідний еквівалент за згубу, втрату, а крім цього заплатити 12 гривень князеві. В Рус. Пр. між иншим мається „такса“ за вбивство холопів. З цієї такси видно, що життя звичайного холопа оцінювалося в п'ять гривень. За крадіж холопа господареві платилося 12 гривень „за обиду“**); (12 гр. платилося теж у випадку крадіжки бобра).***) Характерно, що в Статуті Литовському (XVI в.) на крадіжку челяди дивилися ще як на злочин проти майна хазяйського (Розд. XII, арт. 8, Лит. Ст. 1529 р.), і артикул про неї поміщений поруч із артикулом, який торкається крадіжу волів, корів та іншої худоби; 8 арт.: „Теж уставуем, если бы хто вывел або выкрал чьего человека албо челядина“; 9 арт.: „А хтобы у кого украл вола, корову, свиню, або вепра, або овцу або козу.“ Коли ще в XVI в. існували такі погляди на холопа, нема нічого дивного, що в добу Р. Правди „од челяди плод і од скота“ був лише природним прибутком, майном їх власників.

Коли у власника було вкрадено коня, зброю або одіж, він, згідно з Р. Правдою, не міг відібрати їх у фактичного посідача, а мусів звати відвічального за крадіж на т. зв. „свод“. Та сама процедура „свода“ прикладалась і для відібрання у фактичного посідача хазяїном свого краденого холопа. Для уникнення цієї процедури хазяїн, у якого вкрадено „челядина“, мусів наперед зробити „заклич або заповідь на торгу про челядина, який зник“. (Р. Пр., Тр. сп. 26, 28), і лише при цій умові він міг одразу без суду відібрати свого вкраденого раба від того, в кого раб знаходився. — За поміч рабу, що втік од хазяїна, Р. Пр. встановлювала „пеню“ таку саму, як і за вбивство раба.

*) Чічерін: „Холопы и крестьяне в России до XVI в.“, 9 ст.

***) Р. Пр., сп. Ак., 27.

***) Р. Пр., Тр. сп., 62.

Особу раба на суді заступав цілковито його власник; раби — не субекти прав: „іх-же князь продажею не казнить, зане суть несвободни“. (Тр. 42). З тої самої причини вони не могли бути свідками на суді, а рівно-ж і послухами (77, 127, 130 арт. Р. Пр., Кар. сп.). Лиш у тих випадках, коли справи не можна було розв'язати без свідчення раба, рабів з категорії кваліфікованих, як, напр., тивунів боярських, допускалося на суд в характері послухів. Що-ж до прав на майно, то спеціальної заборони мати його Р. Пр. не встановлює, але з загального безправного становища видно, що коли-б раб його і мав, то право його не було нічим забезпечене (бо-ж раб сам річ), — тим більше, що раб не був управнений закладати який-будь позов проти свого хазяїна.

Але в науковій літературі можна стрінутись і з іншими поглядами. Так проф. Сергєєвич гадає, що — хоч становище рабів було загально-безправне — але фактично вони мали і власне майно, і складали ріжні умови, і відповідали на суді, і були учасниками в ріжних судових діях, як хресне цілування, і навіть присуджувано їх до платіжки ріжних кар та згуб. Він так-само гадає, що за навмисне вбивство рабів карали, — не карали лишень за вбивство з необережності. З приводу такого погляду проф. Сергєєвича можна сказати, що до певної міри він правильний, бо хоч і суворі постанови Р. Правди про холопів (раб — „скот“), але не може бути сумніву, що і в той час люде не могли не розуміти, що в дійсности раба не можна цілковито звести до становища худоби. З тої самої Р. Пр. ми знаємо, що тивуни та ключники в більшості були рабами, але тивун — „перша людина“ в домовому господарстві; ключник так-само, бо ключ — ознака влади,*) а крім цього раб-тивуни були і суддями. Безумовно, що виконувати всі ці обов'язки (зокрема — судді) не могли люде, позбавлені громадянских прав. Правда — всі ці тивуни, ключники складали з себе кваліфіковану групу рабів, але вже одне те, що була така категорія рабів, дає підстави для висновку, що дійсний погляд на раба ріжнівся від того, який відбився в Руській Правді. Раби, очевидно, користали з деяких горожанських прав, хоч тут уже, з другого боку, не треба занадто впадати і в ідеалізм що-до становища рабів. Зовсім слушно замічає проф. Чічерін,**) що саме поняття про людину вироблюється лише шляхом історичного розвою, поступово; цілком зрозуміло також, що тоді таке ширше поняття про людину та її права ще не могло витворитись: для цього треба було ще багато часу. Але христова віра та культурні впливи християнства і в той час уже значно сприяли поширенню ідеї про людські права невільника і допомогли в поліпшенні його становища. Ті зерна, що їх сіяла християнська культура, яка боролася проти

*) Сергєєвич: „Р. Юр. Др.“ т. I.

**) „Холопы и крестьяне в России до XVI в.“, ст. 144.

рабства, очевидно, впали на добрий ґрунт, бо для зросту рабства та поширення його в нас взагалі не було сприятливих умов: ні замкнених в собі упривілейованих станів, ні відсовування народу, маси, від впливів на загально-державне життя; народ, що здавна жив у народоправстві, не міг бути народом рабовласницьким, і не дарма, як свідчить Маврикій, полонених своїх славяне тримали в неволі лиш тимчасово; після певного терміну їм давали можливість або заплатити викуп і повернути на батьківщину, або залишитись у хазяїв вільними і як їх друзі. Це свідчення відбиває в собі ідеалізацію становища несвобідних, але в усякому разі для свого часу воно дуже характерне тим, що підкреслює ще раз гуманні риси славянства.

Одначе за християнської доби вже ясно визначається тенденція до поліпшення становища рабів. Так, напр., діти, яких було прижито від рабині її хазяїном, ставали після його смерти вільними разом із матір'ю — Кар. 110. Зокрема-ж гуманна тенденція починає помічатися з більшим поширенням віри християнської, з заснуванням церкви. Церква в особі найкращих своїх тогочасних представників, напр., еп. Кирила Турівського (XII в.), ганьбить рабовласників і загрожує їм карами на тому світі за їх „ярість на раби“. Так-само впливи церкви спричиняються до поширення звичая відпускати рабів на волю в духовництвах, рівно-ж все більш і більш увіходить в життя принцип непорушності церковних шлюбів рабів, та инш. Але для остаточного знесення рабства потрібний був ще довгий час, як ми вже це зауважили, бо і в слідуючому литовсько-польському періоді нашої історії деякий час ще живе інститут справжнього рабства у формі „челяди невольної“.

Окрім холопів обелъних, себ-то повних, як ми вже зазначили, існували в той час і люде напівсвободні. До них належать, т. зв. закупи. Що-до означення власне-правного обличчя інституту закупництва в російській науковій літературі було висловлено багато поглядів. Де-хто з учених, як Меєр, Неволін, висловилися в тому напрямі, що закупництво треба виводити з тих зобов'язань, які виникали з договору позички, забезпеченої само-закладом довжника. Чічерін гадає, що під закупництвом треба розуміти договір особистого найму, але зв'язаного при цьому з позичковим зобов'язанням. Чічерін виводив інститут кабального холопства московського права від закупництва. Але вже проф. Сергєєвич зауважив, що це робити не можна, і з свого боку означив поняття „закуп“. Він цілком слушно зазначив, що слово „закуп“ зясувала сама-ж Рус. Правда, ототожнивши його з словом „наймит“: „Продасть-ли господин закупа обель, то наймиту свобода во всѣх кунах, а господину за обиду платити 12 гривен продажѣ“ (Тр. 55). Слідує от-же, що під закупом треба розуміти наймита, себ-то таку людину, яка наймається на працю за визна-

чену платню, чи „купу“, як зве її Р. Правда. (Тр. сп. 53). Проф. Сергеевич гадає, що закуп служив за наємну плату, причому, коли брав гроші наперед, то борг свій покривав своєю працею.*) Таким чином межі робітником-закупом та його хазяїном виникали стосунки на ґрунті договірному: закуп мусів або повернути гроші, що взяв у хазяїна, або протягом означеного часу (в Р. Пр. згадується рік) одробити їх своєю працею. Московський-же кабальний холоп служив кредиторів і власним трудом виплачував проценти на позичений капітал. В Рус. Правді згадується ще т. зв. ролейний закуп (роля-паша), під яким у розвиток погляду на закупа взагалі, як на наймита, треба розумити власне сільського наймита, наймита-робітника, а не винаємника чужої землі, як де-хто гадає.

Р. Правда знає ще й т. зв. двірнього закупа, що жив, очевидно, як наймит, на хазяїському дворі.

На погляд проф. Владимирського-Буданова, який наближається до погляду Меєра і Неволіна, ролейний закуп — не наймит; це людина, що позичала в пана різні хліборобські знаряддя — борону, плуг та ин. Ці знаряддя повинно було повернути, а використану підпомогу відробити хазяїнові. Такі зобов'язання ролейного закупа фактично вели до тимчасового прикріплення закупа до землі, на якій він працював і яка рівно-ж була власністю пана. Але такий закуп, на погляд проф. Вл.-Буданова, заховував свої особисті та маєткові права і мав навіть право позову проти свого пана. Він робився холопом лише за втечу від свого пана або тоді, коли вчиняв якийсь злочин. Таким чином проф. Вл.-Буданов означає ролейне закупництво Р. Правди, як тимчасове прикріплення.***) З свого боку його ученик проф. Ясинський у своїй спеціальній розвідці, присвяченій в'ясненню юридичної природи закупництва, виводить цей інститут із договору позички, яку забезпечувалося разом із тим самозакладом особи довжника кредиторів (Див. М. Н. Ясинського: „Закупы Русской Правды и памятн. западн. рус. права.“). Хоч на погляд проф. Вл.-Буданова дальший науковий спір що-до закупів після праці проф. Ясинського можна вважати закінченим, але сумніви, які виникають при означуванні юридичної природи цього інститута, не усунені.***)) Взагалі що-до закупів можна скорше погодитись з поглядом А. И. Філіппова, який зазначив, „що походження їх було дуже складне, і ледве-чи можна пристосувати його до якоїсь одної форми договору“.)†) Одне лише можна з певністю сказати,

*) От-же виходить, що на погляд Сергеевича, в основу закупництва було покладено договір особистого найму.

**) Див. „Обз. ист. рус. пр.“, 35—36; (пор. погляд пр. В.-Б. в його „Христоматії“ 99 пр. до 71 арт. Кар. сп. Рус. Пр.)

***)) Див. В. А. Удінцева „Історія займа“. К. 1908.

†) Див. його „Учебник истории русского права“, 214 ст.

що інститут московського кабального холопства, який деякі російські вчені (Чічерін, Ключевскій) виводять із старовинного закупництва — не має з ним генетичного зв'язку. Інститут московського кабального холопства — явище пізніше, і утворився в Московщині під безпосереднім впливом татар. Саме слово „кабала“ — арабське; в офіційній татарській мові „кабалою“ звалася „позичкова посвідка“. Позичаючи гроші, довжник видавав кредиторіві посвідку,*) зобов'язуючись виплачувати з позиченого капіталу проценти („рост“); коли-ж він не мав змоги платити процентів, то ставав на роботу до того самого кредитора і проценти виплачував своєю власною працею — як ми і зауважили про це вище — (це була т. зв. „служилая кабала“ московського права). При таких взаємовідносинах праця з метою виплачування процентів позбавляла вже довжника самої можливості виплатити весь борг, а невплата боргу робила з довжника „холопа“. Важливу роллю в історії московського кабального холопства, яке для Московщини в XV—XVI вв. є характерним явищем, відіграли укази 1586 і 1597 рр., якими кредиторам було заборонено брати з довжників їх борги. На підставі цих-же указів „служилыя кабалы“ треба було писати в Москві „с доклада Приказа Холопьяго суда“; кабали записувалися в т. зв. „кабальні книги“.

Закуп — не раб: він особисто вільний, — лише не має права до кінця терміну відійти від свого хазяїна, який вчинок його мав наслідком обернення в раба. Це видно з Р. Пр-и: „Аже закуп бѣжить од господы — то обель“. (Тр. 52). Ця тимчасова залежність закупа від свого хазяїна сприяла *de facto* утворенню своєрідного напівсвобідного, напівзалежного становища людини, що мусіла під загрозою рабства працювати на свого хазяїна. „При таких умовах“, пише проф. Сергеевич, „склалася, очевидно, відома нам приповідка: найнявся — продався“. Як люде *ex officio* свободні, закупы мали право на майно, увіходили в різні договірні відносини, виступали в суді (в малих справах) свідками, і т. д. Власне хазяїнові належала лишень деяка дисциплінарна влада над закупом.

Свобідне населення.

Починаючи цей розділ, вважаємо перш за все зауважити, що в той час поділу населення на окремі стани, на замкнені в собі корпорації, не було, — але і тоді населення групувалося по окремих верствах, які відрізнялися одні від других головним чином економічними ознаками: мав значіння ступінь заможности, достаток, з чим був зв'язаний той або інший вплив на життя. Одначе

*) Ibid. 474; порів. Сергеевича „Р. Юр. Др.“.

впливи поодиноких осіб спирались не лишень на економічний їх достаток, вони залежали також од їх індивідуальних здібностей, енергії та самодіяльності. Будь-же якихось спеціальних норм, які надавали-б певній групі населення корпоративний устрій, закріплюючи за її членами спеціальні спадкові права, — в той час не було.

Все тогочасне свобідне населення, відходячи від ознак економічного стану, характеру зайнят'я і впливу на суспільне життя, можна поділити на три головні категорії: 1. смерди, 2. бояри (лучшіе люди) і 3. мешканці городів.

Смерди.

Слово „смерд“ має два значіння: ширше і вужче. У ширшому значінню під словом „смерд“ можна розуміти всяку вільну людину, з виїмком князя. В Рус. Правді читаємо: „А за княж конь три гривнѣ, а за смердѣй двѣ гривнѣ“ (Ак. 25). У вужчому розумінню словом „смерд“ називали селянина, себ-то свобідного хлібороба. За литовської доби слова „смерд“ уже не вживають, хоч у пам'ятниках права з XIV—XV вв. воно і зустрічається, і селян звуть „волосними людьми“, „мужиками“, „підданими“ чи просто „людьми“; в Московщині-ж за селянами закріплюється назва „крестьяне“, яка в бувшій Росії дожила аж до нашого часу. Що під словом смерд у вужчому значінню треба розуміти тогочасного селянина, на це єсть безпосередні вказівки і в літопису: „И рече Володимир (Мономах) дивно ми, дружино... сего не промислите, оже то начнет орати смерд, и приѣхав половчин, ударит и стрѣлю, а лошадь его поиметь“. (Лавр. 1103).

Смерди — особисто вільні люде. Без суда смерда карати не можна: „Или смерд умучать, а без княжа слова: за обиду три гривны“ (Ак. 31). За муку смерда кара — три гривні. Так-само було карано і за вбивство смерда; здоровля і життя його бере вже під свій захист держава.

Смерд — не холоп; він має право бути власником. Дружина Святополка не хотіла в 1103 р. війни з Половцями, боючись, що може „погубити смердів і ролю їх“. Літописець оповідає про поле смерда і про смердде село (Лавр. 1103 р.). Як людина особисто вільна, що мала змогу користуватися з усіх громадських прав, — смерд міг звиситись і до боярства, себ-то найвищої впливової класи. Літопис, напр., каже про двох галицьких бояр-Лазаря Домажирича та Івора Молибожича, що були „од племени смердя“ (Ип. 1240). Але, очевидно, дістатися смердові до боярства було в дійсности не так легко.

Смерди, займаючись хліборобством, жили або на своїх громадських землях або на ґрунтах приватних власників.

Яке було їх відношення до землі?

Проф. Сергєєвич, спиняючись на стародавніх формах землеволодіння, між иншим, підкреслив думку, що старовинні земельні порядки нагадували взагалі земельні стосунки в старадавній германській марці: „У склад старовинної германської марки входили землі двох родів: 1) двори, виноградники і поля належали окремим членам громад на праві приватної власности; 2) ліси та луги були власністю громад і знаходились у нероздільному користуванні їх членів.“ (Р. Юр. Др., т., 221). Але навіть землі цієї другої категорії не уявляли з себе чогось непорушного, сталого. Це був лише запасовий капітал для членів громад, „і як хто з них почував необхідність збільшити свої поля, він міг це зробити на рахунок неподільної марки. Для цього досить було зорати й засіяти ще ніким необроблену землю, або навіть і того менше-обійти її з виконанням деяких осібних формальностей, і вона переставала бути загальною й оберталась у приватну власність.“ („Р. Юр. Др.“) Для дальшого освітлення старовинно-земельних стосунків і порядків, проф. Сергєєвич, між иншим, звертається до джерел, що мають безпосереднє відношення до в'яснення селянського землеволодіння на Україні, а саме до даних, виданих в 1884 р. проф. Лучицьким (Матеріяли по історії громади і громадських земель в лівобережній Україні XVIII в.). „Хоча вони“ (ці матеріяли) — пише проф. Сергєєвич — „відносяться до XVIII в., але в них можна, здається, знайти риси дуже первісних форм“ („Р. Юр. Др.“). Із даних цих видно, що „у козаків лівого берега Дніпра були рілля і сінокоси, що належали до них на праві приватної власности. Вони звалися „одчизними і дідизними ґрунтами, прадідівськими нивами, своїми власними землями і водами, ставками.“ („Р. Юр. Др.“). Цим овлащеним землям і водам протиставляються вільні степи, що належали до цілої громади козаків і посполітих. Але так само, як і в германській марці, окремі члени „освоювали“ з цього земельного фонду окремі земельні участки у власність.“*) („Р. Юр. Др.“) Таким чином проф. Сергєєвич вбачав народження приватної селянської власности в дуже стародавні часи. Правда, тогочасні правні відношення відріжнюються від сучасних, бо саме право власности, як абстрактне поняття, не було ще удосконалене, оформлене, — але сама суть правних відношень до землі набирала вже в той час певних форм.

Далі ми уважно спинимось коло інституту земельної власности на Україні, а тут торкаємось цього питання лише побіжно, щоби підкреслити думку, що ідея власности на землю, ідея власности „трудової“ (земля присвоюється і оброблюється власним

*) „Окремі особи, пише Сергєєвич, займають постійно одні і ті-ж участки, цим самим виводять їх із безроздільного користування членів громади, а в слідуючих поколіннях вони становляться вже приватною власністю дітей займанщиків“ (Др. I. 224.).

трудом) вже відзначувалася в той час, і хлібороби-смерди, що обробляли свої „ролі“ своїм власним трудом, очевидно, були в нас на Україні першими земельними власниками.

Смерди жили не тільки на своїх громадських землях, вони жили й на землях приватних землеволодарів. Землі, було багато, але не у всіх тогочасних селян були засоби для її оброблення. І, очевидно, вже в той час чимало селян, осідаючи на землях приватних землевласників, увіходило в безпосередні стосунки з приватними земельними власниками, користаючись матеріальною підтримкою останніх: худобою, інвентарем, позичками і т. д. Чималий відсоток безземельних смердів — „ролейних закупів“ Руської Правди — наймитів ішов на сільські роботи до тих самих землевласників. Тут уже треба шукати початок тої соціальної нерівності ріжних клас населення і зокрема тої складної диференціяції селянських мас на Україні, з якими ми стрічаємось у слідуєчому періоді історії нашого права. „Закупи“, „іскупні“ литовсько-руського права, напр., безумовно ведуть своє походження від „закупів“ Руської Правди. Так-само і „лезні“, „вільні, похожі люде“ і т. д., очевидно, теж ведуть своє походження з епохи Р. Правди — від тогочасних селян-ізгоїв і т. д. (Про них див. вище).

Назва „смерд“ вживалась і на півночі в республіканському Новгороді. Під „смердами“ проф. Костомаров*) розумів тут власне селян, що не мали власної землі, а жили на землях приватних власників — владичиних, церковних, боярських. Такі селяне, що поселилися на землях приватних власників на підставі відповідного договору, в Псковських волостях звалися и з о р н и к а м и, кочетниками, огородниками. Правне становище їх і взаємовідносини між ними і власниками досить докладно зясовані в „Псковській Судній Грамоті“.

Бояре.

Вищу верству населення складали „бояре“. Боярин (болярин) од слова „болій“ — більший.

Свого часу ми зауважили, що у нас здавна по містах визначилася своя місцева старовинна аристократія — т. зв. „старійшини градські“, „лучші люде“, „нарочиті мужи“. Зважаючи на те, що ці впливові верстви були на місцях тогочасними представниками інтересів землі — їх в історії права звуть ще „земськими“ боярами (у відріжнення від „княжих мужів“, бояр дружинних). До них деякі вчені відносять т. зв. о г н и щ а н. Під огнищем розу-

*) „Ист. моногр. и изслѣдов.“, кн. III, т. VII і VIII. (Сѣв.-Рус. народоправства во времена удѣльно-вѣчевого уклада. — Истор. Новгорода, Пскова и Вятки“).

мілася паша на місці спаленого ліса. Звідсіль і гадають, що під огнищанами треба розуміти старовинно-боярську верству землевласників, що разом із тим використовували і невільницьку працю*). Впрочім деякі вчені виводять слово „огнищанин“ од слова „огнище“ в значінню хатній „очаг“ (Павлов-Сильванський: („Феодализм в удѣльной Руси“ ст. 455). Історики Ключевський і Платонов („Лекції по рус. ист.“ ст. 82), гадають що слово „огнище“ в старовину означувало й „раба“, челядина“. Отже і виходить звідсіль, що очнищане володили рабами. Проф. Владимирський Буданов**) відносить „огнищан“ до київської дружини (старшої); становище огнищан він прирівнює до становища княжих тивунів, конюших то-що.

З протягом часу все більше й більше значіння набирала „княжа дружина“; роля „градських старійшин“, „старців“ все зменшувалась, а впливи дружинно-князівського елемента збільшувались і врешті-решт шляхом визначеного процесу старовинно-земська аристократія — бояре „земські“ і дружинний елемент — зливаються в одну вищу верству — боярську.

Що торкається власне князівської дружини, то вона здавна поділялася на: 1. „дружину старшу“ — бояр „більших“, „старійших“, бояр думаючих, і 2. „дружину молодшу“ — бояр „менших“, „иних“. Старійші бояре в старовину іменувалися на найбільше впливові й високі уряди — посадників, воевод, то-що; з ними-ж радилися князі в ріжних важливих державних питаннях (боярська дума); до дружини молодшої в старовину належали „дѣтські“ отроки“, гриди, — і т. д. Ця старовинна диференціяція вищої верстви на бояр „старійших“ і бояр „менших“ залишилася й напотім — і після злиття старовинно-земської „аристократії“ з князівсько-дружинним елементом в одну боярську верству. Бояре не складали собою певного стану, не мали корпоративного устрою, спадкових, їм одним належних прав. Це була лише кляса, лише верства економічно найбільш заможних людей, що визначувалися в більшості крім того своїми особистими якостями — хистом, здібністю, і т. д. Через це вони і зветься взагалі „ліпшими“, „лучшими людьми“.

Але в кінці земського періоду і зокрема на початку періоду литовсько-польського почала визначуватись тенденція до відокремлення боярства в осібну корпоративну групу із своїми виключ-

*) Цілком можливо, що „огнищане“, володіючи рабами, примушували їх випалювати ліс, викорчовувати пні, себ-то переробляти лісові участки під пашу. В литов. період такі участки зпід ліса звалися „проробками“. Праця була надзвичайно тяжка, і прикладання огнищанами в старовину невільницького труду до цієї боротьби з природою припустити безумовно можливо.

**) „Обзор истории рус. пр.“, ст. 29.

ними боярськими інтересами. Зокрема ці тенденції виявилися ясно в сусідній з аристократичною Польщею Галицько-Волинській державі, де боярство здавна відограло визначну роль в політичному й державному життю й уявляло з себе соціальну групу проїняту специфічними боярськими інтересами. Всі ці тенденції, як відомо, сприяли в литовсько-польський період під впливами шляхецько-польськими полекшенню самого процесу диференціації населення на певні стани, денационалізації боярства і злиттю старовинно-українського боярства з ворожим нашому народові станом польської шляхти. Але в цей земський період боярство — підкреслюємо це ще раз — не уявляло з себе замкненої в собі самій корпорації. Перехід із класи смердів до класи боярської при вдачі, при здібностях смерда, при поліпшенню його економічного стану — був можливий: вся різниця між боярами і смердами, як висловлюється Платонов, врешті-решт зводилася до того, що „одні князю служили, другі йому платили“.*) Впрочім і сама служба в той час не була ще примусовою, — боярин завше мав право кинути її або перейти на службу до іншого князя в іншу волость.

Додамо ще, що в той час, як „градські старійшини“, „нарочиті люде“ і т. д. визначувалися головним чином як торговельна аристократія, — новітнє боярство поклало свою економічну міць головним чином в землеволодінню. Земля, зокрема, в кінці періоду, який ми розглядаємо, була вже більшою економічною вартістю, і через це вища, заможніша класа — боярська — і складала з себе класу землевласників.***) Але, як ми вже це зазначили, одна заможність сама по собі без хисту і здібностей особистих не давала боярських „прав“. З цього приводу дуже влучно і разом з тим дуже стисло характеристику боярина дав Костомаров. Хоча ця характеристика власне стосується до боярина новгородського, але в певній мірі її можна віднести й до бояр українських. „По мірі безупинного впливу землевласників на громадські справи, гідність боярська, не відриваючись від значіння землеволодарів; зеднувалася з поняттям впливу на справи, а тому боярин взагалі був той, хто, незалежно від свого поземельного володіння, через свій розум, сприт та знання ставав у коло народних радників і керманічів“.***) Дозволяємо собі впрочім з приводу цієї характеристики зауважити, що слово „боярин“ в життю реальному далеко не завжди було можливо прикласти до „ліпшого“ мужа навіть і в той далекий од нас час. Про тенденції бояр галицьких ми вже зауважили; про ці-ж тенденції при нагоді ще буде й далі мова.

*) Платонов, „Лекції по русской истории“.

**) Так було і в В. Новгороді; де — по виразу Костомарова — „боярство без маєтностей було неможливо“ (Сѣв.-рус. народопр.“ ст. 246.).

***) Ibid, курсив наш.

Гости, купці і чорні городські люде.

В свій час ми вже зазначили економічне, зокрема торговельне значіння українських міст. Всі торговельні інтереси зосереджувались у містах: тут були ріжні торговельні склади, факторії, тут провадилися мінові операції, до міст-же з ріжних країв зіздилися люде торговельні — купці і гости. Цілком природно через це, що значну групу серед місцевого городського населення власне складали купці — люде, що займалися торгівлею. Слово „купець“ — від „купить“, і вже ця назва в визначній мірі означувала професію купця, що для продажу сам здобував, сам „купував“ крам. Але мусимо зазначити, що так само як смерди і бояре, і купці по городах не складали окремого, замкненого в собі стану. „Купцем“ в той час міг бути всякий. Кожна людина мала повне право займатись торгівлею і купувати для перепродажу крам: і смерд, і боярин і навіть сам князь. І коли вживається в пам'ятниках права назва „купець“, то не для означення людини, що належала до певного стану, який мав свій окремий корпоративний устрій, але для означення людей, які здебільшого, або виключно, займалися торгівлею: вона була їх професією.*)

Але слово „купець“, маючи в собі ширше значіння, як термін,

*) Впрочім що-до „корпоративного“ устрою наших тогочасних купців треба зробити деякі зауваження. В науковій літературі зустрічаються й погляди, що купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свій корпоративний устрій. „Купці (купчини) — пише, напр., проф. Філіппов — у визначнійших городах, як, напр., в Новгороді, склалися в окремі корпорації (сотні), мали свої двори, землі, озброєні дружини для охорони їх караванів під час подорожі в чужі землі“ (Див. А. Н. Філіппов: „Учебник истории русскаго права“, 208—209 ст.; курсив наш.) На організації життя тогочасних купців, що зосереджувалося в купецьких „сотнях“, вказують і інші вчені. „Купці — пише, напр. проф. Беляєв — склали свої общини (сотні), які мали своїх виборних старост (сотських)“ (Див. Беляєв: „Лекції по истории русскаго законодательства“, 54 ст.) Зважаючи на те, що такі висновки вчених спираються на відповідний літописний матеріал, — треба безумовно зробити заключення, що і наші українські тогочасні купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свої професійні організації, при допомозі котрих пляново провадили свої торговельні операції; такий висновок буде мати під собою тим більшу підвалину, що торгівля на стародавній Україні доби княжої, як ми знаємо, здавна відогравала дуже поважну роллю, зявляючись одним із визначнійших факторів суспільного життя взагалі. Але разом з тим — як нам здається — буде помилкою трактувати наші тогочасні купецькі організації, як корпорації, що мали замкнений в собі устрій. Торгівля в той час була свобідна; займатись нею, як ми й зауважили, міг всякий — і смерд, і боярин, і князь. Отже при такому свобідному відношенню до провадження торгівлі — організації купців, що постійно займалися нею, не могли мати характеру корпорацій, двері яких були б зачинені для осіб сторонніх. Хто вів торгівлю, хто з неї жив, хто, головне, мав засоби для її провадження і був у площі її інтересів — той, очевидно, і мав завше пояну спроможність і повне право стати і членом такої тогочасної торговельної „корпорації“.

що означував людину, яка провадила торговельні операції, займалася торгівлею взагалі, як професією, — заховувало разом з тим в собі і зміст більш тісний, більш вузький, а саме: під купцем здебільшого розумілася людина, яка вела внутрішню торгівлю — торгівлю внутрі даної землі. Для означення-ж людей торговельної кляси із інших країн вживався другий термін: „гість“. Таким чином „гість“ — це був чужоземний купець. Характерно між іншим, що під „гостем“, чужоземним купцем, розуміється й купець не тільки з інших держав, інших далеких або й географічно близьких країн, але і взагалі з не-української, не-„руської“ землі. Це ясно видно із Руської Правди. Так, в Рус. Пр., напр., сказано: „Пришел гость из иного города, или чюжеземец“ (Р. Пр., 69 арт.) Мусимо замітити, що слово „гість“ для означення чужоземного купця зустрічається і потім в пам'ятниках литовсько-українського права.*) Впрочім іноді назва „гість“ вживається в актах лит.-українського права і для означення взагалі чужої (не-місцевої) людини. Так, напр., в одному із актів 1598—1600 р. селянка, у котрої було вкрадено вночі коня, розповідає суду, що тієї-ж ночі до одного її односельчанина приїздив якийсь „гість“ і тої-ж таки ночі відіхав; із змісту акту можна розуміти, що під „гостем“ покривджена розуміла якусь невідому чужу людину взагалі, яку вона підозривала в крадіжці. (Арх. Ю.-З. Росії, ч. VI. том I (L XXXVIII).

Але в епоху Руської Правди під „гостем“ треба розуміти чужоземного купця, а також взагалі купця, що вів торгівлю поза межами своєї землі. Торгівля з іншими землями, з іншими країнами вимагала від людини не тільки більших засобів-коштів, але й енергії, самодіяльності, знання життя, ріжних місцевих умов і т. д., через це назва „гість“ набирала сама по собі більш важливого змісту. Гість серед людей торгових — це, так-би мовити, більш визначна фігура, ніж звичайний купець.

Сама назва „гість“ старовинна.**) Про гостей вже згадується в договорах Русинів з Греками. Так в договорі Ігоря 945 року між іншим сказано: „Ми от рода руськаго съели и гостіе“. Тут гости значаться в числі руських послів, що заключали договір з Греками.

Купці — як це можна зясувати собі на підставі літописних

*) В Актах Литовської Метрики зустрічаються, напр., такі вирази: „А которіе гості, купці чужеземні, будут приізчати з товари своїми до того його міста“. (Ак. Лит. Метр. том I, N 502).

**) „Слово гость — пише проф. А. Філіппов — треба виводити від слова *gastis*, що зустрічається в готській мові, — яке означувало спочатку чужоземця; лат. слово, що йому відповідає, є *hostis*. Спочатку — ворог, чужоземець, приходючи потім з мировими і перш за все з торговельними цілями, перетворюється в гостя, як чужоземного (пізнійш иногороднього) купця“. (Див. А. Філіппова „Учеб. истор. рус. пр.“, 208 ст.).

свідчень — користувалися всіма громадянськими правами: вони брали участь в громадянському життю, брали участь у війську, і навіть у таких поважних державних справах, як у веденню переговорів з іншими державами в ролі послів. Участь „гостей“ в посольствах зрозуміла. Гости багато їздили по світу, багато бачили і багато знали, а такі люде в місіях, що мали своїм завданням головним чином складати торговельні умови з іншими державами і землями, були дуже потрібні. „Гість“ — поважна людина; через це саме „гости“ і купці в той час користувалися навіть деякими привілеями: недоторканість особи їх забезпечується більше, ніж звичайної людини; за вбивство купця або „гостя“ по Руській Пр. покладался, напр., такий самий штраф, як за вбивство князівського урядника (40 гривень). „Гостинниці“, де спинялися купці, як і „странноприймниці“ — знаходились під особливою опікою і доглядом церкви і т. д. Опріч гостей, що приїздили зі своїм крамом в українські міста на час для провадження торгівлі, на Україні-Руси по її містах жило в той час і взагалі чимало чужоземців. Головним чином їх приваблювали до себе українські міста, як торговельні центри. В таких визначних центрах України, як Київ, чужоземці, живучи цілими кольоніями, допомагаючи завязанню торговельних стосунків з їх країнами, з їх державами, а почасти займаючись ремісництвом, користувались правом самоуправи. Так звані „гостинні двори“, або „факторії“, виявляли з себе свого роду автономні одиниці, що, користуючись правом внутрішньої самоуправи, правувалися на підставі своїх певних правил. Вони мали навіть право набувати нерухоме майно, користувалися правом суду над своїми членами і т. д. Взагалі треба зазначити, що на Україні „гости“, знаходячись під спеціальною охороною церкви, були, як висловлюється проф. Владимирський-Буданов, в упривілейованому стані в порівнянні з місцевим населенням. Почасти треба це зясувати тою характерною національною рисою народа українського, яка так підкреслює повагу і пошану до чужого права, чужих інтересів при відсутності духа будь-якої виключности, нетерпимости, вузкости в стосунках з чужоземцями взагалі*). Україна-Русь ніколи не уявляла собою держави, що була обнесена китайськими стінами, куди не впускали чужоземців; навпаки, — кожному заморському „гостеві“ там були раді; згідно стародавній традиції „гість“ в родині, серед якої він тимчасово перебував, користувався всіма правами члена сім'ї. Від гостя лише вимагалось бути зі свого боку толерантним до місцевого населення, його віри і звичаїв. З другого боку, таке

*) В літописах наших (Старовинний звід, Київський літопис, Галицько-Волинський) помічається взагалі надзвичайно толерантне відношення до чужинців (Див. про це хоча-б у Линниченка: „Взаимныя отношения Руси і Польши до половины XIV в.“ Київ. Ун. Изв., 1882, N 2).

упривілейоване становище „гостя“ й опіка над ним пояснюється й тим, що в той далекий від нас час принцип недоторканости особи взагалі не міг певно бути розвинений і різні ексцеси відносно чужоземців (при зміні, напр., політичної ситуації в стосунках до тої чи іншої держави) завше могли трапитись, а через те саме життя вимагало удосконалення, урегулювання правного становища чужоземців, щоб дати їм можливість провадити торговельні стосунки з населенням і взагалі прикладати свій труд і знання (як, напр., ремісництво) на певних правних підвалинах.

Опріч купців і „гостей“ визначну більш-менш групу населення тогочасних українських міст складали ще так звані чорні городські люде; в склад цих людей увіходили, очевидно, й ремісники. Вже в VIII, IX і X віках, на погляд проф. М. Грушевського,**) у нас значно розвинулася продукція ремісничая; помічався повний розвиток теслярства, гончарства, ковальства і т. д. З поширенням християнства і під його впливами значно розвинулася також і плястична штука, малярство і т. п. Від часу XI—XIII вв. залишилося чимало памяток церковного будівництва, виробів золотничих і т. д. „На всіх цих полях з грецькими майстрами — пише проф. Грушевський — працювали наші місцеві мистці більш-менш зручно, але нераз також дуже зручно переймаючи надзвичайно високу техніку Візантії і вносячи свою власну оригінальність в мотиви і манеру грецької творчости“**). Отже ремісники, а також кваліфіковані майстри, штукарі і т. д. мешкали здебільшого в городах, де зосереджувалась — не тільки торгівля, а взагалі культурне наше життя, і де фаховці-майстри завше мали змогу найти для прикладання свого труда відповідний ґрунт.

Само собою, що в містах, як у визначних центрах, жило також чимало бояр. Чорні люде в тісному значінню цього виразу, себ-то ремісники, складали в містах саму низчу соціальну групу населення, купці належали до групи середньої, а бояре до найвищої. „При перерахуванні різних груп населення — пише проф. Сергєєвич — купці стоять звичайно низче бояр, але вище чорних людей“***).

Ця диференціяція населення українських міст періоду земського досить довгий час заховувалася на Україні, а також в Білоруси, і потім ще в період литовського панування. Лише по троху і помалу з поширенням права магдебурського на українські і білоруські міста (починаючи з другої половини XV стол.) почався процес розкладу старовинного городського (земського) устрою, а разом з тим і процес диференціяції населення на певні стани з відокремленням власне городського населення в стан

*) Проф. М. Грушевський: „Очерк історії укр. народа“, 31 стор.

***) Проф. М. Грушевський: „Іл. історія України“, 137.

***) Сергєєвич: „Въче и князь“, 36 стор.

містичів*) (міщан) зі своїм власним городським корпоративним устроєм на магдебурський німецький зразок. Але цей процес — процес зруйнування старовинного устрою українських міст і розкладу населення на певні стани з замкненням міщанства в тісні мури „магдебурій“ стався не од разу. Ще в XV стол. в містах України і Білоруси, в яких ще не було заведено магдебурського права — почасти ще заховувалася стара диференціяція населення на відповідні класи (а не стани), що продовжували ще всі разом жити старим загально-земським життям. „В 1456 р. в Полоцьку — пише проф. Владимирський-Буданов — були ось такі верстви міських мешканців: 1. вища верства посідачів — бояре, 2. верства торгова — міщане (те саме, що перше „купці“, такий термін ужитий в грамоті короля Казимира під впливом польської мови, або радше польських юридичних понять); 3. міські дворяне; 4. верства ремісничача і хліборобська — чорні люде**). Правда, це свідчення стосується до білоруського Полоцька, але сумніву не може бути в тому, що це саме свідчення досить характеристичне і для вияснення соціальної диференціяції міського населення в тогочасних українських містах, в яких ще старовинно-земський устрій не був остаточно зруйнований під впливом польсько-німецького муніципального права.

В свій час ми спинимося спеціально на еволюції всіх верств тогочасного українського населення, а зокрема на еволюції населення міського, еволюції, яка відбувалася під визначними впливами німецько-польського магдебурського права; цього складного процесу ми торкнемося тоді, коли будемо викладати історію права українського слідуєчого литовсько-польського його періоду.

Церковні люде.

Досить визначну групу населення складала, так звані, церковні люде. Ми вже торкались побіжно питання про визначні культурні впливи церкви. Церква українська, правуючись на підстави своїх церковних правил, була автономна від держави і залежала тільки від Константинопольського патріярха. Князі уважно ставилися до церкви і, не втручаючись взагалі до її внутрішнього самоуправління, піддержували церкву матеріально. Церковна догматика, церковне управління — це була та область, куди влада

*) Але для Литви половини XV в. вираз „містичі“, на погляд проф. Влад.-Буданова, ще не мав жадної визначенности, бо право магдебурське в той час тільки-тільки зявились на Литві. (Див. „Христ. по ист. рус. пр.“, 24).

***) Владимирський-Буданов: „Німецьке право в Польщі і Литві“ (в укр. перекладі 113 стор.). Див. також того-ж автора: „Христоматію по історії руссакого права“ — „Жалован. грамота короля Казимира“ 1457 р., травня 2; теж „Акт. Запад. Россії“, т. I.

князя не втручалася. Суд церковний — як ми вже зазначили — мав досить широку компетенцію. При таких умовах церква, уявляючи собою автономну організацію, розвинула широко свою діяльність. Остання між іншим була скерована в напрямі гуманітарному: церква засновувала школи, лікарні, богодільні, странно-приймниці, і т. д., матеріально і морально підтримуючи цілу масу людей, що потребували визначної помочи. Старі, хворі, каліки, — ввесь цей бідний нещасливий народ, що потребував організованої опіки, — купчився коло церкви і її установ. Отже ввесь цей елемент, який знаходився під опікою церкви (разом за самим духовенством), і складав собою окремо певну групу населення так званих „церковних людей“. В церковному уставі, який приписується кн. Володимиру Св., перераховуються всі головні категорії церковних людей: „игумен, поп, дьякон, дѣти их, попадья и кто в клиросѣ, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лѣчець (лікарь), прощенник . . . .“

Ізгої.

Серед людей, які знаходилися під опікою церкви, своєрідну групу складали, так звані „ізгої“. Слово — „ізгой“ деякі російські вчені (Микутський) виводять від латишських слів: *izi* — йду і *izgois* — той, що вийшов; другі вчені гадають, що слово ізгой походить від славянського слова „гоїти“ в значінню „жити“. По українському, як відомо, „гоїти“ — лікувати (рани), заспокоювати; можливо, від цього слова „гоїти“ походить і слово „ізгой“. Кого-ж саме треба розуміти під ізгоями? Для з'ясування цього досить добру підставу дає один пам'ятник права новгородського (в Новгороді теж були „ізгої“), а саме церковний устав князя Всеволода (1125—1136); в ньому мається таке означення ізгойства: „Ізгой“ трої: „попов син грамотѣ не умѣет, холоп из холопства выкупится, купец одолжает: а се и четвертое изгойство и к себѣ приложим; аще князь осиротѣет“. Таким чином під ізгоями треба розуміти людей, які розірвали звязки з тими верствами, до котрих належали, і залишилися викинутими з них. По влучму і короткому означенню одного вченого (Малиновського) — „ізгой“ — це „бувші люде“. Ізгоєм міг бути кожний: смерд, купець, і навіть князь, бо кожен з них міг остаточно підупасти в своєму становищу і під примусом тяжких обставин залишитися „за бортом“ життя. Але спочатку, як і гадають вчені, під ізгоєм розумілись власне люде, що вийшли, викупившись із холопства. В XV віці під ізгойством розумівся викуп, який за одержання волі платили холопи своїму панові. (Сергєєвич). В пам'ятниках права московського для означення категорії „бувших людей“ і зокрема селян вживався також термін „сироти“; впрочім і князі

ізгої також називалися здавна „сиротами“, як це видно, напр., із устава князя Всеволода.

Ізгої, як ми зазначили, знаходилися під опікою церкви, бо в той час єдиною організацією, яка відала благодійними справам, була власне церква. Бідний, зубожений люд, викинутий з своїх звичайних умовин життя — всі принижені і ображені, всі, котрих доля гірко покривдила — весь цей елемент знаходив для себе притулок коло церкви та її благодійних установ. У слідуєчий литовсько-польський період історії нашого права категорії таких людей значно збільшуються. Зокрема ці категорії поповнювалися елементом селянським. З поширенням панських привілеїв, з наданням панам феодального *ius ducale*, з зосередженням юрисдикції над селянами в руках тих-же панів, зі зростом тенденцій до цілковитого відібрання від народу прав на землю, з приміюванням до селянської маси ясно визначеної системи ріжних утисків, а головне з поширенням, так званої панщини — із верств народних викидалися „за борт“ цілі категорії селян, які, не зносячи панського свавілля, морального і економічного гніту, залишали свої оселі і йшли світ за очі. Отже всі ці категорії селян складали собою цілий контингент тогочасного українського населення, відомий під назвою людей „лезних“ (*luzny gulytai*.*). Деякі українські вчені (як, наприкл., О. Ефименко)**) вбачають не без підстави в цих „лезних“ людях литовсько-польського періоду нашої історії старовинно — руських селян — ізгоїв, морально змучених і економічно знищених людей, для котрих не знаходилося вже місця в суспільстві „на власній не своїй землі“. В свій час на цій категорії українських селян і їх правному стані ми спинимося спеціально.

Влада.

Віче.

Вище спинялись ми на двох основних елементах старовинної української держави — на її території і населенню: тепер мусимо звернути увагу на третій основний елемент, який входить в склад поняття держави — на форму і організацію влади в той час.

Форма і організація влади в державі уявляє один із самих важливіших елементів державного життя: форма влади і її ор-

*) І. Назва, „лезний“, на погляд О. Лазаревського, походить від польського слова *luzny*, *lózny*. (А. М. Лазаревський: „Малорос. посполит. крестьяне“, 14 ст.).

***) А. Я. Ефименко: „Исторія украинскаго народа“, 118 стор.

ганізація надає державі виразне обличчя, определяє її структуру, дає можливість спостерегти існування в самому народі, в його масах, тих або інших правних ідей, правних ідеалів, які в відомий період народнього життя відчуваються безпосередньо самим народом. По організації влади в державі в той або інший період народнього життя історик і історик права може більш-менш правдиво зробити відповідні висновки що-до самої культури народньої, зясувати більш об'єктивно ту ступінь, до якої у певний історичний мент вже дійшов даний народ.

Виходячи із цих загальних точок, ми і звернемося до з'ясування форми влади і її організації в старій українській державі.

За браком вичерпуючих і повних історичних свідчень сказати щось певне про форму і організацію влади в старовинний період життя народа нашого доволі тяжко. Але в усякім разі історія заховала для нас деякі дорогоцінні свідчення про старовинну форму влади на Україні, які стосуються навіть і тих далеких часів життя нашого народа, коли він жив окремими племенами, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Візантійські письменники шостого віку Прокопій і Маврикій, розповідаючи про Славян, що жили на сучасній території України, зазначають, що Славяне і Анти не мають єдиної держави, але з давніх-давен живуть в народоправстві, що щасливі і нещасливі випадки скликають їх на загальні збори. Взагалі Славяне ці у свідченнях того часу малюються як народ свободолюбивий, який не зносить деспотизму. На підставі свідчень київського літопису треба констатувати, що у Полян здавна ріжні справи вирішались народнім зібранням: так, напр., коли Хозари напали на Полян, останні зійшлись на народне зібрання: „Здумавше Поляне — каже літописець — і вдаша од дима меч“. Приблизно на існування таких-же самих стародавніх порядків також у Деревлян вказують ті-ж самі літописні свідчення. „В історії про повстання Деревлян — пише професор Грушевський — в половині X-го століття, хоча і згадуються деревлянські князі з компліментом, що вони „добрі“ і „розп'асли“ деревлянську землю, але рішають важливіші питання все-таки самі Деревляне.*) Таким чином в самій основі організації влади у старовинних Українців покладалась ідея народоправства і цій ідеї зовсім не перечило те, що в літописних свідченнях одночасно з народніми зібраннями згадується почасти і про місцевих племенних князьків (Мал у Деревлян, напівміфічний Кий у Полян).

В чому власне у нас виявлялась ідея народоправства, в якій формі вона в той час виливалася, як визначилася в народньому життю? Літопис дає нам можливість відповісти на це питання:

*) Професор М. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, 42 стор.

„Новгородці бо ізначала — каже літопис — і Смольняне і Кияне і Полочане і вся власти, якоже на думу на віча сходяться, на що-ж старійші здумають, на тому і пригороди стануть“. Таким чином „ізначала“ себ-то перш за все і здавна стоїть віче — народне зібрання: воно являється тим верховним народнім органом, який вирішував з давніх-давен долю народа.

Віче, як зверхній орган народньої влади, було явищем загальним: як вислів народньої волі, воно зустрічається споконвіку в усіх українських землях. І не тільки в українських етнографічно, не тільки в тих землях, де жили племена, від яких власне Українці ведуть своє походження: воно спочатку було явищем загальним у всіх східних славянських племен. Професор Сергєєвич в своїй відомій праці „Віче і князь“ сконстатував існування віч на широчезних просторах, де жили східно-славянські племена взагалі. Для цілого славянського сходу Європи віча в давні часи були явищем загальним. Але найбільш інтенсивно виявило своє існування віче в Землі Київській, у Полян, які „ізначала“, якоже на думу на віча сходяться“. Через що саме у Полян вічеві принципи найбільш розвинулися, зясувати легко: Русь Київська в справі правного розвитку йшла здавна попереду інших славянських племен; через землю Полян проходила головна торговельна артерія „із Варяг в Греки“, що не могло не сприяти зросту громадського життя, розвитку, енергії та самодіяльності населення. „Торгівля“ — пише російський історик Платонов — викликаючи знайомство з багатьма народами, сприяла нагромадженню багатств і знання. Відносно освіти Київська Русь стояла не нижче інших молодих держав своїх ближчих сусідніх славян. Дослідувачі первісних стосунків Руси з Польщею просто визнають культурну перевагу першої.“*) Досить же того, що західнім чужоземцям Київ здавався суперником Константинополя.***) І, очевидно, він здавався їм суперником Константинополя не лише тільки по гарному зовнішньому вигляді. Безумовно, що цей визначний розвиток Київської Руси знайшов для себе вираз і в сфері права державного — в організації участі самого населення в життю державному. Участь ця виявлялася здавна на вічах. Цим і можна зясувати той факт, що більш важливі питання, які торкалися цілої землі, здавна вирішались на вічах: так, напр., хрещення Руси при Володимирі Святіму було вирішене на Київському вічу. Безумовно цим розвитком енергії і самодіяльності населення можна також пояснити визначний розвиток вічевих принципів і на далекій півночі в торговому здавна Новгороді, у Новгородців, які по свідченню літописця: „Почаша самі в собі володіти“. (Лавр.).

*) Платонов: „Лекц. по русской истории“, СПб. 1901.

***) Там-же.

Розвиток вічевих принципів у далекому від України-Руси Новгороді, який правувався довгий час, очевидно, не маючи, жадних князів, лише на основі чистого народоправства, надзвичайно характерний особливо коли взяти на увагу племенну близькість Новгородців і Українців, яка — на погляд Костомарова — похована десь в глибині далекого минулого.

Але що-ж власне уявляло собою старовинне українське віче, який був його склад, функції і взагалі в чому покладалися його завдання і сама природа його влади?

Слово „віче“ походить від слова „віщати“, „оповіщати“ себ-то скликати, збирати; виходить от-же — віче є народне зібрання.

Ми сказали вже вище, що віче було зверхнім народнім органом влади, що в ньому відбивалася верховна воля народу. Таким чином ідею суверенітету носив у собі сам народ, сама земля, а віче — по характерному визначенню Костомарова — було „виявленням влади землі“; виявлення-ж влади землі — це і є виявлення верховної волі народу.

Коли саме з'явилися у нас на Україні віча, яким шляхом вони спочатку почали утворюватись, набрали певного змісту, значіння — ми не знаємо. Ми згадували вище вже свідчення візантійських письменників VI-го віку про існування в славян здавна народоправства; от-же нам і приходить лише сконстатувати самий факт існування у нас віч здавна і власне — як виявлення верховної народньої волі. По характерному визначенню професора Сергєєвича, „віче“ не утворено князем і складає початкову форму побуту*). Виходить віче існувало з передісторичних часів.

З кого-ж складалося віче? Ми зазначили вище, що все населення в той час поділялося на свободних і рабів. Свобідні користувались всіма громадянськими правами: по ідеї всі свободні були рівні, а коли була між тими або іншими групами населення різниця, то вона полягала головною в тім або іншій економічній достатковій, в більшій чи меншій заможності представників тих чи інших груп; що-ж торкається прав громадянських, то жадної різниці між, скажемо, боярами чи простими хліборобами-смердами в той час не існувало. А коли так, то правом на участь у вічу, в народньому зібранні, користувались в однаковій мірі всі свободні громадяне даної землі. Обмеження прав що-до участі у вічах відносилось лише до тих, хто персонально залежав від другої особи: через це холопи, раби, закупи у вічах участі не брали. Не брали участі у вічах також жінки і неповнолітні громадяне. В науковій літературі впрочім існують погляди, що із свободних у вічах брали участь власне представники окремих родин — домохазяїни. Але з другого боку, такі компетентні знавці

*) Сергєєвич: „Р. Юр. Др.“, том. I.

вічевого устрою, як професор Сергєєвич, гадають, що для участі у вічу не вимагалось ні сталого на визначеному місці прожиття, ні якихось інших прикмет, що обмежували-б участь у вічах, а через це всяка вільна людина даної волости мала право брати участь на вічевому зібранню.

Головну масу на вічах складали прості люде — „людіє“, але у вічах брали участь також і бояре. Так, напр., під 983 роком літопис розповідає, що в складі народнього зібрання, на котрому було вирішено принести жертву поганським богам — були присутні „бояре і старці“ (себ-то лучші люде). Під 1097 в літопису значиться: „Святополк созва боляр і Киян“ — Киян, себ-то простих людей; в 987 році на зібранню, яке складалось із бояр, старців і людей“, розглядалось питання про віру, і було вирішено послати послів, які на місцях дізналися-б про кращу віру і т. д.

Князь брав участь також у вічах. Таким чином віче було владою загально-земською, загально-народньою.

Але безумовно поголовна участь всіх громадян у вічах даної землі, даної окремої волости, була фактично неможлива: для такої участі потрібно було, щоби та чи инша волость по своїй території і кількості самого населення була-б занадто вже малою, походила-б, напр., на дрібний сучасний швейцарський кантон. Таких занадто вже малих волостей у нас не було, а коли-б і були, то це було-б виключенням, хоч і у нас, як відомо, землі довгий час дробилися на окремі самостійні держави-волости, серед яких були і дрібні. От-же дякуючи почасти тому, що фактично неможливо було скликати на віча всіх громадян даної землі-держави, і зважаючи на те, що на Україні здавна міста були осередками не тільки економічного і торговельного життя, але й центрами життя політичного, — набрав певного значіння і змісту звичай, що віче збиралося завше в центральному „старшому“ городі даної землі, при чому в вічевому зібранню брали фактично участь лише мешканці-громадяне цього „старшого“ города. Що-ж торкається громадян пригородів, мешканців сел ітд., то вони фактично постійної участі у вічах „старшого“ города не брали, хоча *de iure* мали повне право на те. Такої думки принаймні додержуються чимало вчених. Постанови віч „старшого города“ себ-то постанови центральної громади землі, були і для пригородів обов'язковими. Це певно не значить, що в самих пригородах зовсім не одбувалося віч; віча одбувались і в пригородах, але ці вічеві зібрання, не торкалися загально-земських справ, а лиш обмежувалися розв'язуванням справ місцевого значіння.*)

*) В науці існує й инший погляд: так, напр., професор Сергєєвич гадає що, „порядок пригородного віча і предмет його відомства нічим не відрізняється від порядків і предметів відомства віча головного города“. (Сергєєвич — „Віче и князь“, 93—94 стор.)

Впрочім професор Сергєєвич тримається думки, що пригороди брали участь взагалі у вічевих городських зібраннях, але з огляду на їх географічне віддалення від городів, участь пригородів у вічах городських не була постійною і повною. Професор Костомаров, розповідаючи в одній із своїх монографій про природу, склад і організацію новгородських віч, які безумовно мали багато загального з вічами нашими українськими, між иншим звернув свою увагу також на участь пригородів у вічевому життю Великого Новгорода. „Невідомо — пише Костомаров — в якій степені, коли і як брали участь в Новгородському вічу пригороди і волости. Зустрічаються вказівки, що разом з Новгородцями брали участь у вирішенню справ також пригородні мешканці, на пр., коли Всеволода виганяли, то скликали Псковичів і Ладожан.*)

Очевидно, треба спинитись на думці, що в тій чи иншій мірі в загально-земському вічевому життю брали участь і пригороди — що найменше в поодиноких найбільш важливих випадках, власне тоді, коли реальні життєві умови тому фактично не перешкоджали. Але разом з тим пригороди, маючи самі значіння центрів для місцевої людности, мали і свої місцеві віча незалежні від віч старшого города.**)

Виходить — віча одбувалися, як устаршому місті цілої землі, так і в кожному пригороді, — взагалі в кожному місцевому центрі даної поодинокій волости. Таким чином вічевою стихією було переняте все тогочасне життя.

Віча скликалися тими, хто був зацікавлений, щоби дане питання було розглянене вічем. Такою особою міг бути кожний громадянин; міг бути ініціатором скликання віча також князь. „Скликати віче — каже у вище згаданому творі Костомаров — значило винести справу на обміркування народа, а тому всякий, хто вважав себе в праві говорити з народом, міг скликати віче. Траплялося — скликав віче князь, але не по якомусь особному визнаному за ним праву, а тому, що князь, як правитель, природньо має причину і конечність говорити з народом.***)

Ці спостереження Костомарова, хоча власне і відносяться до скликання віча у Великому Новгороді, можуть бути прикладені до порядку скликання віча і на території тогочасної України-Руси, бо врешті-врешт якоїсь помітно-виразної різниці між самою природою новгородських віч і вічами старовинно-українськими-ми принаймні не помітили. Але думку деяких російських істориків, що „за законне“ віче вважалось лише віче, скликане князем, ми поділити

*) Н. Костомаров: „Ист. моногр. и изслѣдованія“ — кн. III. том VII-VIII, 254—5.

***) В пригородних вічах мали право брати участь також мешканці головного міста, так-само як мешканці пригорода мали право брати участь у вічах головного города, бо колишня волость, город і пригороди разом, складали одне ціле.

***) Н. Костомаров — *ibid.* 258.

не можемо: віче було верховним органом влади, воно виявляло волю народу, зміст і значіння його з давніх-давен визначувалися в його верховенстві над князем, або, як висловлюється Костомаров, „в признанні народньої волі віча над правом князя“,*) і через це вважати за законне віче лише те, яке скликав сам князь, було-б рівнозначно зводити віче до значіння „боярської думи“.

Виходить — скликати віче мав право кожен громадянин; однак скликати віче без поважних причин було не тільки недоцільно, але просто небезпечно; бо ті, що хотіли використати народнє зібрання в особистих цілях, різні інтригани та політикани того часу, при невдачі тяжко відплачувалися перед народом за це. Народ не терпів зловживань з його волі, і не дарма у Великому Новгороді тих, що намагалися використувувати таким способом народню волю — звали „коромольниками“.

Чи був якийсь спосіб перевірки права тих, що хотіли брати участь у народньому зібранні — ми не знаємо. Але можна все-таки гадати, що в кожному конкретному випадкові перед розпочаттям віча проводилася фактична перевірка тих, хто явився на віче. Одних допускали, а інших, що не мали права на підставі загально-вічевого устрою та стародавніх звичаїв брати участь у вічах, усували.

Невідомо також, яким саме способом виносилися вічеві рішення. По влучному определенню Костомарова — „маса рішала справу“.**) Більшість істориків права сходяться на тій думці, що для законности постанов на вічевому зібранні вимагалось „єдиногласіє“, у всякому разі необхідно було, як це, напр., підкреслив Лешков,***) щоби справа була вирішена на вічу безумовною більшістю, наче-б „з одного“, наче, як один, або „єдиними устами“. Таким чином ні про абсолютну, ні про відносну більшість голосів, що означається цифрами $\frac{2}{3}$ і $\frac{3}{4}$, не можна було й казати. Даючи повну можливість висловити на вічу свою думку кожному громадянину, віче очевидно прагнуло до того, щоб об'єднати всі думки на одному приємливішому для всіх положенні і винести рішення, свою вічеву постанову — мовляв — „єдиними устами“. Само собою, що для законности вічевої постанови, ухваленої на зібранні, безумовною, кваліфікованою більшістю голосів, — голоси поодиноких громадян, що не погоджувалися з постановою віча, не мали вже жадного значіння.

Яку-ж компетенцію мало віче та які конкретно справи воно розв'язувало? Маючи на Україні з давніх-давен значіння верховного органу, який і виявляв зверхню безапеляційну волю народу, віче й володіло по ідеї цілою повнотою влади. Не було справи, не

*) Н. Костомаров: Том I. 41 сторінка.

***) Н. Костомаров: Том VII і VIII, 255.

***) Див. його рецензію на монографію Сергєєвича „Віче и князь“.

було питання, яких фактично не мало-би права розв'язувати віче. Але само собою, що віче, як верховний народний орган, не мало жадної потреби в тому, щоби розмінювати свою власть на всякі дрібниці, і тому історично утворилося так, що на вічевих зібраннях вирішались головним чином найбільш важливі справи — справи, що торкалися інтересів держави, навіть цілого народу. Розповідаючи про природу влади і компетенцію новгородського віча, професор Костомаров писав: „Віче встановлювало рішення по управлінню, договори з князями та іншими землями, оголошувало війни, заключало мир, закликало князів, вибирало владик, робило розпорядження про збір війська і про захист країни, віддавало на власність або в кормленіє землі, определяло торговельні права і якість монети, іноді ставило громадою церкви та монастирі, встановлювало правила й закони: було таким чином законодавчою владою, а разом з тим являлося судовою, особливо в справах, що торкалися громадянських прав“.*)

Не можна краще, на наш погляд, охопити компетенцію віча, як це зробив професор Костомаров. Правда, це Костомарове определение компетенції віча відноситься до віча новгородського і то в розцвіт його розвитку, але ця характеристика природи віча і його компетенції в основних своїх точках в значній мірі може бути пристосована також і до наших українських віч, бо, як ми вже вище зазначили, природа віч в самій суті й основі своїй була та сама.

Таким чином влада віча була законодавчою і судовою. Таку надзвичайно широку владу віча можна цілком справедливо определити, як владу верховну, і в дійсності віче було верховним правителем цілої землі-держави.

Законодавча діяльність віча виявлялася в обговоренню на народніх зібраннях і в установленню законодавчих постанов, які мали, як закони, обов'язкову силу в державі. Треба однак зазначити, що ця законодавча діяльність віча в найбільш давні часи вічевого життя на Україні не набрала широкого значіння і власне тому, що тоді люде правувалися майже виключно на підставі норм права звичаєвого і не відчувалося ще ясної потреби у виданню спеціальних законодавчих норм. Старовинні постанови віч законодавчого характеру до нас не дійшли. В Новгороді та Пскові в більш пізній період історії продуктом вічевої законодавчої діяльності з'явилися — як відомо — визначні пам'ятники права: Псковська (в Пскові) і Новгородська (в Новгороді) Судні Грамоти, пам'ятники XIV і XV віків.

Одним із самих важливих обов'язків віча з'являлося закликання князя на княжий стіл і определення на підставі уложеного з ним договору („ряда“) відносин між ним, князем, і народом.

*) Костомаров: „Ист. моногр.“, том VII—VIII, 254 (курсив наш).

Нижче, коли будемо торкатись природи князівської влади і становища князя в стародавній Українській Державі, ми ще спинимося на питанню про взаємовідносини між вічем та князем, а зараз вважаємо лише необхідним підкреслити одне основне положення, що власне віче (а не князь) було в ерховним органом народу, і старовинний український князь залежав од віча.

В основу їх відношень покладався договір — „ряд“. „Головуючим“ субектом такого договору — як це цілком слушно підкреслює проф. бар. Корф*) — залишалось власне народне зібрання — віче: од волі останнього залежало врешті-решт становище князя і санкція самого договору. Князь мусів виконувати ті обовязки, які йому були зазначені народом на вічу в спеціальному договорі — ряді. Про безумовне право віча закликати князів і з ними радитись, умовлятися на певних основах, цілком ясно свідчать літописи. Так, напр., в році 1113 Київське віче покликало на Київський стіл Мономаха, в році 1146 князя Ізяслава і т. д.

Маючи право закликати князів на княження, віче ео ірсо мало й право на випадок, коли-б князь не виконував принятих на себе обовязків, усувати його з князівського столу. Так, напр., в 1067 році Київське віче усунуло з князівського столу князя Ізяслава, будучи незадоволене його війною з Полівцями; в 1078 році Чернигівське віче усунуло князя Всеволода і обрало Олега Святославича і т. д.

До досить важливої компетенції віча належало також розв'язання питання про війну і мир — питання, яке безпосередньо торкалось інтересів народу. Правда, мається чимало свідчень, що той чи инший князь иноді розпочинав війну на власну руку без волі віча, але це не підбиває зовсім основного положення, що розв'язання питання про війну і мир було власне прерогативою віча. І це цілком слушно і зрозуміло: вирішаючи справу про війну або мир, віче руководилось волею землі; постанова віча була виявленням волі земщини, — а коли так, то й війна набірала значіння народньої справи. Війни, які розпочинали князі без волі земщини, лише спираючись на свої дружини, ніколи не набирали характеру і значіння загально-народньої справи, і князі, розпочинаючи такі війни на власну відвічальність, часто жорстоко терпіли від подібних сепаратних кроків. І ми бачимо, що князі розуміють добре, яке значіння має санкція віча для такої справи, як війна, і силкуються уникати колізій, звертаючись за підтримкою у військових справах до віча.

Що-ж торкається державного управління взагалі, то в цій сфері діяльність віч виявлялася головно в загальному зверхньому догляді за ріжними урядовими органами влади,

*) Бар. С. А. Корф: „Исторія русской государственности“, 69.

тим більше, що найбільш важливі посади в давні часи, як, напр., посада тисяцького, обсаджувалися шляхом народнього обрання власне на вічах. Віча, констатуючи бездіяльність народніх обранців, а тим більше спостерігаючи їх негативну для народніх інтересів працю — скидало їх з посад, на котрі вони були обрані.

В найбільше важливих випадках віче творило суд, особливо, як це свідчить Костомаров, в справах, що торкалися громадянських прав. Віче власне було верховним судом по справах, які торкалися ріжних непорозумінь між народом і князем. Коли князь не вдоволяв народнім вимогам, віче своїм присудом вказувало йому „путь чист“. Взагалі коли між вічем та князем виникали які-небудь суперечки, останні усувалися шляхом „визнання народньої волі віча над правом князя“.*) Ми зазначили вище, що у вічу брали участь всі свобідні, виходить і бояре; при нормальному ході життя на віче зявлявся і князь. Таким чином віче виявляло з себе, як ми вже сказали, загально-земську, загальнонародню владу. Професор Костомаров зве віче „самим дорогоцінним і важливішим явищем народньої самобутности, „ознакою існування землі, що визнає свою автономію“.***) Костомаров підкреслює також, що „князі водворялися по обранню і таксамо проганялися“, що віче вважало за собою право „судити, проганяти і карати другорядні власти, що були встановлені князями, а иноді і їх самих.“

Професор Грушевський досить стримано відноситься до діяльности наших українських віч: навіть Київське віче, діяльність котрого відзначилася особливо виразно, не придбало, на погляд професора Грушевського, визначних форм і постійних визначних функцій.***) Але і професор Грушевський мусів визнати, що в моменти, які загрожували спокою і добробуту країни, віче завше підіймало свій голос. „В такі моменти — пише професор Грушевський — воно, як справжній суверен, виявляло свої бажання і вимоги князю“.†)

Врешті вважаємо не зайвим нагадати, що (опріч трудів українця Костомарова) в російській науковій літературі особливо яскраво підкреслено значіння віча в трудах професора Сергеевича, також бар. Корфа. Значна більшість російських учених, як історик Соловйов, професор Ключевський, Бестужев-Рюмін і другі та історики „руссаго“ права Самоквасов, Владимирський-Буданов

*) Костомаров — том I. стор. 15 і 205.

**) Там-само.

***) „Князь з своєю дружиною забрав до своїх рук політику, суд, адміністрацію, а населення так звикло до того, що почувало себе безрадним, коли князя в трудну хвилину не було, і не було кому розпорядитись. Хисту до управління землею віче міст в українських землях так і не розвинуло“. (Див. Проф. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, 111 ст.).

†) Там-само.

і чимало інших, домінуючу роль в стародавньому київському державному устрою віддають князеві, а не вічу.

Князь.

Ми в свій час спинялися на тому, що на Україні в давні часи відігравали визначну роль городи, як центри військові, релігійні і зокрема торговельні; ми також, зазначили, що в українських містах, як осередках життя, визначну роль відігравала мійська торговельна аристократія — „градські старці“, „старійшини по всім градам“, „лучші мужі“. Але опріч цих градських старців, що впливали тоді на життя, літопис згадує також про місцевих племенних князів, як Мал у Деревлян. Так-само і з візантійських джерел, як, напр., із свідчень імператорів Маврикія і Константина Багрянорідного видно, що у Славян було чимало „царків“, хоч у візантійських-же свідченнях і підкреслюється, що Славяне не люблять самовладдя. Прокопій Кесарійський, розповідаючи про Славян, зазначає, наприклад, що Славяне не підлягають єдиному мужу, але здавна живуть в „народовластю“. Таким чином опріч старійшин градських у нас здавна були і князі. Що з себе уявляли ті князі? Ми вже вище, розповідаючи про загальний устрій і походження старовинної Київської Держави, зазначили, що, очевидно, ці старовинні місцеві князі, або як їх звать „князьки“, були подібні до тих „банів“, „жупанів“, які в відповідний період історичного життя зустрічаються у південних і південно-західних Славян. Де-хто з учених, як, напр., проф. бар. Корф, додержуються погляду, що ці князі цілком відповідали південно-славянським „жупанам“ і „банам“. Таким чином це були виборні племенні начальники, що виконували почасти військові обовязки, почасти обовязки суддів або жреців. Справами землі керували народні зібрання — віча, які збиралися в визначних центрах. А такими центрами були на Україні городи. Ми вже вище спинялися також на свідченню літописця, автора „Повісти временних літ“, про так зване прибуття Варягів, яке сталося, по свідченню літопису, приблизно коло 862-го року: ми тоді вже зазначили, що прибуття Варягів, про котре згадує літописець, безумовно, не можна розуміти, як якусь безсумнівну подію, що мала місце в той час. Варяги здавна по великій торговельній артерії Дніпра приходили на Русь, прямуючи на Візантію; варяжські купці приходили до нас з озброєною силою, з дружинами вояків, певно і в початку IX-го віку, а може й ранійш. Як-би там не було, а в X-му і в початку XI-го віку ми бачимо вже варяжських дружинників на службі в руських (київських) князів, що, — як пише Грушевський*) — дало потім авторові „Повісти“ підставу прийти

*) Див. „Очерк ист. укр. народа“, 54—55; також „Іл. історія України“.

до висновку, що київські князі походять від варяжських „конунгів“ і що саме імя Руси прийшло до нас з Варягами із Швеції. Ми тоді привели висновок нашого вченого про безпідставність за-ключення автора „Повісти“ про походження руських князів од варяжських „конунгів“, а імени Руси із Швеції і вертатись до цього питання не будемо, тим більш, що воно стосується здебільшого до історії, а не історії права. Для нас важливе сконстатувати, що вже з X-го віку київські князі з'являються на історичній арені в оточенню дружини, яка в більшості свого складу мала спочатку варяжський елемент. Спираючись на цю військову фахову силу, на кваліфікованих вояків, руські князі відзначаються в цей час, власне як начальники дружин, за допомогою котрих ведуть свої визначні військові акції. Ясно, що Київська Русь в цілях захисту своєї території і в цілях захисту своєї торгівлі притягала до державної служби також варяжський елемент. Власний інтерес землі підказував їй конечність притягнення цього елемента на службу державі, зазначаємо ясно — „державі“, — бо та система городів-центрів з землями, що тягли до них, з визначною організацією влади, вічами, громадськими старійшинами і т. д. безумовно виявляла з себе най і не розвинену, як слід, най і досить примітивну по своїй структурі, але в усякім разі державну організацію.

Таким чином підкреслюємо ще раз, про яке-будь „перенесення“ державности до нас варяжськими дружинниками при сучасному стані історичної науки безумовно не можна й говорити.

Спираючись на свою дружину, київські князі поширюють територію, збирають „дань“ з сусідних племен та поширюють впливи київської державности. Місцеві туземні „князьки“ потроху заміщуються київськими намісниками або князями — підручниками київського князя. З поширенням київського князівського роду і поділом землі на окремі волости — в кожній волости є князь із того-ж роду київського. В такому напрямі — коротко кажучи — відзначається державний процес. Але „земщина“ зі своїми стародавніми вічами, що виявляли волю народа, змагається затримати свої споконвічні права. І ми бачимо, що стосунки земщини і князя з дальшим розвитком державного процесу набирають визначний характер і зміст. Земщина виявляє свою волю через віча, але віче само по собі занадто складний орган, щоби керувати землею; народу потрібний князь: князь-начальник дружини, князь-суддя, князь-адміністратор. Дві визначні державні сили стають одна проти другої, одна доповнює другу, одна і друга потрібна землі. І обидві ці сили знайшли для опрделення своїх стосунків, своїх правних взаємовідносин визначений ґрунт в договорі — „ряді“. На підставі „ряду“ князеві давався, так званий „корм“, який забезпечував його і дружину; зі свого боку князь мусів виконувати у волости

певні обов'язки, головню (спочатку) військові. Ряд заключувало з князем віче, виявляючи народню волю, але, як ми вже вище зазначили, „головуючим“ елементом такого договору було віче, бо власне від нього залежала санкція самого договору; таким чином принцип верховенства землі — народа над князем — не порушався. Але ряд з князем спочатку не заховував у себе досить певних гарантій правного ладу. Князі довгий час блукали зі своїми дружинами від волости до волости, не проймаючись місцевою стихією, місцевими інтересами земщини; чуючи за своїми плечима озброєну силу, князь тягнувся до раті, його вабило поле; цим, мабуть, почасти можна з'ясувати факт, що, не зустрівши підтримки для своїх військових акцій в земщині, князі поодиноких волостей розпочинали військові акції на власну руку. Треба було не малого часу, поки князь „закріпився“ за волостью і пройнявся її місцевими інтересами.*) Таким чином одним з головних обов'язків князя у волости були власне функції військові; він з своєю дружиною повинен був захищати територію землі або даної волости від ворогів, забезпечувати в країні лад і спокій.

Але здавна відзначаються й інші визначні та поважні функції князя: функції судові. На погляд професора Сергєєвича судові функції й були якраз головними функціями князя. І князь дійсно був суддею, суддею головне по справах карних. Суд свій провадив він або сам, або з поширенням його князівської влади, через встановлені ним органи влади — ріжних тивунів, бояр і т. д. Але все-таки князь не охоплював у своїй особі цілої повности судової влади на всій території волости; поруч князя були місцеві громадські судді — ріжні старці, які у своїх місцевих округах на своїх громадських землях провадили судівництво незалежно від князя, (згадаймо хоч-би суд „по конах“, по землях, про котрий згадує Руська Правда, — суд, який безумовно знаходиться в зв'язку з громадським судом, відомим потім на Україні в литовсько-польський період історії під назвиском суду копного). Взагалі що-до судових функцій князя, то, на погляд Костомарова, князеві належало власне „оправлення“ виправданого і кара винного, себ-то власне те, що безпосередньо належало „внутрішній обороні земства“. „Через це — пише Костомаров — половина вір і судових пошлин, що платила винна сторона, ішли князю; ця платіжка була „казнь“.**)

*) „Довгий час князь і волость“ — пише бар. Корф: „стояли один проти другого, як дві незалежні і самостійні суспільні сили, заключаючи між собою лише тимчасові договори; тільки на основі таких чисто-договірних відносин і будувався їх обопільний зв'язок“. (Бар. С. А. Корф: „История русской государственности, 70).

**) Н. Костомаров: Том VI—VIII, 93 ст.

Оприч судової влади князеві належать також функції адміністративні. Державне життя ускладнювалося; такий складний орган влади, як віче, не міг жваво і завше відкликатися на всі біжучі потреби життя, на всі його вимоги, які необхідно було розв'язувати в адміністративному порядку. В даному разі князь і міг з'явитись органом, що зосередив у своїх руках адміністраційні функції по управлінню волостю під зверхнім доглядом того-ж віча. Але, як адміністратор, князь, не втручався у внутрішнє життя тогочасних громад; відношення князя до окремих громад, що здавна мали свою самоуправу, особливо спочатку, не йшло далі збору з населення відповідної данини. І лише з розвитком князівської влади функції князя, яко адміністратора, значно поширюються на рахунок компетенції віча. Взагалі треба зазначити, що через увесь стародавній період нашої історії просвічує одна ідея: князь не був монархом, тим більш в тому стислому значінню цього слова, яке монархові надається в науці в наш час. Князь був дійсно „необхідним“ (вираз Костомарова) елементом волости — держави, але врешті-решт він був тільки першим слугою народа, хоч із широким обсягом своїх власних князівських прав. Досить влучно охопив природу влади тогочасного князя професор Беляєв, зазначивши, що князь був незалежним лише тоді і в тих своїх розпорядженнях і підприємствах, які не торкались земщини.*)

В основу взаємовідносин між народом та князем покладався, як ми вже зазначили, договір — ряд. Ряд заключувало з князем віче. Основною вимогою віча князеві було — „не ображати народа“.***) Князь представляв вічу свої умови, свої пропозиції, а від останнього вже залежало, чи прийняти ці пропозиції та посадити князя на стіл, чи їх відкинути. Таким чином остаточне рішення слово належало вічу. Воно санкціонувало своєю ухвалою „ряд“. Безумовно у відповідній сфері життя державного князь одержував досить широку владу, але вся його діяльність знаходилася під зверхнім доглядом віча. Закликання князя на князівство мало характер тимчасовий: перехід стола від батька до сина, від брата до брата не тільки не був звичайним порядком переємності князівської влади,— але, як це підкреслює професор Сергєєвич — у народньому переконанню являвся чимсь „недоречним і образливим“.***) Через це і про закликання того чи іншого князя на старовинній Україні-Руси з правами спадковими в історичних джерелах нема жадного свідчення.

Самий договір, ряд князя з вічем, заключувався звичайно на словах, принаймні листовних договорів до нас не дійшло.

З дальшим розвитком історичного процесу князівська влада

*) Беляєв: „Лекції по історії руссаго законодательства“, 27.

***) Див. С. А. Корф: „Исторія рус. государственности“, 76.

***) Сергєєвич: „Вѣче и князь“.

набирала потроху все більшого значіння; судова влада князя і його органів поширювалася, все більші кола, більші групи населення, підпадали під його юрисдикцію. Ширилися також його адміністративні функції, а головню начала виразнійше визначуватися законодавча влада князя. Ранійш не було визначної потреби в законодавчих нормах, бо правувалися майже виключно на підставі народніх звичаїв. Ранійш князі були лише, по виразу Корфа, кодифікаторами норм права звичаєвого, а з розвитком державного життя, виникла пекуча потреба урегулювати законодавче питання, утворити норми права писаного. І ми бачимо, що князь взяв і в цій діяльності помітну участь.

Князь зосереджує також у своїх руках право іменувати на різні посади, які ранійше заміщувалися шляхом обрання (напр., на посади тисяцьких). Князь вже тісніше зв'язується з волостю та її інтересами. Він уже не блукаючий з волости у волость кондотьер, начальник дружини, ватаги сміливих наїзників, — він, тепер суддя, адміністратор, законодавець. Але в цей більш пізній час історії князівської влади Київської Русі відзначаються також інші зв'язки князя з землею: князь не тільки зв'язаний з волостю своїми князівськими функціями по управлінню державою, він і приватний власник, вотчинник,*) біля нього купчаться бояре — теж землевласники. Він дає землю володіння боярам, монастирям,**) певно із своїх власних земельних фондів, а це сприяє закріпленню його становища, його влади. Військові успіхи князя в таких війнах, що мали загально-земський характер, в яких брала участь і земщина, земське вояцтво, не могли не сприяти ще більшому зміцненню князівської влади.

Історик Грушевський в своїому нарисі історії українського народу в стислій формі закреслює обсяг ділання і функції українського князя: „Він (князь) — пише Грушевський — видавав закони і розпорядження, в його руках була адміністрація і суд, який він творив або сам безпосередньо, або через своїх урядовців і агентів, яких сам іменував; він розпоряджався доходами землі, накладав нові податки і дані або змінював попередні, нарешті він брав дуже діяльну участь у церковних справах. Особа князя користувалася великою повагою, вона вважалася майже недоторканою навіть в тяжких смутах і розрухах: такі факти, як вбивство князя населенням в Києві в 1146 році або повішення князів галицькими

*) Під 1158 р., напр., записано в літопису про те, що князь Ярополк Ізяславич (Володимирський) подарував свій маєток біля Києва Печерському монастирю.

**) Проф. Беляєв, на підставі свідчення літопису, констатує, напр., що у одного із князів (Ігоря Ольговича) було „кобил стадних 2000 а конь 1000 і навколо по селах багацько жита, а при одному сельці 900 стогів на гумні“. (Див. Беляєва: Нѣскольکو слов о землевладѣніи в древней Россіи“, (Временник И.Мос. О. Ист. и Др. Рос., кн. 22; 46—49 ст.)

боярами, що були роздратовані масовим мордом бояр, були явищами виключними. „Але — подає компетентний історик — візантійське учення про богоустановленість влади не встигло поширитись в суспільстві“.*)

Таким чином князь не був на Україні монархом, що прибрав свою владу а Deo. З ідеєю монархізму звичайно звязують ідею про виключні привілеї, виключні прерогативи, виключний авторитет і головне спадкові права. В російській науковій літературі виразно визначувалися тенденції шукати монархічних принципів в стародавній Київській Русі. Історик Соловйов, напр., являючись представником так званої теорії „родового принципу“, утворив цілу систему заміщення князями столів друг після друга. По системі Соловйова, відомій під назвиском „ліствичного виходження князів“, перехід столів від князя до князя провадився по принципу родовому в порядку старшинства — з менших князівств на більші. Згідно з цією теорією, що встановляла складну гієрархію князівського роду, старший київський князь був ніби на становищу патріярха, або короля в Руській Землі. Ми вже вище привели погляд Сергєєвича, що перехід столів від батька до сина або від брата до брата вважався в стародавній Русі чимсь незвичайним і навіть образливим для народу. Але це не значить, що князівські тенденції до затримання столів у свому роді і в певній волости були цілковито невідомі Україні-Русі. Починаючи від Володимира Святого, ідея династична, як ідея про виключне право Володимирового роду на княження в Руській Землі, безумовно ясно просвічується, але в свому розвиткові ця ідея далі формального визнання принципного і виключного права за нащадками Володимира Святого на обняття столів у „Руських“ волостях не розвинулася; тенденції-ж до затримання за своїм родом, власне за своєю лінією, виключного права на ту чи иншу волость дійсно помічались на Україні серед місцевих князів. Так, напр., відомо, що на Київщину з часом виявляли свої виключні претензії нащадки Мономаха, на Чернигів—Ольговичі, на Волинь — нащадки Ізяслава Мстиславича і т. д. Це цілком зрозуміло, бо князі, що були тісно звязані своєю діяльністю в тою чи иншою волостью, безумовно були зацікавлені в тому, щоби після їх смерті їх стіл, їх „отчина“, залишалися за їх нащадками; от-же, вмираючи, вони призначували завчасу у своїх духовницях після смерті собі спадкоємців. Але ця передсмертна воля князів і взагалі всі такі розпорядження самі по собі не мали жадного юридичного значіння для народу. Врешті-решт ухвала визнання прав на стіл за спадкоємцями князя залежали від віча. Правда, князі-претенденти на стіл иноді здобували його

*) Професор М. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, — 113.

шляхом війни, збройною рукою, використовуючи право сильного, але цей надзвичайний спосіб*) здобуття „отчини“ лише підкреслює виразніше ідею, що в спадковому праві князів не було нічого твердого, сталого, і що врешті-решт затвердження за тим або іншим князем права на стіл залежало од народа — віча. Приблизно з половини XII-го віку обрання князя на стіл народом на його вічах набірає форму постійної і сталої правної традиції.

Що-ж торкається питання про так зване старшинство князів, то й відкидаючи теорію „ліствичного восходження“ історика Соловйова, не можна не відмітити деяких ознак, коли не юридичного, то фактичного старшинства стола київського князя. По ідеї всі князі, як представники незалежних одна від другої держав, були рівні, у своїх міжкнязівських відносинах вони звали друг друга „братами“; але, вважаючи на те, що самим старовинним осередком землі української був Київ, що власне від нього „Руська земля стала есть“, що Київ здавна являвся визначним торговельним, економічним, культурним і релігійним центром, князь київський фактично не міг не відзначуватись серед усіх інших князів, як князь старший, „великий“;**) ясно, що через це також стіл князя київського набірав домінуюче політичне значіння. Князь київський вважався через це для всіх інших молодших князів „старійшим“, був для них „в отця місце“, „підлюючись, як каже проф. Грушевський, про добро роду і про загальний добробут Руської Землі“.***)

Але це першорядне становище князя київського, як старійшого, мало лише моральне значіння, хоч на погляд Грушевського, ці моральні права старійшого в руках князя могутнього перевертались фактично в справжню владу над іншими князями. І це цілком зрозуміло: київський, напр., князь — старший князь — мав здавна в своєму розпорядженню більш матеріальних сил і більше засобів для поширення своїх впливів. Очевидно в інших землях і волостях, а не тільки на Русі Київській, встановилися поміж князів „старших“ і „молодших“ такі самі фактичні взаємовідношення. Безумовно, наприклад, на Сіверщині, стіл чернігівського князя мав більше значіння, чим стіл князя якої-небудь захудалої волости тієї-ж Чернігівської Землі.†)

*) Треба впрочім зазначити, що цей спосіб придбання столів в епоху князівських „катор“, міжусобиць, із надзвичайного перевертався у певній мірі у звичайний; проф. Сергеевич у своїй відомій монографії „Въче и князь“ (1867 р.) власне і тримається того погляду, що князівські столи „добувалися“ князями.

**) „И кто убо не возлюбить Киевского княженія — каже літописець під 1155 р. — понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всѣмъ землямъ Рускіимъ-Кіевъ“ (Полн. Собр. Рус. Лѣт., т. IX, Патр. или Никон. лѣтопись“.)

***) Проф. Грушевський: „Очерк історії україн. народа“, 110 ст.

†) Кн. Юрий Долгорукий каже князю Ізяславу Давідовичу, по свід-

Що-ж торкається виключних спеціальних юридичних прав князя київського, то таких прав в дійсності не було; сама, напр., влада князя „старійшого“ і „великого“ нічим не відрізнялася по самій природі своїй од влади інших князів. Коли-ж до голосу князя київського прислухалася вся „Руська Земля“, то головне через те, що князь київський, як старійший, був для всіх інших князів „в отця місце“, а не в силу будь-яких виключних, йому одному належних юридичних прав.

В таких загальних рисах вияснюється нам природа влади українського князя, його роля і значіння, як органа влади на Україні-Руси в земський або князівський період її історії.

Князівські зїзди та договори князів між собою.

Ми відмітили вище, що, не дивлячись на політичний розділ, на відокремлення українських земель, ці останні заховували свою національну єдність, не розпорошували свого внутрішнього звязку. Але не тільки мова, віра продовжували звязувати українські волости-держави в одне національне тіло, в один національний організм; були також в сфері чисто правних і політичних стосунків інші звязки. В данім разі ми маємо на увазі так звані „князівські зїзди“, на котрих князі поодиноких держав-волостей, увіходячи друг з другом в безпосередні стосунки, заключували по ріжних державних питаннях відповідні договори.

Землі розпалися на цілу низку поодиноких волостей. Кожна така волость — якою-б вона малою по своїй території не була — виявляла з себе цілком самостійну незалежну державу зі своїм вічем, князем та з певними своїми органами влади. Але бути цілком відокремленою одна від другої, бути обнесеною китайськими стінами, за межі котрих не проникали-б ріжні впливи ззовні — безумовно ці волости не могли; така відірваність не лежала навіть в інтересах цих поодиноких держав-волостей, населення котрих було тісно звязане мовою, вірою і стародавніми правними традиціями. Для кожної волости було важливе головне одне: забезпечити свою політичну незалежність, заховати на далі своє право на самостійне політичне існування, захистити від зовнішнього ворога свою територію. Але опріч цих головних завдань виникала в кожній поодинокій волости-державі ціла низка інших питань державного характеру, що торкалися не тільки зовнішніх відносин, але і внутрішнього життя; розв'язати їх можливо було тільки шляхом відповідного порозуміння з представниками влади інших сусідніх держав-волостей.

ченню літописця (під 4155 р.), так: „Твое убо есть великое княженіе Чръниговъ, мнѣ-же достоитъ сидѣти на великомъ княженіи въ Кіевѣ“ (П. Соб. р. лѣт., 1862, т. IX; курсив наш).

Без такого порозуміння для розв'язання тої чи іншої справи визначувався лише один шлях: війна. Зокрема таке порозуміння було необхідним для урегулювання межикнязівських стосунків, бо князі, належачи до одного князівського роду, дуже часто знаходилися проміж себе в так зв. „каторах“, ворожнечах, власне за права на той чи інший стіл, на обняття своєю владою тої чи іншої волости. От-же щоби попередити міжусобні війни і означити взаємні права та обов'язки, а також щоби захистити державну незалежність своєї волости, князі почали у певних випадках з'являтися на так звані князівські зїзди, де по тих або інших питаннях складали поміж себе відповідні їх інтересам договори. Такі зїзди князів відомі в науці під назвою „думи князів;*“) що-ж торкається самих договорів, які складали проміж себе князі, то в ті часи, до котрих ці договори стосуються, вони мали ріжні назви: „ряд“, „докінчання“, „цілування“. Змістом таких договорів були: 1. військові конвенції, — умови, що-до оборони території од ворогів, або що-до спільного наступу; 2. ряд, яким забезпечувалася недоторканість території волости князів-контрагентів; 3. определення порядку вихода князів-контрагентів на війну; 4. забезпечення повної незалежности в справах внутрішнього управління, 5. урегулювання питань, які торкалися претензій князів на заняття того чи іншого князівського столу (на відомому Любечському зїзді 1097 р. князі-союзники казали один другому: „Нащо губимо Руську Землю, самі на себе „катору“ діючи!... кожний держить вітчину свою“. На князівських зїздах иноді розв'язувалися судові справи: князі-судді постановляли свій присуд відносно того чи иношого князя, який порушив спокій, або заподіяв визначний злочин (так, напр., на Увітичському зїзді 1100 року князі судили князя Давида Ігоревича за осіплення Василька).

У взаємовідносинах князів на їх зїздах підкреслюється ідея рівности всіх князів, хоч фактично князі, займаючи столи в ріжних поодиноких волостях (більших, менших, або зовсім дрібних), не були рівні. Але на своїх зїздах вони для підкреслення ідеї рівности звать один одного „братами“, так-само підкреслюється ідея єдности і незалежности князів. Увіходячи у відповідні договірні стосунки, князі-контрагенти зобов'язувалися разом з тим не вступати в нові умови без волі і згоди сторони по договору. Для забезпечення сили договору князі цілували хрест (цілування). Иноді в цілях забезпечення цілости договору в цьому останньому

*) Цей термін „дума князів“ треба ясно відріжнити від терміну „князівська дума“, який прикладається поодинокими вченими (Сергеевич, Філіппов та інші) до т. зв. „боярської думи“. Під останньою (про неї див. вище) розуміється рада князя з своїми „мужами“ по ріжних державних питаннях.

зазначувалися наслідки, які мали наступити для тої сторони, котра договір порушила-б: так, напр., в договорі між Ростиславом Київським та Святославом Чернігівським (XII вік) була умова, що той з князів, що не виконає договору позбавляється волости. Князівські зїзди — на погляд Сергеевича — не були установою постійною для всіх руських князів, куди князі повинні були зявлятися для обміркування питань загальних для всієї Руської Землі; князі мали лише право зявлятися на такі зїзди, а не обовязок; через це самі зїзди князів не мали ні означеного складу, ні означеного часу для зібрань князів. Зїзди не мали права видавати обовязкових для всіх князів (не тільки князів-контрагентів) постанов і взагалі таких постанов, що мали-б силу і значіння для цілої Української Землі. Але в науковій літературі зустрічаються й інші погляди: так, професор Владимирський Бунданов гадає, що „союзу князів“ належало право видавати закони, що мали силу не тільки для якоїсь одної землі: напр., Руська Правда Ярославичів була вироблена на зїзді трьох князів братів.

Органи управління.

Певної системи та певного поділу на органи центральні і місцеві в Київській Державі не було; поділ на органи центральні і місцеві був відносний.

I. Центральне управління: Перш за все сам князь являвся органом центрального управління. Князь самостійно розв'язує карні справи і позови про „задниці“, провадить адміністраційну діяльність: так, напр., відомо, як Ольга встановляла „погости і дані“ і т. д. В центральному управлінні беруть визначну участь князівські „думці“, „бояре думаючі“ (боярська дума). Опріч того ближчими помічниками князя що-до суду та управління являються різні призначені князем урядовці і судді — тивуни, ключники, детські, отроки, ябедники і т. п., які склали так званій „княж двір“.

На місцях визначну ролю, як представники центральної вляди, відігравали посадники.

Але опріч князівських органів влади були паралельно також органи „земські“. До цих органів влади відносилися тисяцькі (в центрі); також сотники, десяцькі, добрі люде, старці і т. п. — представники виборної влади (на місцях).

Таким чином в управлінню визначаються ясно органи князівські та земські. Що-ж власне торкається поділу на органи центральні та місцеві, то як ми вже зауважили, такий поділ був відносний, бо, напр., сам князь, являючись органом загальнодержавним, разом з тим брав участь у місцевім управлінню

в певній окрузі, проводячи свою діяльність або безпосередньо, або через своїх агентів (тивунів, детських і т. п.); що-ж торкається, напр., такої посади, як тисяцький, то на цьому уряді елементи центрального та місцевого управління у відомій мірі об'єднуються, зокрема-ж у більш пізні часи, коли тисяцькі стали вже іменуватися князями.

Органи влади центрального управління (княжі).

Рада князя, або „Боярська дума“.

Окрім самого князя, як ми зазначили, в центральному управлінні відігравала визначну роль так звана „боярська дума“. Про думу є вказівка в Іпатієвському літопису вже під 1169 роком. Професор Грушевський цілком слушно вважає самий термін „дума“, який прийнято в науковій літературі терміном пізнішим, московським.*)

Боярська дума — це рада князів з боярами, завданням якої було полагоджувати питання, які торкалися державного управління. Український князь не був необмеженим правителем, а через це і свої розпорядження він робив, порадившись поперед зі своїми найближчими співробітниками. Цілком природно, що такими найбільш близькими до князя особами були частійш за все бояре, „мужі“. Що князь дійсно радився зі своїми „мужами“ по різних державних питаннях, на те є ясні безпосередні вказівки в Руській Правді. Так, напр., відміна синами Ярослава, „убієння за голову“ і заміна його „кунами“ сталася після ради синів Ярослава з „мужами їх“: „По Ярославі же паки совокупившися синове его Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх... і отложиша убієнне за голову, но кунами ся викупати“... (Тр. 2.) Так само устав князя Володимира Всеволодовича „про різи“ (проценти) був складений з участю дружини: „Володимир Всеволодович по Святополці, созва дружину свою... і уставили до третього різа...“ (Тр. 48). Впрочім у тій-же Руській Правді — як це цілком правильно зауважує професор Сергєєвич — знаходяться вказівки на указну діяльність князів і без поради з їх мужами: розмір прибутків, так званих „вірників“ був, наприклад, встановлений князем Ярославом без участі „мужів“. Руська Правда зве його уроком Ярославля: „То ті урок Ярославль“ (Ак. 42). Виникає таким чином питання: чи була князівська рада (дума) установою постійною, кажучи инакше, — чи був князь обов'язаний радитися зі своїми „думцями“? В науковій літературі з приводу цього пи-

*) Очерк, 114 стор.

тання нема одностайного погляду. Професор Сергєєвич тримається погляду, що дума не була постійною установою: князь просто радився з людьми, котрим довіряв, але він не був повинен з ними радитися; він радився тоді тільки, коли сам того бажав; саме слово „дума“ заховує в собі зміст власне „наміру“, „пляну дії“. В протилежність проф. Сергєєвичу, другий видатний учений, проф. Владимирський-Буданов (як також Загоскин і Ключевський), висловлюється про „думу“, як про установу постійну. „Боярською думою — пише цей учений — зветься постійна рада ліпших людей (бояр) кожної землі, яка вирішала (враз із князем) вищі земські питання.*) Але й Владимирський Буданов зазначає, що самого терміну „боярська дума“ не було, а назва ця утворилася штучно від слів „бояре думаючи“. На погляд проф. В.-Буданова, як і багатьох інших російських учених, дума є не тільки постійна установа, але і орган верховної влади, склад якої взагалі трійний: князь, боярська дума і віче. В найбільш важливих випадках князь радився зі своїми боярами, дружинниками, а потім і з боярами земськими, — старцями, або старіштинами. На початку XI-го віку бояре-дружинники і бояре земські злилися, і в складі думи залишилися тільки бояре. Тих-же приблизно поглядів на думу, як на орган верховної влади, орган постійний, трималися з російських наукових сил такі вчені, як академик Дяконов, Філіппов, професори Алексєєв, Івановський, Малиновський і другі. Наш історик проф. Грушевський висловлюється про думу, як про „обовязкову участницю княжого правління“, але дума не мала ні сталої форми, ні означеної компетенції“. Князь — пише проф. Грушевський — радився з тими боярами, які були під рукою, або яких він бажав бачити на нараді, через це склад ради міг постійно мінятися.**) Впрочім князь був зацікавлений сам, щоби його дружина була в курсі його справ. Олександра Єфименко тримається приблизно такого-ж погляду: „дума“ була власне не „думою“, а зібранням „думців“, почасти випадкових, а коли й постійних, то за-для „вигоди“, а не принципу. Нам здається, що погляд проф. Грушевського найбільше в даному випадку правильний: „дума“, безумовно, зявляється в княжому правлінню визначним чинником, але вона в той час не мала ні сталої закінченої форми, ні ясно означеної компетенції, кажучи инакше, — вона ще не мала під собою ясно окресленої юридичної підвалини. Народи з думцями князя вимагав стародавній звичай; така нарада була природна в країні, для котрої ідея про необмеженого спадкового монарха завше була далекою і чужою. Радитися постійно з вічем по всіх біжучих питаннях державного управління князь певно не міг, бо віче було

*) Див. Владимирський-Буданов: „Обз. ист. рус. пр.“ в. V., 45 стор.

***) Очерк ист. укр. народа, 214 стор.

досить тяжким по своїй структурі органом та в його завдання, як органа верховної влади, не могло увіходити в обов'язок по всіх біжучих справах радитися з князем, який сам підлягав вічу. Цілком природно, що князь радився по всіх питаннях, які власне торкаються княжого правління, зі своїми найближчими співробітниками — боярами. Але князь радився не тільки з боярами, — на свою нараду він запрошував иноді представників духовенства, єпископів; взагалі склад думи не був ясно означений, і міг змінитися відповідно до біжучих тогочасних обставин. Але для нас важливе те, що такий взагалі звичай скликати на наради „ліпших людей“ існував, що скликання таких нарад вимагала, очевидно, і давня традиція. Те, що по деяких питаннях князь робив постанови і без думи (як, напр., постанова про прибуток вірників), лише вказує на тенденцію князів до поширення своєї компетенції, тенденцію, яка ясно відзначається з протягом часу. На цю-ж тенденцію ясно натякають і деякі літописні свідчення. Так, напр., про князя Володимира Галицького літопис розповідає, що він „думи не люблять з мужми своїми“. (Іп. 1188). Правда, літопис, відтіняючи неприхильність князя до думи, вказує на особисту причину, що відносилась власне до князя Володимира, який ніби „бы бо любезнив питію многому“. З другого-ж боку не можна в даному разі не брати на увагу і того, що річ тут ішла про думу галицьку, себ-то про боярство галицьке, яке само здавна виявляло ясну тенденцію до поширення своєї влади на рахунок влади князя і влади віча. Борючись зі свавіллям галицьких бояр, що прагнули до утворення в державі своєї гегемонії, князь Володимир, природно, не міг прихильно ставитись до нарад з такими „думцями“.

Що-до самої компетенції князівської ради — „думи“, то, оскільки можливо її в'яснити на підставі Руської Правди і літописних свідчень, до думи належали взагалі найрізноманітні справи, що торкалися державного життя, зокрема справи, що торкалися внутрішнього управління, а також почасти і справи судові, (суд., напр. князя Володимира над Рогнідою за її відомий замах на життя свого чоловіка провадився при участі „думців“; князь Святополк, напр., радився з боярами-дружинниками про похід на Половців; також і князь Володимир. Дружина, як відомо, була проти цього походу).

Хоч рада князя (дума) і не набула в цей час сталих і ясних форм і певної компетенції, не підвела під себе твердої юридичної підвалини, але давня традиція про необхідність в інтересах державних нарад князя зі своїми ближчими співробітниками продовжувала і надалі заховуватись. На жаль, з занепадом Київської Держави і з зосередженням життя державного (після занепаду Києва) майже на ціле століття в Землі Галицькій ввесь дальший

основний процес еволюції державних форм під впливом зовнішніх чинників відзначився власне в розвиткові компетенцій боярських (панських) на рахунок компетенції народних зібрань — віч, які потроху підупадали в своєму значінню і завмерали. Власне в литовський період нашої історії в безпосередньому генетичному звязку зі старою боярською думою знаходилася так звана рада панів великого князівства Литовського.*) Пани-рада в XV століттю складала з себе, як відомо, вищий орган при особі господаря; в цьому органі обмірковувалися панами-радою з великим князем важливіші державні питання; пани-рада в відсутність господаря мали визначне самостійне становище в державі, впливаючи на управління князівством. В привілеях литовсько-руських господарів XV-го віку завше згадується про наради господаря з панами-радою.***) — Таким чином литовсько-руська рада панів не тільки удержувала своє становище при особі господаря, але і розвинула свою компетенцію на рахунок влади великого князя, себ-то досягла того, до чого дійти, в обмеження прав своїх князів, так прагнула в свій час галицька „дума“, галицьке і почасти волинське боярство.

Цілком инша еволюція сталася з „думою“ в Московщині. „Москва, як висловлюється професор Сергєєвич, все старовинне перероблює на нове, переробила вона і думу князівську“.***) „Думці“ великих князів московських перевернулись із слуг вільних — в невільних, покірних виконавців волі государя. У государя московського відбувалося, так зване „сидѣніє“ бояр; на цьому „сидѣнію“ бояре покірно приймали до відома всі вказівки, які їм давав государь. „А лучится царю мысль свою о чемъ объявить“ — пише про ролю думи московський письменник XVII-го віку Котошихин — и он имъ, объявля, приказываетъ, чтобы они бояре и думные люде, помысля, къ тому же дѣлу дали способъ... и они мысль свою къ тому способу объявляютъ.†) „Московські думні люде — пише професор Сергєєвич — не вирішали державних справ, а тільки відповідали на запитання государів і виконували їх накази. Дума робить все, що їй буде наказане государем зробити, і не робить рівнож нічого, коли государю не буде хотітись наказувати їй діяти. А це значить, додає професор Сергєєвич, що дума не має ніякої компетенції“.††)

*) „І місцеві сойми, і рада, і вальний сойм в. кн. Литовського знаходяться в генетичному звязку з боярською думою давньої Росії“ (І. Малиновський: „Рада В. кн. Литовського“ ч. II, 21 ст. (курсив наш).

**) „Ино ми в то угленувши і порадившися з нашою вірною радою“ — така, напр., формула була майже звичайною у привілеях Волинського князя Свидригайла.

***) Сергєєвич: „Лекції и изслѣд.“, 269 стор.

†) Там-само.

††) Ми вже зазначили побіжно, що термін „боярська дума“ відносно

Княж двір.

Органом центрального управління, крім самого князя і думи, був так званий „княж двір“. Під княжим двором в більш тісному, безпосередньому значінню розумілося власне місце, де зосереджувалися суд і розправа. В генетичному звязку зі старовинним княжим двором, про котрий згадується в Р. Праді, в литовський період української історії знаходився так зв. „господарський двір“, або „замок“. В останньому, як відомо, провадився суд і розправа господарем або його урядовцями: воєводами, старостами ітд.

На всій системі урядування на старовинно-княжому дворі відбивається характер тої далекої епохи, коли органи державної влади разом зі своїми офіційними функціями заховували свій приватно-правний вигляд. Елемент власне публічний в урядуванні ще не відділився від приватно-правного. Тивуни, що виконували різні доручення князя, разом з тим керують його господарством і т. д. Із агентів князя відомі зокрема: тивуни, ключники, детські, отроки, ябетники і т. д. Тивуни часто набірались із рабів і напіввільних слуг, вони завідували князівським двором і взагалі князівським господарством, а разом з тим виконували, як ми зазначили, різні доручення князя характеру державного, як агенти по управлінню. Але зокрема відзначувалися судові функції тивунів. Тивуни були суддями, тим більш, що сам князь часто відїздив з городу по різних справах у волость і на весь цей час своєї відсутности вести судівництво доручав тивунам. Таким чином власне тивуни були помішниками князя в управлінню і головно в судівництві.

Тивунів князь іменував, очевидно, по згоді з вічем: „А ось вам тивун — говорить князь киянам 1146 р. — по вашій волі“.

Відомі деякі категорії тивунів: I. тивун огнишний, або двірський, котрий власне відав двором князя; II. тивун конюшний і III. тивун сільський. За підручних тивунам двірським службовиків вважалися ключники. Тивуни, як і посад-

„ради князя“ доби княжої — термін штучний і московський. Цей термін („боярська дума“) відносно ради князя доби княжої вживає разом з багатьма російськими вченими і проф. Влад.-Буданов (проф. Сергеевич уживає термін „князівська дума“). З свого боку проф. Філіппов з приводу цієї термінології пише: „Правильніше було-б одначе, на наш погляд, цю раду при князях Київської Русі, а рівнож і Русі удільної, звати князівською, а не боярською думою, перше тому, що ця дума в багатьох не подібна на думу, що була коло московських государів і що звалася боярською; друге тому, що звичайно не боярин є радник князя в цей час, а княж муж, старший дружинник, і третє — самим характерним у цій думі було те, що вона являлася необхідною радою при князі, була князівською думою, або його радою“. (Учебн. ист. рус. пр. Пособіє лекціям. 191 ст.)

ники,*) перейшли потім і в Литов.-Українську державу. В Лит. — Українській державі, вважаючись господарськими урядниками, тивуни зокрема мали у своєму „держанню“ волости господарські, і перед виданням Литов. Статута 1529 р. із цих власне тивунів виникли т. зв. „державці“.

Детські і отроки знаходилися при дворі князя. Їх завдання більш-менш були однакові. Діяльність їх була головно звязана зі справою судовою; вони виконували різні обовязки, що торкалися справи судової: приставляли на суд, оскаржених, виконували судові присуди, були присутними при т. зв. „муках“ (напр., при муці залізом), а опріч того виконували інші доручення князя. Де-хто з істориків права (Сергеевич) гадає, що головна різниця між детськими та отроками покладалась у тому, що отроки були молоді люде, походили з рабів, в той час як детські були особами вільного стану.

Як детські, так і отроки супроводили князя на війну, як воїни. „Детські“ відомі також лит.-українському праву під тією-ж назвою, а також під назвою служебників, слуг, виїзжих і зокрема (пізнійш) „вижив“. Детські находилися для виконання різних службових доручень, звязаних з веденням суду, при різних урядах (воевод, старост і т. п.). Пізнійше в Лит.-Українській Державі, зокрема від часу сеймової конституції 1551 р.,**) вже під впливом права польського стали зватися „возними“.***) Більш докладно ми торкнемося еволюції посади детських та функцій і ролі, т. зв. „присяжних вижив“ і „возних“ на Україні, коли будемо викладати еволюцію державних форм і різних органів влади в литовський і польський період нашого права. Це саме застереження наше відноситься до всіх інших органів влади, які перейшли з Русі-України стародавньої в Литовську Державу, набравши під впливом різноманітних чинників почасти нових форм. Тут-же ми для „пам'яті“ вважаємо лише необхідним робити кожний раз відповідні зауваження, аби потім було легше спостерегти генетичний звязок між новою і старовинною державною формою відповідного органа влади.

Опріч детських і отроків в памятниках права, власне в Руській Правді, згадується ще, про так званих „ябетників“. Під ябетниками треба розуміти окремих „урядовців“, обовязок котрих

*) Провінціяльні правителі в Литовсько-Українській державі звалися вже намісниками, потім з поширенням польських впливів — старостами. На еволюції посад тивунів і посадників ми в свій час спинимося. Тут лише зазначимо, що хоч назва „староста“, як висловлюється проф. Влад.-Буданов, загально звісна в усіх краях славянського світа, але між польським старостою та „руським“ нічого спільного не мається“.

**) Див. про це: Леонтов. „Р. Пр. і Лит. Статут“.

***) В лит. статутах 1566 і 1588 р. „вижи“ вже мають назву „возних“ (IV. ст. 1566, IV. 4—5, 67—68) Ст. 1588, IV. 8—11, 93—98).

головним чином покладався в так званому „соченню“ — шуканню злодія і покрадених річей („а не отсочить від себе сліда“ — вираз Руської Правди). Через це ябетники відомі були литовсько-українському праву під назвою „соків“, осочників“. В одному з привілеїв 1505 року про ябетників сказано, що вони „ходять по землі, людей соромотять, клеплять.*) Посада ябетників відома і другим славянським народам (чеський *accusator*, черногорський „клеवेशтин“ і т. д. (В свій час на посаді ябетників ми спинимось більш уважно.)

Були при дворі князя і так звані „гриді“. Гриді — це придворні слуги князя; назва гридь походить від слова „гридниця“ — покої; в більш пізній час вживався частійше в пам'ятниках права термін „дворяне“, зокрема в пам'ятниках права московського: власне сей останній термін вживається найперш у суздальському літопису 1175 року, в якому розповідається про вбивство князя Андрія Боголюбського. На погляд професора Сергєєвича, „гриді“ і „мечники“ — це дві різні назви одних тих самих осіб, воїнів, що жили при дворі князя на його утриманню. По шведські „*gred*“ — меч.**)

Детські, отроки, гриді, ябетники, а також мечники, метельники і т. д. увіходили, як відомо, в склад молодшої дружини. Всі ці княжі слуги мали від князя утримання, але разом з тим, виконуючи те чи інше доручення князя, вони одержували за свою працю платню безпозередньо від народа (так званий „корм“). Бояре і мужі складали із себе дружину „старшу“.

Мусимо тут-же зауважити, що обов'язкової, примусової служби в той час на Україні для бояр не було; кожний боярин, кожний дружинник, кожна службова людина, мали право по своїй волі кинути службу, або перейти на службу до князя другої волости.

Фінансове урядування.

Певної системи фінансового урядування не було. Того, що ми тепер звемо „державними маєтностями“ (російск. — „государственныя имущества“) в тісному розумінню цього виразу, не було; так-само не визначилось ясно існування так званих „державних регалій“. Особисті прибутки князя з різних прибуткових статей і прибутки власне „державні“ в той час майже зливалися. Але, не зважаючи на відсутність певної фінансової системи врядування, безпосередні і побічні податки і оплати (мити) збиралися з населення. Вище фінансове урядування зосереджувалося в особі са-

*) Смол. привілей 1505 року (Див. Леонтовича, там-само; також „Акт., относ. к истории З. Р“, т. I, 362).

***) Сергєєвич, „Р. Юр. Др.“, том I, 354.

мого князя, котрий для стягнення податків призначав різних урядовців — митників, данщиків, пошлинників і т. д.

До безпосередніх податків належали дань і урок. Це старовинні терміни. Під данню взагалі розуміється всякий безпосередній податок. Спочатку дань була власне „платіжка“ за спокій. Олег спитав Радимичів: „Кому платите дань? — Хозарам, відповіли ті“. „І би — засвідчує літописец — Олег обладая радимичами, а з кривичі і сіверці маючи рать“. Данина потроху переверталась в постійний податок, який мусіли вносити підлеглі племена і народи. Ольга, скоривши своїй владі Деревлянську Землю, встановила там „устава і уроки“, а в Новгороді — погости і дані. Деякі історики права в еволюції дані спостерігають на Русі відповідні стадії. Так, наприклад, професор Гельсінгфорського Університету барон Корф*) спостерігає власне три стадії: 1. дань в формі, яка наближувалася до форми простої контрибуції з населення, яку брав князь за свій військовий риск; 2. яку брав князь, що вже твердо обняв владу в якійсь волості (дані Олега, Ольги, Ігоря, Святослава); 3. дань, що має вже характер державної повинности. В останній стадії само вже населення вважає своїм обов'язком давати князю дань — обов'язок, який має характерну назву: „возити повози“. Хоч власне в більш тісному значінню під „повозом“ треба розуміти натуральну повинність населення по постачанню для державних потреб підвод.

Старовинною формою стягання дані було так зване „полюддя“. Під полюддям власне розумілася дань, яку збирав сам князь, відправляючись зі своєю дружиною за стягненням дані зі скорених його владі народів. Полюддя звичайно одбувалося в осени, а саме в листопаді.***) Спочатку полюддя мало вигляд, по определенню професора Вл.-Буданова, ніби військових походів, що періодично повторювалися.***)

В дальшому своїому розвитку полюддя, як це засвідчує, між иншим, професор Грушевський,†) перевернулося вже в регулярний податок (незалежно від того, чи приїздив за данню сам князь, чи його агенти). Регулярний податок мав уже свої спеціальні назви. З часом основні категорії оподаткування диференціювалися, набували певних форм; таким чином утворилися різні самостійні податки.

За одиницю по оподаткуванню в той час, на погляд Владимирського-Буданова, вважався дим-двір і рало-плуг (окре-

*) Бар. Корф: „Ист. рус. государственности“, 85—86.

**) Про це, наприклад, свідчить візантійський імператор Костантин Порфірорідний: „В місяці листопаді з початком зими вся Русь зі своїми князями виходить з Києва і йде на „полюддя“.

***) „Обзор“, 79.

†) „Очерк ист. украинського народа“, 120.

мий участок землі, що оброблювався домохазяїном власними силами). На це є літописне свідчення: „Сдумавше Поляне і вдаша (Хозарам) од дима меч“. Професор Грушевський для визначення форм і способів оподаткування населення на стародавній Україні-Руси звертається до порядків більш пізнього часу XV-го — XVI-го віків і пригадує так зв. „дворишний“ характер землеволодіння. Із тодішніх порядків видно, що за основу оподаткування служило дворище, під котрим треба розуміти основну одиницю селянського землеволодіння. Держава в той час мала зацікавлення в землі, на котрій пробувало населення, що ту землю обробляло, — мала зацікавлення перш за все в фіскальних інтересах. Через це дворище (на Волині і в Галичині), земля (в Київській Землі), село (в Сіверщині) заявлялося не тільки одиницею по землеволодінню, але також одиницею натуральною по оподаткуванню, по несенню повинностей (служби по тогочасній термінології). Але, як це завважують наші історики, в тогочасних пам'ятниках права зустрічається старовинний термін „дим“, під котрим в той час, на погляд О. Єфименкової*), треба розуміти лише частину дворища, як родинно-громадської асоціації, — частину, що в господарському відношенні відокремилась од цілого. Єфименкова між іншим гадає, що старовинно-руська осада жила спочатку одним загальним життям, коло одного „вогнища — дима“. От-же є підстава поділити думку професора Владимирського-Буданова, що за одиницю по оподаткуванню населення на старовинній Русі вважався дим - двір.**)

Як ми зауважимо в свій час, в Литовсько-Руській Державі навіть існував спеціальний податок з „димів“ — так звана „подимщина“. Сама назва вказує безумовно на тісний його зв'язок зі старовинно-руським „димом“. В праві московському „подимщині“ лит.-руський відповідав почасти податок „посошний“***)

Як бралися дані на стародавній Русі-Україні?

Спочатку дань бралася сирими продуктами — сирівцем (хлібом, медом, хутрами) і вже в більш пізній час грошми, але власне дань грошми почали всеж-таки брати в досить давні часи. Вже в Руській Правді згадується ціла кількість грошових одиниць: гривні (золотом, сріблом або й просто гривні), куні, ногати, різані, векші (вивериці). Під кунями в даному разі треба розуміти не тільки кунні хутра і взагалі шкіряні гроші, але

*) А. Я. Єфименко „Ист. Укр. народа“, 116. Професор Леонтович визначає „дим“, як частину дворища (Див. Леонтович: „Крестьянській двор“). В тогочасних актах зустрічається рівночасно термін „подимье“ (Дивись хоча-би „Ак. Лит. Метр., том I., 546, 613, 615 і др.).

**) Але розподілення по димам, як це зазначає Вл.-Буданов, робило само населення („Обзор“).

***) Там-само, 80.

й гроші металеві. На погляд професора Мрачек-Дроздовського,*) кунами в епоху Руської Правди звалися взагалі гроші. В деяких тогочасних пам'ятниках зустрічаються такі, наприклад вирази: „істі куни“ (истыя куны, грам. Ростислава 1150 р.); в данім разі „іста“ значить капітал; проценти-ж на тогочасній мові звалися „різ а м и“. В пам'ятниках зустрічається між иншим свідчення про дань кунами з придатком „чорні“. Олег, наприклад, по свідченню літопису, „примучив Деревлян, имаше на них дань по чорні куні“. Характерно, що в пам'ятниках права „тяглі“ люде потім звалися „чорними людьми“, а їх села „чорними слободами“, хоч в Руській Правді немає терміну „чорні“ люде, а є просто „людіє“.

В Руській Правді згадується також ще одна стара назва: „с к о т“. В стародавні часи „скотницею“ звалася князівська скарбниця. Скот такого-ж походження, як римське ресупіа від ресус — худоба. З цього приводу професор Мрочек-Дроздовський зауважує, що імена „хутр“ в Руській Правді вживаються лише по спогадах

*) Погляди вчених на „куну“ взагалі ріжні. „Куни, пише напр. А. И. Никитський, були не грошовими знаками, а грошовими сурогатами. Вони не були простими кляпотями шкіри, а спровжніми хутрами, що мали нарізну вартість“. (Див. А. И. Никитського: „Очерк экономической жизни В. Новгорода“, Чтен. О-ва И. и Др., 1893, кн. I, 101). Але і Никитський зазначає, що правильніше думка тих, хто гадає, що під кунами треба розуміти „відрізки шкірок“. Куна рівнялася „різані“ „а різань вже своєю назвою викликає думку про відрізок“ (Див. там-же, 102; порівн. Сергеевича: Лекції по ист. рус. права, 460—461). Зі свого боку історик Костомаров в одному з своїх творів з приводу „куни“, як одиниці, що виявляла цінність речі, пише, що „одиниця, яка виражала цінність, була куна, куниця, себ-то поняття про цінність певної речі складалося так, що за цю річ можна набути стільки-то кунних хутр. Чому власне куниця, а не друге хутро набуло це значіння — зясовується тим, що хутро куниці було з усіх хутр середньої гідности — не дуже низької, не дуже високої. Для означення більш низьких цінностей служила білка або векша, себ-то, прикладаючи цю назву, означували вартість речі тим, що за неї можна набути більче хутро“. (Див. Костомарова: Моногр., VII—VIII т., 360). 40 шкір білки, звязаних разом, звалися „сорочком“. На погляд проф. Сергеевича, слово куна в Рус. Правді вживається для загального означення грошей, але це слово має і спеціальне значіння; ним определювалася і спеціальна категорія грошей; в виразі Рус. Правди „10 кун“ треба розуміти „монету визначеної цінности, і в сукупности котрих складається гривня кун, яка заключає в собі декілька таких дрібних одиниць“. На погляд проф. Сергеевича, гривня кун рівнялася 20 ногатам, 1 ногата 2½ різаням, 50 різань рівнялися 20 ногатам (гривні кун). (Див. Сергеевича „Лекції по історії рус. права“, 459 ст.) Самою дрібною монетною одиницею вважалися векші або вивериці. Проф. Беляєв гадає, що в куні було 18 векш, а в гривні 900. (Див. Беляєва: „Лекції по історії рускаго законодательства“, 202). Не спиняючись тут докладніше на тогочасних грошових одиницях, вважаємо необхідним лише зазначити, що свідчення пам'ятників права про цілу кількість грошових одиниць від великих по своєї риночної цінности (золота гривня, напр., рівнялася 50 грив. кун) до самих дрібних (векша, в гривні 900), не може зі свого боку не вказувати на інтенсивний розвиток в епоху „Правди“ торговельного і взагалі суспільного життя.

і що гроші вже були з металю. Вважаємо ще необхідним додати дещо про гривню: I. як про одиницю ваги, II. як про грошеву одиницю — гривню, про яку згадує Руська Правда. Академік Круг гадав, що слово гривня норманського походження (hring); Мрочек-Дроздовський гадає, що це слово старовинно-славянське. Гривня — прикметник у скороченій формі; „гривна“ — шийна оздоба, ціп, металеві кільця, що спочатку поклалися на гриву коня, і які з часом стали засобом обміну. Вага гривні був фунт; фунт став основною одиницею ваги. Але вага фунта-гривні не була однаковою; в Новгороді Великому вживався великий фунт (96 золотників), який став основною одиницею міри ваги в цілій Росії. На Україні — в Землі Київській — вживався малий, або так званий грецький фунт (літр) в 24 лоти, або 72 золотники. Що-ж торкається до гривні в значінню грошової одиниці, то її вага рівнялася приблизно половині грецької літри (1/2 фунта). Гривня срібла, як це видно і з археологічних дослідів, важила 10—15 лотів (півфунта). Але київська гривня мала значіння власне для Землі Київської; в других землях вага гривні могла бути инша.

Дуже цікаво пригадати еволюцію старовинної грошової одиниці нашої гривні, традиційна назва котрої в наш час була відновлена постановою Української Центральної Ради. Основна риса еволюції цілого процесу була, на погляд професора Мрочек-Дроздовського, на труді якого ми в даному разі спираємося, така: „Вагова одиниця замінюється лічбовою і разом з тим зявляється й народжується ідея кредита.“*)

Гривня вже в X віці стає у нас основною грошовою одиницею. Срібло на тогочасній мові мало значіння взагалі грошей, як і куни (тільки куна старійша). В загальному розумінню грошей (з нечистого срібла) куни зустрічаються до XV-го віку. Крім власних грошей, чеканка котрих, як можна гадати, розпочалася з часів Володимира Святого, в широкому обігу на Україні були і гроші чужоземні: німецькі, скандинавські і т. д.

Окрім безпосередніх даней в той час бралася з населення „пошлина“ (мити); під митом в данім разі треба розуміти податок, який пристосовувався до тих або инших відповідних моментів: населення користується тою чи иншою послугою держави, державних органів, і за цю послугу з нього береться відповідна платня у визначеному розмірі, наприкл., судова оплата з цивільних і карних справ.

В той час уже помічалася певна диференція митної оплати. Так, напр., мито і перевоз бралися при переправі через мости, річки і т. п. Це була своєрідна дорожня оплата. Мито бралося також при провадженню торговельних операцій; були на-

*) Див. Мрочек-Дроздовського: „Опыт изслѣдованія источников по вопросу о деньгах Русской Правды“.

віть спеціальні урядовці — митники, при участі котрих за-ключувалися різні торговельні умови; про цих митників згадує також Руська Правда. При продажі коня — пише Єфіменкова — митник клав на ньому пятно (тавро), за що знову таки стяга-лася „пятенна“ пошлина.*) Бралася між іншим спеціальна оплата з мір і вагівниць; ця оплата („вісне і помірне“) бралася за ви-мір і з важення краму. Спочатку, як відомо, власне догляд за мірами і вагівницями зосереджувався в руках духовенства.

Більш розвинене було мито судове, судова оплата; бралася судова оплата з цивільних і карних справ; до прибутків з карних справ треба зокрема віднести також грошові штрафи за відповідні карні вчинки. Відомі різні категорії прибутків з су-дових справ — штрафи: віра, полувіра, продаж; також пошлини: помочне, залізне. Опреділення судових пошлин мається також в Руській Правді. До прибутків од судових справ належали, як ми зазначили, штрафи (кари) за злочин. В Руській Правді за голову забитого („убієніє“ Руської Правди, убивство, мужебойство Литовського Статута) бралася грошева оплата (заміна приватної помсти). Оплата ця була подвійної форми: 1. головничество — викуп кунами, себ-то пеня на користь родичів забитого і 2. віра (віревне); під вірою розумівся штраф, що стягався на користь князя. Ці традиції що-до стягнення грошової оплати за убієніє існують ще в литовський період нашого права, в той час як в Московщині вже в час Судебників діють інші принципи. По 1-му Литовському Статуту (XVI вік) за мужебойство покладалася: 1. головщина, 2. вина. Головщина (сарут) — це була пеня, яка при-суджувалася на користь покривдженим родичам за вбитого; вина — штраф на користь господарю.***) В Московщині вже в час Судебників убивців карали смертю. „А доведуть на кого розбой, или душегубство.... того казнити смертною казною.... а на кого доведуть татьбу или душегубство, или иное какое лихое дѣло опричь разбоя.... велѣти того казнити смертною казною. А госу-дарскому убойцѣ и градскому сдавцу и коромольнику живота не дати: казнити его смертною казною“ і т. д.***)

Досить оригінальний і характерний „штраф“ уявляла з себе так звана „дика віра“. Під нею розуміється штраф, який пла-тила автономна в своїй самоуправі старовинна українська гро-мада в тих випадках, коли на її землях був знайдений труп за-битого, причому сам злочинець не був відомий. Кожна така громада в своїх внутрішніх справах керувалась принципом кру-гової відвічальности всіх своїх членів, і цей принцип був тою

*) А. Єфіменко: „Ист. укр. нар.“ СПб, 1906, 50.

***) Тільки по статуту 1566 року за вбивство шляхтича накладалася смертна кара; також і при затриманню убивці на „горячому вчинку“.

***) Судебник царя Івана Василевича 1550 року, 59, 60, 61 арт.

підвалиною, на котрій базувався інститут „дикої віри“. Громада, як колектив, мусіла відповідати за всіх своїх членів, за спокій та за лад на своїй території, а через це й нести відвічальність, як колектив, за такі правопорушення на її території, які заподіяв невідомий злочинець.*) В свій час ми більш уважно спинимось на цьому питанню, а тут вважаємо лише потрібним зауважити, що інститут „дикої віри“ відомий був усім славянським народам. Так, напр., подібний штраф у відповідних випадках платила сербська „околина“ (громада) по „Закону благовірного царя Стефана“ 1349—1354 р. Пеню за вбивство (hlawa) у відповідних випадках платила і чеська „осада“ (волость), або окрема „гонитва“ — округа, що відповідала, як гадають учені, старовинній „верві“ Рус. Правди.

Продажа Рус. Правди — це був штраф на користь князю, який накладався за різні злочини (крім убивства) проти здоровля людей; за відрубання пальця, напр., накладалося три гривні продажі на користь князю, (Тр. 22) За каліцтво стягалася, т. зв. „полувіра“ (Тр. 21).

Помічне — це була оплата, яку платили за „поміч“ детським. Помічю детських на суді при провадженню справи користувалися іноді сторони; за цю поміч сторона, що нею користувалася, повинна була платити детському „помічне“. Власне в старовинному українському процесі епохи Рус. Правди, як і потім в литовську добу, активну роль на суді відігравали самі сторони, а детські і тому подібні органи лише виконували деякі функції підчас ведення справи, функції, які, маючи певне значіння, допомагали ходу самого судового процесу.

Під „залізним“ розумілася оплата, яка бралася з оскарженого, якого позбавляли свободи і заковували в „залізо“.

Окрім цих судових, або звязаних взагалі з веденням суду пошлин, відомі ще деякі категорії пошлин: „корчмита“ — податок, що брався з власників корчем, „гостинна дань“ — пошлина, яка спеціально стягалася з купців за користування місцем для складу краму і т. д.

Здавна, очевидно, почали брати різні провінціальні правителі ще спеціальну пошлину за шлюб, так звані (пізніше) „виводні куниці“.

Але окрім безпосередніх податків — даней і спеціальних пошлин — мита (до речі замітимо собі, що слово мито виводять від німецького „Maut“), які бралися з населення, — на останнє вже в той час накладалися й різні натуральні повинности.

*) В науці впрочім існують погляди, що участь громади в платіжці „дикої віри“ іноді мала для її членів характер свободний, договірний (Леонтович). Для такого висновку є підстава в самій Р. Пр.: „аже кто не вможеться в дикую віру“ і т. д. (Тр. 6.)

Із таких повинностей відомий був, напр., так званий „повоз“*) — повинність постачати в інтересах державних і зокрема військових підводи, човни і т. д.; накладався на населення також обов'язок направляти мости на переправах через річки і т. п.

Органи влади на місцях (княжі).

Посадники. Органом центрального уряду на місцях був посадник. Посадники призначалися князем в різні місцеві адміністраційні центри. Посадник був правителем окремої провінції. На погляд Костомарова, слово „посадник“ відомо всій „Руській“ землі. Як гадає цей учений, посадник являвся урядовою особою, яка мала значіння князівського намісника. Траплялось — пише Костомаров**) — що князь, приймаючи город і край під свою владу, затримував його за собою тим, що садив там посадника. Так Володимир Мономах садив своїх посадників на Дунаю. В городі Володимирі на Волині Святополк, коли захопив це місто від кн. Давида Ігоревича, посадив у ньому свого посадника Василя. Саме слово „посад“, як гадає Костомаров, означає в українській мові возведення в сан, дарування влади. „Так в українських шлюбних церемоніях, що заховують в собі живий зразець удільного укладу, молодий з невістою, в ознаку пошани, садовляться „на посад“.***) На півночі в Новгороді слово „посад“ заховувало в собі зміст і „жилого мѣста“. В Великому Новгороді посадники, як і тисяцькі, відогравали визначне значіння; на свої уряди вони там обіралися, а не іменувалися князем. Яке велике значіння відогравав у Великому Новгороді посадник, свідить хочаби й те, що для определення дати якоїсь події звичайно згадувалося імя посадника, який тоді держав свій уряд — „так само як в Римі це робилося по імені консулів“.) Владика, тисяцький і посадник — ця трійка складала з себе політичне й державне представництво Великого Новгорода.

Влада посадника, як правителя окремої провінції, мала адміністраційний характер; разом з цим посадник доглядав і за стяганням з населення різних податків (фінансова компетенція). Він по своїй окрузі провадив суд і розправи; він мусів піклуватися про військову оборону провінції. Посадники, згідно з пануванням у той час приватно-правних поглядів на уряд, стягали

*) З „повозом“ ми зустрічаємося в литовський період історії нашого народу: так про „повоз“ згадується вже в земському привілею короля Казимира Ягайловича 1457 року.

**) Костомаров: том VII—VIII. 256.

***) Костомаров, там-же.

†) Там-же.

безпосередньо з місцевого населення на своє утримання, так званий „корм.“ Власне у внутрішнє управління провінції вони не мали змоги значно втручатись, бо кожна громада, складаючи з себе автономну одиницю, користувалася самоуправою, обіраючи для управління і суду свої окремі земські органи влади: соцьких, десяцьких, старців, добрих людей і т. д.

Земські органи влади.

Визначним представником земської влади — земщини — в старовину був так званий тисяцький. На уряді тисяцького відбивається стародавній, архаїчний поділ території з її населенням на окремі десятичні округи. Ціла земля складала з себе тисячу (ідеальну). Старші города й провінції поділялися на сотні та десятки. Професор Грушевський*) між иншим звернув увагу, що в той час як в других землях тисяча звичайно сходилась із землею, на території Полян центром одної тисячі був Київ, другої — Білгород, а третьої — Вишгород. Поділ території з її населенням на десятичні округи виявляв із себе старовинну військово-адміністративну організацію землі. Як давній пережиток, як „архаїзм“,**) рештки цієї старовинної організації ще жили в XI і XII століттю. Від цієї старовинної організації землі і математичного ідеального поділу населення на тисячі, десятки і сотні ведуть своє походження уряди тисяцького, десяцьких і соцьких. З протягом часу на уряді тисяцького вже зеднуються принципи центрального і місцевого управління, і сам тисяцький, замість безпосереднього обрання на свій уряд населенням, іменувався вже князем. Функції влади тисяцького, соцьких і десяцьких мали характер військово-адміністративний: почасти в їх руках зосереджується також компетенція адміністративно-фінансова (догляд за виконанням населенням ріжних грошових і натуральних повинностей).

Тисяцький.

Тисяцький — „старійший чин землі“ (вираз професора Грушевського.***) Тисяцький здавна виступає в ролі заступника самого князя, він-же — провідця народнього війська (земського ополчення). Після того як в справах військових поширилися впливи елемента дружинного, роля тисяцького, як начальника війська, значно підупадає. Тисяцький відав також і справами торговель-

*) Грушевський: „Очерк історії укр. народа“, 57.

***) Там-само, 114.

***) Там-само.

ними, між иншим і судом. Він-же повинен був піклуватись про охорону ладу і спокою — себ-то відати справами, які стосуються т. званої „поліції безпеки“. Взагалі тисяцький був представником народніх інтересів, інтересів самої земщини, і через це до голосу тисяцького мусів прислухатись і князь. Коли, напр., князь хотів розпочати війну без волі віча, на перешкоді намірам князя ставав тисяцький. Тисяцькі відогравали значну роль в демократичному Новгороді; для розвитку тих тенденцій, які характеризують посаду тисяцького, як „народнього трибуна“*) (вираз професора Владимирського-Буданова), не було з другого боку жадних сприятливих умов у Московщині, чому красномовним свідченням являється трагічна смерть останнього московського тисяцького, що був у 1374 році покараний на смерть.

Таким чином тисяцький був представником земщини в центрі, визначним органом власне земського управління.

Органи влади земського управління (місцеві).

На місцях органами земського управління були соцькі, десятицькі, старости, старці, добрі люде і т. д.

Соцькі та десятицькі.

Соцькі. Спочатку діяльність соцьких, як і діяльність тисяцьких, мала головню характер військовий: з розвитком князівської влади і князівського службового елементу функції соцьких були скорочені. Головні обовязки соцьких покладалися в піклуванні про забезпечення в даній адміністративній одиниці ладу і порядку — функції характеру поліційного; до їх обовязків також належало піклування про постачання підвод в інтересах військових і взагалі для службових осіб, турботи по відбудуванню ріжних будівель для захисту городу від ворогів, стягнення з населення ріжних повинностей.

Ті самі функції по містах, головним чином функції поліційного характеру, виконували підлеглі соцьким десятицькі. З цими старовинними органами влади — соцькими і десятицькими — ми пізнійше зустрічаємося під назвиском „сотників“ і „десятников“. В Чорній Русі на чолі місцевої сільської адміністрації — сорочники, в наддніпрянських волостях — старці, в степових південних околицях Київщини — стоять отамани і т. д.

*) „Обзор“.

II.

Народній суд.

Що торкається власне організації народньої судової влади і ріжних її органів, то цього питання в ширшому масштабі ми торкнемося пізніше, коли будемо викладати про судовий устрій на Україні, а зокрема про організацію народнього українського суду (так званого „копного“) в литовсько-польський період нашого права. Тут лише вважаємо потрібним зауважати, що суд князя та його тивунів далеко не уявляв з себе організації, яка охоплювала під свій присуд усю масу тогочасного населення. Уявляючи з себе цілком автономні одиниці, окремі громади з давніх-давен правувалися на підставі стародавніх звичаїв народніх, незалежно від суду князя та його урядовців. Народ сам зумів забезпечити собі лад і спокій шляхом організації свого, окремого від князівського народнього суду. „На всьому протязі — пише О. Єфіменкова — обнятому українським племенем, в крайньому разі у відомих нам ближче „руських“ його межах, в XVI і XVII століттю ми бачимо якісь територіяльні організації досить великих розмірів, що охоплювали у свій район по декілька великих заселених місць, себ-то розмір їх мусів-би приблизно відповідати розмірові сьогочасної волости. Ми не маємо відомостей про жадні інші функції організацій, крім судової, і тому можемо назвати ці союзи судовими округами, хоча з словом, „округа“ ми звикли зєднувати думку про штучний поділ, а тут ми маємо діло з організаціями, які вирости природним шляхом“.*) Ці народні, так звані „копні“ організації, безумовно, вели своє походження з давніх-давен, на що маються ясні вказівки в Р. Правді. В Руській Правді, як відомо, згадується не тільки про так званий „заклич або заповідь на торгу“, про челядина, який „сховався“,**) про ізвод перед 12 чоловіки;***) там теж згадується і про „свод в городі“ і „свод по землях — конах“,†) про так зв. „гоненіє слідом з чужими людьми“ (сусідами) і „послухи“.††) Сумніву не може бути в тому, що копи литовсько-польського періоду і копи в Руській Правді знаходяться поміж себе в тісному генетичному звязку. „Копи — пише професор Леонтович — безумовно уявляють з себе розвиток конів Правди, відносяться до старовинних славянських установ, мають один корінь з чеськими „осадами“ і з сходками на торгу, конами Правди“.†††)

*) А. Єфіменко: „Копные суды в лѣвобер. Украинѣ“, 198.

**) Тр. Сп. 26—28.

***) Ак. Сп. 14.

†) Тр. 31, 33 і др.

††) Там-же 70.

†††) Леонтович: „Рус. Правда и Лит. Статут“.

На самостійне становище в той час суду народнього вказують і ті „судні мужі“, старці, добрі люде, про котрих згадує Руська Правда. Власне під т. зв. „добрими людьми“, що затримались і в литовський період історії нашого права, розумілися сусіди-сторони в процесі, що мали значіння — як висловлюється проф. Леонтович — „почасти суддів факта, почасти свідків“. В інституції добрих людей безумовно заховані були зерна тих підвалин правного суду, на яких базується інститут присяжних суддів, „присяжних засідателів“ — безсторонніх, об'єктивних суддів самого факту про вину або невинність підсудного. Характерно, що цей інститут „добрих людей“, затримавшись потім в литовсько-українському законодавстві, в Московщині — як це засвідчує той-же вчений — був паралізований і навіть цілком щез під впливом раннього розвитку шкідливих для нього адміністративних і судових порядків.*)

I.

Адміністраційний поділ.

Свого часу ми зауважили, що слово „волость“ мало в особі ширший і більш тісний зміст; в значінню ширшому під волостью розуміється ціле окреме князівство, себ-то окрема держава з своїм вічем (городським), князем та іншими органами влади; в більш тісному змісті слово „волость“ мало значіння окремої провінції, яка разом зі своїми пригородами знаходилась під управлінням своєї місцевої влади. Такі провінції були неоднакові. Складні провінції — пише професор Влад.-Буданов**) — звуться або попередніми племенними назвами (1149 — „всі дреговичі“), під якою назвою розумілася провінція Чернігівської Землі, або до них прикладаються назви географічні, як напр. „Посемье“; також (але рідко) звалися і тисячами. Частійше вживалась також назва „полк“ (Полк Білгородський, Полк Київський). Але частійш за все окрема провінція звалася волостью. Волость, виявляючи з себе складну частину цілого князівства, цілої взагалі держави, в свою чергу поділялася на сотні. У Великому Новгороді українським сотням відповідали, так звані „погости“ і „потуги“.

Руська Правда згадує ще одну одиницю провінціального поділу — „вервь“.

„Вервь“, як старовинна провінціальна одиниця, здавна приваблювала до себе увагу вчених. Що-ж власне можна розуміти під „вервью“? Ми в початку нашої роботи підкреслили той процес, який характеризував собою цілу еволюцію старовинного суспільного життя; ми пригадали в свій час, що з притягненням до ро-

*) Леонтович: Там-само.

**) Див. „Обзор истории русского права“, 74.

дових організацій нових елементів, родові звязки порушались, упадали, і замість їх виникали інші звязки територіяльно-родові, а це в свою чергу вело до організації життя на громадсько-територіяльних підвалинах, на ґрунті єдності території і місця прожиття. От-же в науковій літературі висловлювалися думки, що під старовинно-руською „вервю“ треба власне розуміти товариство людей, що були звязані не стільки єдністю свого кровного походження від одного роду, одного родоначальника, скільки звязками територіяльними — місцем прожиття. Старі кровні звязки вже не мають того значіння, що колись мали: виникають звязки більш ширші, звязки характеру громадського, суспільного. В основу взаємовідносин членів такого товариства, членів такої громади, покладалася кругова відвічальність усіх членів за кожного з цілої громади — за всіх. Ціла громада, все її населення, правується на підставі своїх стародавніх звчаїв і через свою громадську судову організацію, відому нам потім під назвиском суда копного, підтримує на своїй території порядок і лад. Таким чином „вервь“, про яку згадує Руська Правда, була надзвичайно давнього походження. Така старовинна адміністраційно-судова одиниця, що не утворилася штучним шляхом, шляхом адміністраційних розпоряджень зверху, а виросла природно, складаючи з себе свого роду один із етапів в цілому процесі суспільного життя, була відома й іншим славянським народам; так, напр., у Поляків було так так зване „ороль“ (в латинських актах XII-го століття *vicinatus, vicinia*), у Виндольців „обина“; у Сербів „околина“, про котру згадують ще й закони царя Стефана. В науці між іншим також панувала думка, яка до цього часу не втратила свого інтересу, прирівнювати старовинну руську „вервь“ до південно-славянської „задруги“, під котрою розумілася власне родинно-громадська організація. Але такі представники науки, як професор Сергєєвич, не поділяють цього погляду. „Ми не маємо жадних вказівок на те, що „вервь“ — писав професор Сергєєвич — була родинно-громадською організацією. Скорійш є підстава думати, що вона була територіяльною громадою, в склад якої увіходили по загальному правилу не тільки родичі, але й усі члени громади. Південно-славянська „задруга“ й сама не старовинного походження. Вона не старійша від XV-го віку.*) З свого боку професор Владимирський-Буданов висловив думку, що старовинній „верві“ відповідає новгородський „погост“ або „потуг“, як одиниця провінціального поділу; так-само „верві“ відповідала „сотня“ і „губа“ (в Пскові і Новгороді).

Звідкіль взялася сама назва „вервь“? Деякі вчені, напр. Погудін, виводили цю назву від норманського слова *warf* — округа;

*) Сергєєвич: „Лекц. и изслѣд.“ 260.

професор Владимирський-Буданов теж підтверджує, що корінь цього слова загальний індо-європейський — *wasf*,*) але другі вчені (Міллер, Соловйов, Сергєєвич) виводили назву „вервь“ од славянського слова „веревка“.***) Висловлюється і погляд, що на Руси, як і в старовинному Римі, родинний звязок одержував назву „веревки“, „ужа“ — римське *linea*. „Вервь“ Руської Правди — пише професор Сергєєвич — адміністраційна одиниця, населення котрої не памятає про єдність свого походження і певно має в своїх колах прибудних чужородців. Всі вони зуться „людіє“.***) Зважаючи на те, що населення „верви“ само правується на своїх вічах, на своїх зібраннях, де-хто з учених, напр., професор Леонтович †) висловлює гадку, що, можливо, Руська Правда під „вервью“ розуміє не виключно саму відповідну округу — волость, а і саме зібрання волостних людей.

Військо.

На організації війська і військової справи взагалі досить уважно спиняються в своїх працях історик Костомаров ††) (організація війська у В. Новгороді) і проф. Сергєєвич. †††)

Війско в той час складалося: 1. із народнього ополчення (земське військо) і 2. з князівської дружини. Таким чином на упорядкуванню справи військової, на її організації і структурі самого війська, відбивався подвійний характер державних форм: поруч князівських органів стояли й сили самої земщини.

Народнє ополчення не складало з себе постійного війська, воно скликалося тільки на час війни; по закінченню війни земське військо демобілізувалося, і „вої“ відпускалися додому. Народнє військо складалось з усіх верств населення і через це виявляло з себе загально-земську, загально-народню силу. Участь народа у війську, скількість війська, справи постачання і т. д. вирішувало і определяло народнє зібрання — віче. Траплялося иноді так, що скликалося поголовне ополчення — до війська мусів вступити кожний, хто міг носити зброю. У звичайних випадках земське військо поповнювалося охотниками; імпульсом вступу до війська охотників являлася надія здобути на війні військовою славу †*) та

*) Див. „Обзор“, 79.

**) Веревка вживалася, як одиниця земельної міри.

***) Сергєєвич — там-же, 258.

†) Леонтович: „Руська Пр. і Лит. Стат.“.

††) Костомаров, тт. VII, VIII.

†††) Сергєєвич, „Рус. Юрид. Древности“.

†*) В одній старовинній колядці, в якій розповідається про морську виправу Русинів на Візантію, воїни висловлюють такі бажання:

Не куймо, браття, золоті перстені,

Куймо, браття, шовкові шнури, ←

здобич. Князі, бажаючи розпочати війну, зверталися з закликом до охочих людей, запрошуючи їх до свого війська, але щоби скликати земське ополчення, князь мусів рахуватися з волею віча.

На чолі народнього ополчення стояв тисяцький; під командою тисяцького знаходилися соцькі й десяцькі. На час війни для командування окремими частинами війська іменувалися так звані „ратні воєводи“ (із мужів і бояр).

Постійним військом була дружина князя і дружини бояр. Дружина, як ми знаємо, поділялася на старшу (бояре, мужі), і молодшу (детські, отроки і т. п.).

Але oprіч цих двох категорій війська було й військо наємне; головним чином воно поповнювалося тим елементом тюрським, що з давніх-давен перебував почасти і на самій Україні-Руси; в свій час ми пригадали, що з кінцем XI-го віку Тюрки-Берендії і Печеніги почали увіходити в українське життя, як складова його сила; од часів Мономаха ці тюрські елементи під назвою „чорних кльобуків“ жили по берегах річки Росі. От-же цими елементами здебільшого поповнювалося і це чужоземне наємне військо. Ми пригадали навіть і думку історика Костомарова, який натякнув на можливість вбачати у військових організаціях „чорних кльобуків“ зачаток майбутніх козацьких товариств на Україні.*)

На погляд професора Сергєєвича, кожний із цих розрядів війська також иноді звався дружиною; також і всі вони разом иноді звалися дружиною. Так під 1036 роком мається таке свідчення: „Ярослав виступи із града і ісполчи дружину: постави варяги посереді, а на правій стороні кияне, а на лівім крилі новгородці“. Але все-таки в літописних свідченнях слово „дружина“ частійш за все вживається для определення власне князівського війська; під 1024 роком в літопису, напр., читаємо: „Мстислав же рече: хто цьому не радий? Се лежить сіверянин, а се Варяг, а дружина своя ціла“. (Див. Сергєєвича „Рус. Юр. Др.“).

Військо складалося з кінноти (конників) і піхоти. Зброя була: мечі, списи, сокири, луки із стрілами, рогатини; для захисту від ударів ворога вживалися броня, щити і шеломи. Для означення війська в літописних свідченнях зустрічаються терміни „полк“ і „рать“. Проф. Сергєєвич гадає, що під полком треба розуміти (в більш пізній час) праве чи лівє крило війська, під

Шовкові шнури, мідянні човна.

Спустимось вниз по Дунаю.

Гей, по Дунаю під Царгород і т. д. (див. „Іл. Іст. України“ Грушевського).

*) Яку значну військову силу складав собою власне цей тюрський елемент — про це маються вказівки в літопису: у князя Ярополка, коли він року 1130-го пішов на Чернигів, було 30.000 берендіїв; у князя Володимира Глібовича в 1185 р. було 21.000 їх-же, і т. д. (Див. В.-Буданова „Обзор“, вид. V., 1907, 87 ст.)

ратю — військову силу взагалі — армію.*) В час війни, яку вели вкупі різні князі, єдності командування не помічалось. Кожний окремий князь сам вів своє військо. „Дерзські і кріпкі на рать“, князі посилалися вперед. Про існування яких-будь правил, що встановлювали військову дисципліну, вказівок не мається. Очевидно, визнання кожним вояком свого військового обов'язку, надії здобути на війні славу і військову здобич — були єдиною безпекою заховання в час походу в самому війську необхідного ладу і порядку. Власне почуття підказувало кожному воякові в інтересах справи не порушати порядку й ладу в час походу; але, певне, ексцеси й чималі бували. Новгородське військо, по свідченню Костомарова, уживало на війні, як звичайного способу боротьби з ворогом — вогню. „Взагалі палити, пише Костомаров, складало звичайний спосіб війни . . . Як скоро увіходили у ворожу землю — треба було палити“.**)

Постійним утримуванням користувалася лише дружина,***) (отроки, гриді і т. д.). Звичайне військо мусіло в часі війни само собі здобувати корм. Об'єктом для здобуття корму і військових трофеїв була власність ворога. Але деякі вчені (напр., професор Сергєєвич) констатують, опріч безпосереднього здобуття собі кожним вояком корму в час походу, й інші способи більш організованої винагороди війська. А саме, на погляд проф. Сергєєвича, мала місце система одноразових грошових винагород, які видавалися кожному воякові зараз після закінчення походу. Очевидно, ці винагороди видавалися з тієї контрибуції, яку накладали на ворога, коли похід був удалий. Опріч того корм в часі походу видавався воякам організовано при переході військ через території союзних князівств; у данім разі союзники допомагали один другому в час війни на підставі окремих умов і договорів проміж себе. Для впорядкування цієї справи на місцях були навіть спеціальні урядовці, що завідували кормом призначеним для вояків, піклувалися про відведення для війська помешкань, про постачання підвод і т. д.

Центральне військове управління зосереджувалось у руках самого князя, тисяцьких і воевод; що торкається місцевого військового управління, то на чолі його стояли посадники.

*) У В. Новгороді, на погляд Костомарова, слово „полк“ мало ширше і стислійше значіння; в першому значінню під „полком“ розумілося все ополчення, що йшло на війну, за виключенням дружини князя; у другому — відділ війська. („Съв.-рус. народоправства во времена уд.-вѣчев. укл.“, 278).

***) Костомаров: „Моногр. тт. VII і VIII“, 279.

***) Можна гадати, що дружинники одержували від князів добре утримання. Старі дружинники, по свідченню літописця, не покладали на своїх жінок золотих обручів, не ходили їх жінки в сріблї. От-же можна гадати із цього свідчення (XIII-віку), що в цьому принаймні віці дружина матеріально була добре забезпечена.

Федеративний принцип на Україні і теорія Костомарова.

Ми спинилися вище над організацією форми влади в старовинній Українській (Київській) Державі і накреслили в загальних рисах еволюцію українських державних форм та загальну структуру самої держави-землі. От-же повстає тепер питання, яку-ж власне державну форму уявляла з себе давня українська держава — Земля Руська?

Чимало російських учених вбачали в тогочасному державному устрою виявлення принципів монархичних. Мало того, більшість російських істориків навіть тримається думки, що пізніша московська монархія з її царським самовладдям являється прямим спадкоємцем Київської Руської Держави, і з особливою любов'ю вишукують монархичних принципів у Київській Русі. І данина, яку зібрав Олег і Ігор „зі всіх Славян, що підлягали їх владі, і „світлі князі під рукою Олега і Ігоря суці“, і єдиний князівський рід“, і „ліствичне восходження князів“, і ніби „єдині не тільки релігія, а і мова і право єдині для Київа і для Суздаля або Володимира на Клязмі — весь цей матеріал до різних дрібниць включно — все використовується для того, щоби підкреслити державно-монархичну традицію, яку ніби веде Москва від Русі Київської. „Звичайна схема „русской истории“ — пише проф. Грушевський — починається оглядом колонізації Східної Європи, захоплює історію Київської Держави до половини XII-го віку, потім звичайно з київського погрому 1169 року переходить до знову сформованого великоруського князівства, ростово-суздальського, яке замінило Київ, як новий політичний центр, і слідує за історією московського народу, або держави, пристосовуючи до неї час до часу той чи інший епізод з історії України і Білоруси... Тільки з трудом і дуже повагом проникає в учену літературу розуміння того ясного і цілком очевидного факту, що київська держава, її право, побут і культура у московської народності зявляється майже такою-ж рецепцією, як право і культура візантійська або, напр., польська, в життю українського народу XVII—XVIII віків.“*)

Ми не будемо тут спинятись на цих тенденціях російських учених від Карамзіна, Соловйова, Кавелина до Ключевського і Платонова включно, про них уже було говорено. Нас у данім разі цікавить юридичний бік справи про саму форму української державности київського періоду. Із цього боку — мусимо і це ствердити — і в російській науковій літературі висловлювались

*) Проф. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, 107 (курсив наш).

і інші думки. Вже, напр., Лешков у своїй рецензії на роботу Сергеевича „Вѣче і князь“ замітив, що старовинна Київська Руська Держава була й „ні теократія, ні патріархальна або патрімоніальна держава, ні монархія, ні республіка, а щось нове — нова форма державного устрою, яку необхідно самотійно досліджувати.“*)

Що-ж власне уявляла з себе Київська Україна-Русь з точки погляду права державного, які принципи просвічують в її державній організації?

Із аналізу природи її державности, що нами вище зроблений, видно, що старовинна Українська (Руська) Земля не складала з себе в політичному відношенні якогось моноліту, одної держави: при єдності релігії, мови, правних традицій, при єдності навіть князівського роду, представниками котрого були обсажені всі столи, — Руська Земля не утворила з себе врешті-решт єдиного політичного цілого; вона врешті виявляється перед нашими очима у вигляді цілої системи окремих самотійних держав зі своїм вічем, зі своїм князем, зі своїм військом та зі своїми органами влади в кожній. Підходити до старовинно-української держави з шаблонним поглядом про державу, як про щось закінчене, замкнене в собі — не годиться; тим більше не годиться вбачати в її старовинній формі якесь азійське царство, якусь китайщину, що за своїми стінами завмерла для дальшого поступу; не з централістичною державою, що троцила всі прояви місцевої самотності,**) ми маємо діло; навпаки — ми мусимо констатувати інші змагання, інші тенденції; ми мусимо сконстатувати, як факт, що на українській території врешті-решт кожна окрема волость, кожний окремий визначний кус землі тягнулися до політичної самотності. Це, очевидно, був той процес, з яким уже і в дуже давні часи світової історії підчас її розгляду зустрічається і історик, і правник у найрізніших народів. Зміст змагань, зміст стихійного процесу залишалися незмінними; різнилися форми, шляхи і методи. І в даному разі, коротко кажучи, маємо діло з досить складною державною формою.

Як відомо, в сучасній науці державного права вже більш-менш ясно відрізняються друг від друга, так звані „союз держав“ (Staatenbund) і „союзна держава“ (Bundesstaat).

Вже в XVIII віці теоретики державного права змагалися ухопити основну різницю між цими двома формами складної держави. Вже в т. зв. „Federalist-i“***) висловлювалися погляд, що головна

*) Див. Лешков: Рецензія на „Вѣче і князь“ — Сергеевича, 238.

**) Яскравий приклад такої держави уявляло з себе безумовно історичне велике князівство (потім. царство) Московське, основні традиції котрого потім продовжувала б. Імперія Російська.

***) Журнал в Зєдинених Державах Північної Америки.

ріжниця між союзом держав і союзною державою покладалася власне в тому, що в союзі держав центральна влада встановлюється не над підданими, а над самими державами. В першій половині XIX-го віку наукова думка прийшла до висновку, що „союз держав“ власне не єсть один політичний організм, а простий зв'язок цілком самостійних і суверенних державних тіл — міжнародно-правна згода. В наш час панує взагалі думка, що в союзній державі кожна окрема держава, що увіходить в союз, єсть член союзу і обов'язково бере участь в утворенню загальної волі (центрального уряду). Через це союзна держава обов'язково повинна мати свій уряд, свій представницький орган і навіть свої окремі суди (федеральні трибунали), цілком незалежні від урядів, представництв і судів кожної окремої держави, члена союзу (федерації), при чому ці центральні органи здійснюють свої державні завдання безпосередньо.

Ми не будемо тут торкатись всіх поодиноких теорій і поглядів, які власне стосуються союзної держави (Єлінек, Токвіль, Вайц і другі). Ми не будемо спинятись навіть на теорії про, так званій „поділений суверенітет“ (між союзом і окремими штатами), одним із представників якої являється Токвіль, і на питанні про можливість чи неможливість існування несуперенних держав, на ріжниці між суверенними і несуперенними державами, між несуперенними державами і простими автономними одиницями, громадами і т. д. — всі ці питання, як спеціальні, стосуються власне науки державного права.

Нам лише важливо сконстатувати факт, що в сучасній нам науці державного права підкреслюється положення, що в союзній державі обов'язково мусить існувати якийсь зверхній загальний орган, що стояв-би над окремими частинами одного загального цілого. От-же сконстатування цього питання нам і необхідно для вияснення, чи не помічається в процесі утворення старовинно-української держави власне принципів федеративних; чи не маємо ми діла зі своєрідною українською федерацією. Такої думки, як відомо, свого часу тримався найвидатніший історик наш небіжчик професор Костомаров. Ми вже відмітили погляд Костомарова на основний напрям державного процесу в Руській Землі. Костомаров тримався думки, що цей процес ішов двома шляхами — „з одного боку, до складання цілої Руської Землі в одну державне тіло, а з другого, до утворення в ньому політичних організмів, котрі, заховуючи кожний свою самобутність, не губили-би проміж себе зв'язку і єдності, яку виявляла-б їх сукупність“. Костомаров мусів сконстатувати, що в період коло половини XII-го віка вже ясно відзначився поділ на окремі землі з цілою системою волостей в кожній групі володіння; поділ стався по етнографічних ознаках; межі поділу були зазначені самими на-

родностями. При чому разом і Русь-Поляне, і Волинь, і Русь Червона — всі частини Української Землі і української народності склали єдину південну Руську Землю.*) Окрім релігії, мови, походження та побуту визначний зв'язок між всіма частинами цілої території покладався, на думку Костомарова, і в „єдиному князівському роді“. Всі ці сили не допускали окремі землі до організації свого життя на ґрунті цілковитої відірваності одної від другої, але ці сили разом з тим не були остільки міцні, щоби злити всі частини в єдине ціле.**)

Зокрема Костомаров силкувався знайти зв'язок між самими князями, знайти такий орган, який стояв-би над кожним із них, як орган зверхній. За такий зверхній орган Костомаров вважав великого київського князя. Таким чином Костомаров, oprіч сконстатування цілої категорії сил моральних (мова, віра і т. д.), сил, що підкреслювали певну духовну єдність окремих часток цілої території, — силкувався знайти і юридичну основу, підставу, на котрій базувались-би взаємовідношення окремих земель і волостей. Вбачуючи цю правну підвалину в особі великого князя київського і його функціях, функціях, які надавали йому значіння князя „старійшого“, князя, що був відносно інших з „отця місце“, — Костомаров і обґрунтував свою теорію про федеративне походження старовинної Русі.

Сумніву не може бути в тому, що аналіз старовинної руської державності, який був зроблений Костомаровим, його думки про федерацію Русі відкидати цілковито нам не можна. Аналіз Костомарова глибоко зачіпив той складний процес в народженні і поступовому зрості нашої державності, який нами коротко зясований вище. Федеративні тенденції дійсно помічаються в процесі народження Київської (Руської) держави, і з цим фактом мусять рахуватися історики права; навіть і ті представники науки, які цілковито стоять на інших позиціях, визнають за костомарівською теорією про федерацію Русі визначну наукову вартість. „Замовчувати цю ідею — пише, напр., про погляд Костомарова на федеративні підвалини Русі професор Владимирський-Буданов***) — неможливо,“ додаючи, що цьому погляду, цій теорії, повинно дати окреме місце серед пережитих форм руського державного порядку. Але в теорії Костомарова було одно слабе місце, свого роду „Ахілева пята“, по котрій вдарили представники юридичної наукової думки. Це та правна підвалина, яку для обґрунтування своєї теорії Костомаров найшов в особі великого князя київського, в його владі, в його функціях. Ми вже зазначили свого часу, що з боку правничого влада князя київ-

*) Костомаров: „Мисли о федер. началъ въ древней Руси“, 9.

***) Там-само, 49.

***) „Обзор“; доповнення до I часті; стаття: „О федер. начал. на Руси.“

ського не визначувалася якимись окремими офіційними функціями, які-б цього князя підіймали над іншими, як певний правний зверхній орган в системі поодиноких земель і волостей. Він дійсно був старійшим, він дійсно був „в батька місце“, а навіть і патріархом серед усіх інших князів, патріархом цілої Русі; але його впливи — як ми вже зазначили — були морального походження, не спирались на певний юридичний ґрунт, на певну державну підвалину. Це в наш час доказано зокрема трудами проф. Сергєєвича; а раз так, то з огляду на вимогу теорії державного права про необхідність в системі федеративній мати певний центральний орган — вимогу, про котру ми й нагадали вище, — теорія Костомарова підбивається значно в самому важливому свому положенню. Це, очевидно, замічав сам творець її, сказавши про федерацію Русі між іншим так: „Щось хотіло вийти — і не вийшло, щось готовилося — і не доробилося“.*)

Процес федерування, кажучи іншими словами, визначився, але не закінчився. Закінченню цього процесу, на погляд Костомарова, власне зашкодили татарські наступи. „Русь — пише Костомаров — стреміла до федерації, і федерація була формою, в котру вона починала одягатися. Татарське завойовання зробило раптовий зкрут в її державному життю“.**)

Загальний висновок про основні підвалини старої української (київсько-руської) державности.

Закінчуючи про форму і організацію влади на старовинній Україні-Русі, вважаємо за конечне підкреслити ті загальні положення, які, на наш погляд, ясно визначаються в тогочасній державности. Перш за все ясно визначається ідея народоправства. Верховним органом землі-держави було віче, найдорогоцінніше і найважливіше явище народньої самобутности*) (Костомаров). Але разом з тим і князь, як визначний орган влади, бере участь в керуванні державою, виявляючи з себе „необхідний її елемент“.

2. Ідея децентралізації влади: автономія громад, місцева самоуправа і т. д. 3. Принцип виборчий (демократичний): народ управляється і правується своїми виборними властями (старці, соцькі, десяцькі, суд по землях — конах і т. д.); представники центру на місцях, як посадники і т. п., не порушають загально-демократичної концепції цілої державности. 4. Домінування приватно-правних принципів і в сфері державного управління: система кормів; органи кня-

*) Костомаров: „Ист. моногр. и изслѣд.“ т. I, 201.

**) Там-само, 49.

зівського управління, як тивуни, виконують не тільки обов'язки характеру державного (суд і т. д.), але й кермують князівським господарством; сам двір князя не відокремлюється ясно від приватного князівського господарства і т. д. Суд князівський з його вірами і судовою оплатою з'являється „прибутковою статтею“, як для самого князя, так і для різних його органів. Лише помалу, шляхом еволюції, норми права публічного починають ясніше визначуватися і набирати самостійної ваги і значіння. 5. Ясно закреслений договірний характер правних стосунків: віче і князь і, як зв'язуюче звено, „ряд“; договори князів між собою (дума князів), договори князів з землями і т. п. Звідсіль — федеративні тенденції в процесі народження держави (на наш особистий погляд, власне не федеративні, а скорше конфедеративні);*) цей процес не доходить, не закінчується. 6. Держава не панує над людиною, над особою, не виявляє з себе самоціль; не населення для держави, а ця остання для потреб населення: невдалому князю народ вказує „путь чист“. Звідсіль актуальність самого населення, яке бере безпосередню участь у державному життю, його (населення) самодіяльність і енергія. Народ правується головно на підставі норм права звичаєвого, стародавнього; народ сам творить своє право, якому підлягають і князі. 7. Як прояв демократичности державного устрою, — повна відсутність станів, замкнених в собі самих корпорацій, каст.***) І смерд, і боярин політично рівноправні; і смерд і боярин разом з князем беруть участь у вічу, яко органі, що виявляє верховну волю народу. Взагалі в цей період у сфері життя державного ясно зазначаються ті сили, що заховувала в собі сама земля, сили самої земщини, через що і цей період — так звана „княжя доба“ — відомий під титулом періоду земського.

Підупад Київа.

З відокремленням земель значіння Київа, як політичного центру, підупадає. Кожна земля з цілою системою своїх волостей, виявляючи одну групу володіння, тяглася вже до своїх власних

*) Моногр. т. I, 15.

***) Кожна держава-волесть в рещті-решт була суверенна і цілковито незалежна. Договірний принцип конфедеративний просвічувався у думі князів, у князівських зїздах, де князі умовлялися, заключували військові конвенції для оборони своїх волостей і т. д.; але разом з тим відчувається і ширше поняття про єдину українську націю (федеративний принцип). На тих-же зїздах своїх князі кажуть: „Пощо губимо Руську Землю?“

****) Хоч фактична нерівність між поодиникими верствами, а зокрема нерівність економічна, в дійсности існувала, (заможний боярин і хлібороб-смерд, або „ролейний закуп“ — наймит і т. д.).

центрів, а Київ (з другої половини XII-го віку) вже не відігравав тої визначної політичної ролі, яка впадала на нього здавна. Підпаду політичного значіння Київа сприяла ціла низка ріжних причин, характеру, як зовнішнього, так і внутрішнього; до перших треба безумовно віднести ту дезорганізацію, яку вносили в життя наступи тюрських хижакських орд (Половців.). Нападаючи на каравани купців, вони підривали торговельні стосунки Київа з іншими землями і взагалі з іншими країнами, а це не могло не відбиватися на економічному стані цілого краю — цілої землі. Перенесення ж військових подій на державну територію вносило в життя заколот, дезорганізацію, порушувало спокій в державі. Але опріч цих зовнішніх причин, що підривали значіння Київа, дуже спричинилася його підпадові і та боротьба за київський стіл, яку провадили проміж себе представники ріжних ліній князівського дому. В Землі Київській, як відомо, управа зосередилася врешті-решт головним чином в руках старшої лінії Мономаховичів, але на київський стіл претендували і князі молодшої її лінії, також і князі чернігівські. Це все причинилося до загострення міжкнязівських стосунків та поширення міжкнязівських „катор“ і усобиць.

Ці усобиці українських князів, як відомо, використали князі московського Ростово-Суздального князівства, яке якраз в той час (друга половина XII-го століття) набрало визначного політичного значіння і визначної сили. Суздальські князі*) завше зазирали на Київ, з іменем котрого було звязано стільки славних історичних спогадів, вони весь час стреміли до заволодіння ним, щоби скорити своїй владі цей стародавній український центр. Усобиці українських князів їм були на руку. В 1169 році Суздальський князь Андрій (Боголюбський) — син князя Юрія Довгорукого, вмшався в сперечання українських князів, щоби знищити старовинний український центр Київ, і з великим військом напав на город. „Суздальці — пише професор Грушевський — кілька день грабували місто, церкви, монастирі, не жалуючи нічого: забірали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе в північні краї, людей убивали і забірали в неволю.“**) Описуючи цю нечувану, жорстоку навіть на ті часи розправу з Київом, яку заподіяли Москалі, літописець кінчає своє оповідання такими словами: „И бысть в Кіевѣ на всѣх челоуѣцех стенаніе и туга и скорбь неутѣшима и слезы непрестанныя“ (Ип. 100). В 1203 Київ був знову пограбований. Після цього зруйнування Суздальцями, Київ — на погляд Грушевського, — упадає вже зовсім, упадає вже так „що пізнійший татарсь-

*) Князі ці були з молодшої лінії Мономаховичів.

**) М. Грушевський: „Іл. Історія України“, 110 сторінка.

кий погром не багато доправив до тих домашніх погромів“.*)

В 1240 Київ зруйновано Татарами, і з цього часу, яко політичний центр, він остаточно упадає; осередком політичного і державного життя України з того часу майже на ціле століття (від половини XIII-го до половини XIV-го століття) робиться Земля Галицька.

Галицько-Володимирська держава.

Серед українських земель досить своєрідним життям визначилася Земля Галицька, яка відокремилася вже в кінці XI-го віку. Серед місцевого населення в Галичині здавна визначилася своїми впливами верства боярська. Більша, ніж центральних українських земель, забезпеченість Галичини, дякуючи її географічному положенню, від роздухів, звязаних з наступами кочових східних народів, сприяла економічному зросту власне верстви боярської, і бояре галицькі здавна зосереджують у своїх руках в Галичині впливи на політичне життя, спираючись на свою можливість. Уже в час правління нащадків Володаря — в час так зв. Ростиславичів, — боярство в Галичині, як політична і економічна сила, визначається своїми впливами. Разом з тим галицьке боярство здавна підпадає під впливи аристократичної Польщі і Угорщини, потроху й помалу проймаючись своєрідним шляхецько-аристократичним духом, яким здавна визначувалося панство польське. Помалу старовинне вічеве життя в Галичині підупадає, і майже вся влада зосереджується в руках боярської думи, яка стремить до відсунення на другий плян самого князя. В XII-ому віці князів в Галичині закликувало на стіл уже не віче, а боярська дума, і бояре, як висловлюється про них професор Грушевський, — „як ляльками, перекидаються князями, шукаючи кандидатів більш здатних до запровадження своїх політичних плянів“. Майже на правах князів вони керують цілими волостями, роздаючи землі своїм підручним. „До того, — пише професор Грушевський про галицьке боярство — бояре самі по собі набули великі засоби; через малолюдність княжого роду всі поважніші посади, які по інших землях звичайно віддавано князям, займали в Галичині бояре (так вони мали в держанню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осіле, займаючи різні уряди; часом за кілька поколінь, воно придбало значні маєтності, мало власні свої дружини, а через богацтво, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людність“.**)

*) Там-само.

**) Грушевський (Сергієнко): „Громадський рух на Україні-Руси XIII-го віку“, — 6 ст.

ярську силу і впливи боярських верств в Галичині констатують і інші українські історики. „В Галицькій Землі — пише професор Костомаров, народня сила і значіння зосередилися в руках бояр — осіб, що силою обставин виступали із маси і опанували справи в краю. Тут уже проривалися основи того панства, яке під польською владою охопило країну і, противопоставивши себе масі народа, зрушило нарешті її в лиці козаків“.*)

Яку визначну силу складали собою бояре в Галичині, свідчить яскраво хоч-би відомий історичний факт, що трапився в 1210 році, коли боярин Володислав сів у Галичині на князівський стіл. Це „вокняження“ боярина, особи не князівського роду — йшло безумовно вступереч усім старовинним традиціям, згідно з котрими займати князівський стіл мала право тільки особа князівського роду. З другого боку, з початку XIII-го століття стався в Галичині в історії галицького боярства факт жорстокої розправи бояр з князями Ігоревичами (із Чернигівської лінії); галицьке боярство, роздратоване енергійною боротьбою з боярським свавіллям цих князів, яких воно само закликала до Землі Галицької, за допомогою Угрів, захопило декілька князів і повісило. Взагалі для усунення тих або інших незручних їм князів — бояре, галицькі не спинялися перед дворцовими перевородами. Історик українській О. Єфіменкова, спиняючись на боярській олігархії в Галичині, каже, що подібної олігархії, подібного панування боярських верств, ми не знаходимо ні в одній із земель руських. „Впливи народа — пише О. Єфіменкова, — що виявлювалися у вічу, відсуваються на задній плян і потім зовсім щезають за боярською олігархією.“**)

Ці боярські впливи, на погляд Єфіменкової, ясно відзначилися вже в час знаменитого галицького князя Ярослава Осмомисла, що по свідченню літописця, „підпірав своїми полками угорські гори і заступав путь королю“. Але не дивлячись на цю страшну олігархію боярства, галицько-український народ знайшов в собі стільки сили, щоби заховати не тільки політичну незалежність своєї землі, але після наступу Монголів і зруйнування Києва ще ціле століття тримати в своїх руках живу ідею української державности. Безумовно, значно допомогла Землі Галицькій в поширенню її державних впливів злука з Володимирським князівством в одну своєрідну федеративну Галицько-Володимирську, або Галицько-Волинську державу***) — подія, яка сталася в самому кінці XII-го століття (1198—1199). Знаменитий князь Роман Мстиславич Волинський повів енергійну боротьбу з бо-

*) Костомаров: Моногр. Том. I. 69 (курсив наш).

***) А. Я. Ефименко: „Ист. укр. народа“, 69

***) При нащадках Романа сталося остаточне об'єднання Волині з Галичиною в одну державу.

ярським свавіллям; князь Данило Романович, король галицький,*) продовжував цю боротьбу, але навіть і в час Данила боярство галицьке вживало всіх заходів, щоби затримати свої впливи і свої позиції: „Бояре галицькі — каже літопис — Данила князем собі назвали, а самі всю землю держали“. Одночасно князь Данило вів енергійну боротьбу з так званими „людьми татарськими“. Вони склали з себе в той час (в половині XIII-го віку) цілу низку автономних громад, що, очевидно, добровільно втяглися під панування Татар, аби позбавитися боярського панування. Татарські люде займали досить велику територію на Волині, по горішньому Бугу, горішній Случі і Тетерові, і — як гадає професор Грушевський — автономні громади людей татарських причинилися головним чином до того, що Данилові не вдалося скласти з України-Руси одну дужу сконцентровану державу і з усіма її силами поставити опір Татарам.**)

Але, підкреслюємо ще раз, не дивлячись на цю олігархію боярських верств, Галицько-Володимирська Держава ціле століття після занепаду Києва продовжувала в тяжких зовнішніх обставинах (татарська гегемонія) тримати прапор української державности. Відрізана від південно-східних земель Татарами, Галицько-Володимирська Держава поширює свою територію на північ і почасти на захід; в склад її увіходять не тільки старовинні галицькі землі, але і Земля Ятвяжська, Берестейська; король Данило тимчасово поширює свою владу і на Київ***) князь Лев Данилович змагався навіть приєднати до Галицької Держави Краків. Замість старовинно-галицьких центрів Перемишля, Звенигорода, Теремовлі, Галича, (від котрого власне пішла сама назва „Земля Галицька“), центрами політичного і національного життя робиться Львів†) при сині Данила князі Льві і Володимир Волинський, де правив при Данилі його брат Василько.

Таким чином в цей період, з половини XIII-го віку, не дивлячись на опозицію татарських людей, явно помічається тенденція до поширення державних впливів Землі Галицької і до утворення із самостійних земель єдиного національного політичного тіла. Загрожені зо всіх боків ворогами, українські землі, після занепаду Києва, явно відчували потребу створення якогось нового осередку національного і політичного життя і до консолідації розпорошених

*) Від папи римського князь Данило Галицький, як відомо, одержав королівську корону в році 1253.

**) Див.: проф. М. Грушевський (Сергієнко). Там-же 27 ст.

***) В 1240 р. під час наступу Батия на Україну і облоги татарами Києва в останньому сидів, як відомо, намісник князя Данила — тисяцький Дмитро.

†) Львів, як гадають, збудований 1241 князем Данилом Романовичем Галицьким і одержав свою назву в честь сина Данила Р-ча, князя Льва Даниловича. Впрочім точно встановити дату заснування міста Львова — не можливо; в усякому разі в 1255 р. Львів уже існував.

національних сил. За такий осередок вважалася деякий час Галичина, територія старовинногалицька, що не вчувала так болюче тих страшних ударів, які були нанесені східним українським волостям наступом Татар. Поширюючи свою територію, Галицько-Володимирська Держава, дякуючи невпинній енергії таких талановитих князів своїх, як Роман Мстиславич, Данило Романович, Лев Данилович, — заводить широкі зносини з західними державами, веде торговельні стосунки з Німцями, Чехами і т. д.; князі галицькі в офіційних актах величають себе „князями всієї Русі“, („rex Russiae“, „dux Russiae“, і т. д.) чим, як підкреслює професор Грушевський, зазначають свою національну свідомість.

Але, очевидно, чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державности. Ми вже вище зазначили тенденцію і змагання галицького боярства до зосередження у своїх руках впливів на політичне життя. Ці тенденції, зокрема під впливами аристократичної Польщі, визначилися також і на Волині, серед її місцевого боярства. Сумніву не може бути в тому, що ці аристократичні тенденції галицького боярства, боротьба бояр за владу, їх інтриги, сперечання, нехтування громадськими інтересами, тенденції до використання своїх впливів у своїх особистих інтересах і спричинилися головним чином до занепаду в половині XIV ст. Галицько-Володимирської Держави. Утворення на Волині, очевидно, й далі на схід в сумежних з татарами територіях автономних громад „людей татарських“, що, можливо, цілком свідомо потягли до татар, аби не вчувати панування боярства, безумовно, й треба вважати, як реакцію народніх мас проти поширення боярської гегемонії та особистих прав бояр за рахунок прав народа.*) Очевидно, занадто дорогі і занадто істотні були для парода нашого старовинно-демократичні принципи стародавньої України-Руси, на котрих базувалось усе колишнє українське життя. Хоч як талановиті були князі галицькі, нащадки Романа Мстиславича, але їх зусилля створити міцну (сконцентровану) державу українську обернулося врешті-решт в ніщо. З половині XIII в., з занепадом Києва, як політичного центру, народ почав вчувати все сильніш і сильніш нездорові тхнення боярських кол, і хоч ще ціле століття українська держава заховувала свою незалежність, але занепад її був неминучий. Безумовно, що до занепаду галицько-української державности в половині XIV-го століття значно причинилися, oprіч внутрішніх, чисто зовнішні причини, — і той громадський рух, що визначився на Україні в XIII віці в виді автономних громад „людей татарських“, не треба перебільшувати, а зокрема ідеалізувати. Історик права повинен лише сконстатувати цей рух,

*) Про „людей, що сиділи за Татари“, про, т. зв., „болоховські городи“ в українській науковій літературі єсть спеціальна дуже цікава розвідка проф. М. Грушевського (Сергієнко).

як своєрідну прояву народнього самоозначення, як рух, на якому досить виразно визначилася правна ідеологія української народньо-селянської маси, що не вбачала ніколи в державі самоціль, що розуміла державу, як організацію, яка повинна забезпечувати цілому населенню комплекс принаймні найелементарніших прав. Татари на тих територіях, де поширився цей рух, не втручалися в автономії громад, збираючи тільки з населення данину, і народ і без бояр змагався організувати своє життя і затримати старовинно-громадські форми свого побуту. Але, як ми зазначили, не тільки внутрішні причини підточили галицько-українську державність, — були причини і зовнішні: Польща, Угорщина і Литва давно вже зазирали на плодючі українські землі і чекали лише догідного випадку, щоби використати в своїх інтересах внутрішні тертя. Такий випадок лучився в половині XIV-го століття після смерти галицького князя Юрія II-го, який в 1340 році був отроєний боярами. Польща, використуючи безладдя, втручилася в справи Галичини і врешті-решт Галичина, Холмщина, Белзька Земля в другій половині XIV-го століття, а західне Поділля в першій половині XV-го століття підпали під безпосередню окупацію Польщі. Центральні українські землі (Київщина, Волинь і Східне Поділля, а також частина Землі Чернігівської) увійшли в склад Литовської Держави.

З цього моменту в історії українського права починається новий період, який ми звемо добою литовсько-польською.

Роля і значіння православної церкви та її правне становище на Україні в княжу добу.

Наш начерк не був-би вповні закінченим, коли-б ми хоча-би в стислій формі не спинилися ще раз на тому, що вже сказано вище — на ролі і значінню церкви в старовинній Україні-Руси.

Той факт, що християнська віра була принята нашими пра-вітцями з Візантії, сприяв, як це ми зазначили в свій час, поширенню в нас впливів візантійського права, зокремаж права церковного.

Цілком природно, що духовенство, правуючись на підставі норм грецького церковного права, не могло не зайняти одразу визначного місця серед тогочасних активних чинників на малорозвиненій в порівнанню з Візантією Україні-Руси. Духовенство не обмежилось виключно церковною діяльністю; як кваліфікована (по освіті) верства — воно одразу заняло визначне місце взагалі в тогочасному суспільстві, впливаючи і на державне життя. Єпископи, як вищі представники церковної влади, як живі виразники християнської моралі, одразу завязують близькі, безпосередні, сто-

сунки з князями. Далеко уступаючи по своїй освіті єпископам, вихованим на культурі візантійській, свідомим не тільки в праві церковному, але й горожанському, князі підпадають значно під вплив єпископів, радяться з ними по важливих, не тільки церковних питаннях, але й загально-державних; князі запрошують митрополита й єпископів, як також і бояр, на свої наради, на свої думи. Київські митрополити зі свого боку не уникають таких нарад з князями; будучи залежними, як ієрархи, лише, від Константинопольського патріарха, вони мають можливість розмовляти з князями не тільки як духовні батьки зі своїми дітьми, але і як представники незалежної від князя влади, і князі, зважаючи на високий єпископський сан, не могли не рахуватися з їх порадами. Митрополит і єпископи вмішувалися часто в князівські спори, в князівські „катори“, виступали в ролі третейських суддів між князями в їх спорах або в спорах між князями і народом, користуючись впливом свого авторитету, як представники такої високої інституції, як церква. В своїх порадах князям вони, безумовно, відбивали ту офіційно-церковну візантійську ідеологію, виразниками якої заявлялися, а через це і ширили на Україні впливи права візантійського. Безумовно, що ці впливи мали не тільки позитивний бік, але й почасти негативний, бо право візантійське в його закінченому вигляді, в усіх тих збірниках законів, як Екльога, Прохирон і другі, які були в щоденному вжитку духовенства, в досить частих випадках знаходилися в повній колізії з правною ідеологією народу українського. В свій час, коли ми будемо викладати історію права цивільного і карного, ми спинимось спеціально на тих поодиноких положеннях, на котрих ясно відзначилися впливи візантійські — як позитивні, так і негативні. Тут вважаємо не зайвим підкреслити ту, напр., зокрема гостру колізію, яка виникла між правною ідеологією народу нашого і ідеологією візантійською в справі, що торкалася реорганізації нашої системи карної, — заміни „устроєнія отня і дідня“ нормами права візантійського. Безумовно, напр., що система жорстоких кар, (як кара смертна, кара на тілі), заводилася в нас під визначним і безпосереднім візантійським впливом. Україна-Русь, як відомо, не знала зовсім раніш смертної кари; у нас були — помста і викуп. По гіркій іронії долі з прийняттям віри християнської вже при Володимирі Святому (в перший раз) у нас була заведена смертна кара. Її заведенню ми були зобов'язані грецьким єпископам, їх „порадам“ кн. Володимиру. „Се умножишася розбойниці — кажуть Володимиру єпископи — почто не казниши їх“. Він же рече: „Боюся гріха“. — „Ти поставлен еси од Бога — відповідають єпископи — на казнь злим: „достоїн ти казнити розбійників“. Але Володимир, видно, не витримав цього іспиту і незабаром вернувся „ко устроєнію

отню і дідню“, себ-то до системи „вір“, яка існувала раніше. При Ярославі була знову заведена смертна кара для „раба, що вдарив свобідного мужа“ (очевидно, як гадає професор Сергєєвич, ця кара накладалася по присуду суда*) (Сини Ярослава скасували її знову.**). В договорах 911 і 945 з греками мається артикул, на підставі якого убивців карали на смерть; про цей артикул ми згадували, коли спинялися на договорах Русинів з греками. Цілком справедливо зазначає з приводу цього артикулу цей-же вчений (Сергєєвич), що про викуп в данім разі нічого не говорилося не через те, що він не був відомий на Русі в X віці, а через те, що вбивця по грецьких (візантійських) законах не міг викупитись; убивцю в Греції карали смертю, а через це і той артикул заховує в собі норми не руського, а візантійського (власне римського) права. Таким чином вже до прийняття християнства із Візантії грецьке римське право проникало на Україну-Русь, впливаючи на зміну системи кар. Ясно, що з прийняттям християнської віри з Візантії, ці впливи права грецького значно поширилися. Очевидно, що і така сувора кара, як віддача злочинця „на поток і разграбленіє“, з'явилася на Україні під впливом Візантії. Ми не будемо далі спинятись тут на всіх цих поодиноких впливах Візантії на наше право. Привчаючи розум наших правітців до юридичного думання, грецьке право, дякуючи здебільшого церковній практиці, вжитку того права в ріжних церковних інституціях і безпосереднім впливам духовенства на державну владу, було занесено не тільки в церковні устави князів, але і в Руську Правду.

Виходить от-же, що духовенство з'являлося в той час на Україні визначним чинником в суспільному житті, впливаючи безпосередньо на зміну не тільки поодиноких правних положень, але і на відміну цілих поодиноких інститутів. Впливи ці були почасти безумовно високо-позитивні: так, напр., духовенство вплинуло значно на відміну таких інститутів, як многоженство (правда, на Україні і в поганську добу інституті малорозвиненому), кривавої помсти, судового поля, на полекшення становища рабів і т. д. Але візантійські ідеї про, так зв., спадкового монарха, (про що ми вже згадали раніш), на Україні успіху не мали, хоч церква, а власне духовенство, (очевидно, грецьке), змагалися поширювати і в нас ці думки; єпископи, напр., даючи пораду Володимирі Святому завести для розбійників смертну кару, казали: „Ти поставлен еси од Бога на казнь злим.“ Очевидно, ідеєю народо-власія дійсно були глибоко переняті в той час всі верстви української людности, коли монархічна ідея успіху не мала. Ця остання ідея, як ми відзначили в свій час, набрала надзвичайного розвитку

*) Р. Юр. Др., I, 109.

**) Кар. сл., 76.

лише потім в Московщині,*) а не на Україні, для котрої ця ідея завше була далекою і чужою.

Як же правувалася в той час на Україні церква?

Будучи незалежною від влади державної, від князя і його органів, і підлягаючи тільки патріярхові константинопольському, українська церква фактично була самостійною, що користувалася в питаннях свого внутрішнього життя повною самоуправою. Коли залежність від Візантії просвічувалася, — то лише в одному: в іменуванні митрополита київського патріярхом константинопольським. „Патріярх іменував митрополита — пише, напр., про становище нашої церкви в той час О. Ефименко, який висвячував єпископів, в чому єдино і виявлялася ця підлеглість; в усьому іншому, за винятком питань права канонічного, руська церква все-таки користувалася повною автономією.“**) Але і в даному разі просвічувалася тенденція до набуття права вибору митрополита київського і заховання цього права за собором єпископів; відомі, напр., два випадки, коли митрополити київські були не іменовані патріярхом константинопольським, а обрані на соборі „руських єпископів“ при участі князя. Влада митрополита київського, митрополита „всея Руси,“ ширилася по-за етнографічно-українські межі. Владі його в церковному відношенні були підлеглі і єпископи Великого Новгороду, навіть тоді, коли єпископи новгородські стали не іменуватись із Київа, а обіратись***) на вічах Великого Новгороду, що набуло там характеру звичайности, — як гадають деякі вчені — вже в XIII віці.†) Взагалі влада вищого православного духовенства була по об'єму своєму і обсягу незвичайно широка; деякі вчені, як напр., проф. барон Корф, висловили навіть думку про фактичне головування „Візантії над князем, церкви над державою.“ Духовенство православне — писав проф. Корф, „дякуючи тим величезним просторам, які географічно відділювали його від начальства, голови церкви, користувалося майже повною незалежністю, яка не могла не збільшуватися, дякуючи його культурній перевазі над славянсь-

*) „По старих славянських поняттях — пише Костомаров — князі були виборні правителі, що залежали від народньої волі, а учення, яке було принесене із Візантії, стало надавати їм значіння візантійських государів“ . . . „З благословення церкви — пише той-же історик — в особі митрополитів утвердилася Москва; з благословення церкви Іоан III знищив новгородську свободу.“ В „Кормчих“ книгах, що походили із Візантії, наші правитці ще в X і XI віці читали, що „народи, котрі не мають властелина, а управляються самі собою, — варвари!“ (Див. Костомарова: Собр. Соч. Истор. мон. и изслѣд., т. I, II и III, 1903. СПб., 29 стор.)

**) О. Ефименко: История украинского народа.

***) В Новгороді „обрання владик залежало від віча; на цьому вічу брали участь не тільки духовні, але і всі міряне“ (Костомаров: VII—VIII т., 320).

†) Бар. Корф: „История русской государственности, 238—239.

ким суспільством.“*) Але будучи незалежним у справах церковного управління від державної влади, духовенство українське ні в цей час, ні пізніше — ніколи не виявляло тенденції до захоплення і зосередження в своїх руках політичної влади в державі, до утворення своєї гегемонії: для таких тенденцій на Україні-Руси з її демократичним устроєм, з її вічами, визначним розвитком громадського життя, так само як і для поширення і поглиблення ідеї про спадкового монарха, безумовно не було належного ґрунту. З приводу цього цікаво пригадаги, що в самодержавній Московщині вже в XVII. столітті був навіть цілий період, коли одночасно було два „великих государя“ : царь Олексій Михайлович і патріарх Никон**) при чому останній у відсутності першого заступав царя, керуючи цілою державою, як справжній самодержавець. Цей недопустимий в монархічній державі порядок тягнувся доти, поки перший „великий государь“ (Олексій Михайлович) не заявив рішуче другому „великому государю“ (патріархові Никонові) „щоби він більше не писався і не звався великим государем.“ Із історії ми знаємо, що від царювання при живому царі „великий государь“ Никон уступив не без протесту і боротьби, чим спричинився до немалої „смути“ в державі московській. Очевидно, що в такій задушливій атмосфері, яка панувала в Московщині, в країні, де ціла маса населення, в тім числі і бояре, вважалися за царських холопів, був цілком сприятливий ґрунт для розвитку нездорових теократичних тенденцій***) в фактичним переверненням „князів церкви,“ в „князів держави.“ З другого боку, в московському церковному життю і зокрема в пізнійший-вже імператорський-період держави Російської ясно визначувалися такі факти, які свідчили про зведення церкви до підлеглого державі службового її органу. „В історії Московщини — пише Костомаров — ми бачимо неодноразові приклади, як первопрестольники церкви попускали світським монархам і освящали їх діла, навіть цілком противні уставам церкви.“ (Костомаров, т. I, 51 ст.) Таких явищ наша Україна не знала, хоч церква і користувалася у нас широкою автономією. Гадаємо, що власне ця вихованість духовенства на принципах автономії (при всіх негативних рисах нашого духовенства, яких теж було чимало,) врятувало нашу церкву від подібних явищ. Принципами

*) Там-само, 161.

**) Перед історією з царюванням патріарха Никона при живому царі був у державі Московській, як відомо, цілий період царювання патріарха Филарета (Никитича) одночасно і разом з сином патріарха — царем Михайлом Федоровичем. Ті, хто жив у той час в Московщині, звали цього патріарха остільки властолюбивим, „яко и самому царю бояться его“ . . . (Див. М. Дьяконова: „Очерки общественного и государственного строя древней Руси.“ СПб. 1912.).

***) Теорія „двох мечів“ в невдалій московській редакції.

своєї автономії наша церква дорожила і довго боролася потім за свою незалежність. Перший тяжкий удар автономії нашої церкви був нанесений тією-ж Москвою, так само як і перший тяжкий удар по політичному організму нашої старої Київської Держави, (похід на Київ кн. Суздальського Андрія 1169 р.). Коли після татарських наступів і зруйнування Києва київський митрополит Максим в кінці XIII-го століття (1299) переніс митрополичу катедру до Володимира на Клязьмі — Москва розпочала енергійно руйнувати автономію української церкви. Московський великий князь Калита Іван в 1326 році примушує митрополита Петра перенести митрополичу катедру з Володимира на Клязьмі до Москви. Великі князі московські починають втручатись в церковні справи, обмежують її компетенцію, „прибіраючи до рук окремі області церковного управління.“ (Корф). Зважаючи на те, що перенісши катедру до Московщини з огляду на тяжкі політичні події на Україні, київські митрополити продовжували користуватись, як і раніш, титулом митрополита всієї Русі (власне, як титулом митрополита київського, руського, себ то українського), московські великі князі використовують це перенесення катедри руських митрополитів до Московщини в цілях політичних. До цього часу вони не титулувалися великими князями „руськими“; — вони титулувалися великими князями володимирськими, московськими, суздальськими, нижегородськими і т. п. От-же від часів Івана Калита, „собиранця Русі“, „щоб не здаватись нижче митрополита, великі князі московські починають теж за-своювати собі титул великого князя всієї Русі.“*) Професор Сергеевич називає цей титул вел. князів московських „ідейним титулом“, ми гадаємо з повним правом, можемо назвати цей титул (великий князь московський і всієї Русі) політично-тенденційним, бо в той час, як церковна влада митрополита київського здавна ширилася на всі князівства, майже вся стара історична Русь в той час була поза межами держави московської. Ми не будемо вже спинятись на повній відсутності у великих князів московських будь-якої історичної традиції для такого величання, тим більш, що осередком політичного життя України-Русі була в той час Галичина, князі якої продовжували політичну традицію Київської Держави, титулувались „князями Русі“. Очевидно, для того, щоби усунути саму можливість будь-яких політичних впливів Москви на церковні справи України Галицької через митрополита „руського“, що сидів у Московщині, князі галицькі, в році 1303 з дозволу патріярха константинопольського навіть утворюють для Галичини осібну митрополію; Наддніпрянська-ж Україна лишилась при старій митрополії. От-же централістична

*) Див. Сергеевич: Р. Юр. Др., II т.

політика великих князів московських значно причинилась до розділу старої руської митрополії на дві, а це в свою чергу вело до ослаблення, кажучи словам професора Грушевського, ще одного із звязків, які зєднували до того часу західну і східну Україну. Але східна Україна, що в більшості своїх земель в другій половині XIV-го віку увійшла в склад великого князівства Литовського, весь час бажала відокремлення себе в церковному відношенні від Москви, яка в політичних цілях використовувала пробування митрополита „руського“ на Московщині. Ці змагання врешти-решт увінчались успіхом: 1458 року литовська Русь в церковному відношенні відокремлюється від Москви з заведенням в литовсько-українській державі окремої від Москви митрополії. Але і перед тим, ще при Витовті, церква українська відділилася на деякий час в ієрархичному відношенні від московської: в 1416 р., як відомо, на Русі Литовській було обрано незалежного від Москви митрополита „Київського і всієї Руси“ — Григорія Цамблака. Характерно, що в цьому обранні незалежного від Москви митрополита (для українських і білоруських єпархій), яке одбулося в Новгороді литовському, брали участь, крім єпископів „руських“, також всі литовські і „руські“ князі, заможні бояре, архимандрити, ігумени і священники; характерно також, що, обираючи митрополита всієї Руси, єпископи українські і білоруські згадували старі традиції (часи князя Ізяслава Київського,*) також практику, якої держалися в Болгарії і Сербії, „де само духовенство становило собі зверхників духовних“ (Skarbiec diplomatów, t. II. 44—45). На думку проф. Владимирського-Буданова, вже з цього моменту обрання на митрополита Григорія Цамблака, — „західньо-руська“ церква вже остаточно відділилася від східної (московської) (Див. „Обзор,“ 160 ст.)

В церковно-адміністративному відношенні князівство київське поділялось, (крім самої митрополії), на єпархії білгородську та юрівську; кожна окрема поодинокі волость мала також свою єпархію з залежними від київського митрополита єпископами. От-же були такі єпархії: чернігівська, переяславська, володимиро-волинська, тмутороканська, а в Галицькому князівстві галицька, перемиська, угрівська. В період литовсько-польський Україна в церковно-адміністративному відношенні „заховала в головних рисах старий поділ удільного періоду, що був звязаний з поділом областним.“**) В литовсько-українській державі після відновлення православної митрополії (незалежної від Москви) митрополит руський пробував уже або у Вильні (столиці держави), або в місті Новогрудку.

*) При Ізяславі за його згодою собором руських єпископів було обрано на митрополита Климента, який не був затверджений на своїй катедрі патріархом.

**) О. Єфіменко: „Ист. укр. народа“; 140.

Єпископи на Україні-Руси обіралися; в обранню брали участь самі — же єпископи і головне — митрополит;*) брав участь в обранню єпископа иноді і князь. Кожна місцева громада, як автономна одиниця, обірала здібних до виконання обов'язків священника людей; в основу взаємовідносин між громадою і священником покладався договір. Але разом з тим найбільш заможні бояре виставляли також кандидатів на священника в своїх маєтках із своїх-же письменних холопів, бо в той час серед боярства був взагалі поширений звичай мати свої „домові“ церкви. Виборчий принцип при заміщенню церковних посад весь час живе на Україні.**)

В добу козацьку митрополита київського обірали; його обірало в той час усе православне населення країни. Тільки після того, як після Богдана Хмельницького митрополит київський став підлягати московському патріярхові (1685), виборчий принцип при заміщенню українських владик послідовно ламався Москвою — провідною політичною думкою котрої було знищення українських вольностей і перевернення України в московську провінцію.

Будучи незалежною від князівської влади, українська церква широко розвинула організацію церковних судів, про що ми вже в свій час зазначили. До того, що вже сказано про церковні суди княжої доби, додамо лише, що, окрім „церковних людей“, судам цим були підлеглі і звичайні громадяне по цілих категоріях справ; а саме, церковні суди розглядали, крім вчинків проти релігії, як єретицтво (вживання поганських звичаїв), вчинки проти моралі — (кровозмішення, мордування дітей батьками і т. д.). До компетенції -ж суду церковного належали справи про заключення шлюбів з порушенням правил і вимог церкви, про розвід, а також і справи

*) Впрочім в науковій літературі висловлюються також погляди, що єпископи довгий час іменувалися київським митрополитом. Перші єпископи греки іменувалися із Візантії.

**)

В добу литовську найвіщі представники церковної влади на Україні обіралися. „Факти пізньої історії — пише проф. Малиновський — вказують на участь „князів, панів і бояр“ разом з собором духовенства в обранню вищих духовних осіб.“ Спиняючись на низці фактів обрання в XV і XVI в. вищих духовних осіб в державі Литов.—Українській, проф. Малиновський, між иншим, зазначає: „Всі ці випадки мали місце в XV і XVI вв., але вони вказують, на нашу думку, на порядки, що панували в більш ранню епоху“. („Рада В. Кн. Литовського“, 112, 115 стор.).

Зі свого боку В. Ейнгорн, торкаючись питання про обрання єпископів на Україні, між иншим, зазначає, що „в православних єпархіях, підлеглих великому князю Литовському і королеві Польському, обрання єпископів стало одбуватися не так, як в Москві, не собором ієрархів по зізволению великого князя, а самим королем при участі князів, бояр, священників і всієї православної людности тої єпархії, для котрої обірався єпископ.“ (Див. Виталія Ейнгорна: „О сношеніях малор. духовенства с московским правительством в царствование Алексѣя Михайловича.“ Чт. в И. О. Ист. и Др. Рос., 1893, кн. 2; 12 стор.).

цивільні, що торкалися вже маєткових стосунків чоловіка і жінки, також справи про спадщину і т. д.

Хоч українська церква в княжу добу була незалежна від княжої влади, але князі, з'явившись на Україні у відомій мірі піонерами християнства (княгиня Ольга, Святий Володимир), вважали за свій обов'язок матеріально підтримувати церкву і її організації. Ми знаємо, що Володимир Святий призначив на користь церкви Св. Богородиці, так звану десятину; потроху ці десятини перетворювалися в податок на користь церкви. Окрім того, з судових справ, які розглядалися в церковних судах, єпископи одержували відповідні пошлини; зважаючи-ж на те, що догляд за мірами і вагою був спочатку доручений духовенству, — останнє брало на свою користь відповідні спеціальні пошлини (мити) з мір і ваги; за дозвіл шлюбу з громадян стягувалося так зв. вічні пошлини. Нарешті духовенство мало прибуток за виконання різних церковних треб. З протягом часу у церкв і монастирів заявляється вже нерухоме майно (земельна власність). Як гадають вчені,*) появу в монастирів і церкви земельної власності треба віднести до XI-го віку, хоч в науковій літературі висловлюються погляди, згідно котрих церковна земельна власність з'явилася ніби вже при Володимирі Святому. У всякому разі в XII віці церкви і монастирі вже володіють земельною власністю. Коли ми будемо торкатись по суті права на річ на Україні, ми спеціально спинимось також на способах набуття церковними інститутціями прав на земельну власність, а зараз лише зауважимо, що право на земельну власність на тогочасній Україні-Руси набувалось церквами і монастирями різними способами, серед яких так звана займанщина пустовщин, зокрема спочатку, певно, відіграла визначну роль. Але крім безпосередньої окупації пустовщин, зустрічаються здавна договори купівлі—продажу.***) Взагалі спочатку всі ці способи мали — по виразу проф. бар. Корфа — „приватно-правний, а не публічний характер“.***) Незабаром дуже визначного розвитку, як спосіб набуття права земельної власності, досягли княжі „данини“, на підставі котрих церквам і монастирям віддавалося у власність земельні угоддя. Разом з наданням церквам і монастирям прав на земельні угоддя, їм надавалися князями також публічно-правні привілеї: право управління і суду над місцевим населенням, право на стягнення визначених податків, разом зі звільненням самого духовенства від різних повинностей, заборонялось князівським урядовцям стягати в церковних маєтностях з населення

*) Див про цю річ Милютин: „О недвижимых имуществах духовенства в России“, також Голубинського „Ист. русской церкви“, том I.

**) Див. М. Горчакова: „О земельных владениях всерос. митрополитов, патриархов і Свят. Синода.“

***) Проф. бар. Корф: История рус. государственности.

корми і т. д.*) „Так уже в XII віці, пише профес. бар. Корф, ми зустрічаємо церковні вотчини, себ-то маєтки, відрізнi від простих земельних володінь тим, що в їх межах церква користувалася над місцевим населенням вотчинними правами, правом суду і управління, за винятком, як в боярських вотчинах, дії державної влади.“**) Характерно, що в другій половині XII віку саме право на земельну власність остільки вже, видно, розвинулося на Україні, що князь одної землі міг, напр., мати свою осібну земельну власність, навіть в межах іншої землі і взагалі іншого князівства. На цю характерну обставину звернув свою увагу професор Линниченко***) з приводу данини князя Володимирського Ярополка свого маєтка біля Києва Печерському монастирю, що тряпалося, по свідченню літопису, в 1158 році.

Що торкається власне українських монастирів, то вони, як і церкви, значно спричинилися до поширення християнської культури на Україні. По виразу російського історика Соловйова, перші руські монастирі „виявляли собою вище суспільство, де новий порядок річей, нова релігія, проповідувалися не словом тільки, а ділом.“ Це були не тільки церковні інституції в тісному значінню того поняття, але і огнища, в яких у ті далекі від нас часи найшов для себе, для своєї роботи, притулок людський інтелект. Через це монастирі (а зокрема відомий на всю Україну знаменитий Київо-Печерський монастир, що був збудований і організований вже в XI століттю Антонієм і Феодосієм Печерським) відіграли таку визначну роль в розвитку і правних думок на Україні. В монастирях головним чином зосереджувалося у той час інтелектуальне життя, в них переписувалися книжки, які в той час ми одержували з Візантії і Болгарії — не тільки книжки, які були потрібні для одправи служби божої, але, напевно, і різні збірники грецьких законів. В монастирях велися і літописи дякуючи котрим ми головним чином і мали спроможність хоч трохи підняти ту завісу, що закривала собою перед нами наше давнє минуле. Зокрема визначну роль в цьому останньому відношенню відіграли київські монастирі, де була писана знаменита „Повість времнних літ.†) До речі замітимо, що за автора цього літопису вважали довгий час монаха київо-печерського монастиря відомого Нестора-літописця) (1056—1114).††)

*) Привілеї ці в більшості надавалися церквам і монастирям на принципі індивідуальному, через це не всі церкви і монастирі користувалися цими вільготами в рівній мірі.

**) Бар. Корф; теж.

***) Див. проф. Линниченко: „Черты из истории сословий в ю.-з. (галицкой) Руси XIV—XV в.“

†) Хронологічний запис історичних подій до 1110 року; „Повість“ дійшла до нас в т. зв. Іпатієвському списку (XV в.).

††) Питання про автора „Повісти“ взагалі спірне. Багато потрудилися

Більшість українських монастирів було збудовано на ті кошти, що давали на цю ціль наші князі; чимало князів і бояр самі постригалися в ченці, віддаючи монастирям своє майно. Можливо, що через це на Україні монастирі будувалися здавна у визначних центрах, зокрема по містах. „Через це, пише О. Єфименкова, ми зовсім не бачимо того, що на московській мові зветься „пустиня“, — монастир, що був збудований де-небудь далеко від заселених місць, в лісовому затишкові. Всі монастирі південної Русі збудовані або в містах, або біля них.*) Як і церкви, українські — монастирі ніколи не рвали зв'язків з населенням:**) ченці повинні були добрими ділами служити населенню, а не тільки „спасати себе“ постом і молитвою. Через це і вся внутрішня організація монастирського життя на Україні спиралася на громадських підвалинах: монастирі уявляли з себе громади ченців, на чолі котрих стояла своя виборна влада — ігумени і т. п. „Братія“ відала господарчими справами, вона піклувалася про добробут монастиря, вона судила тих своїх членів, що порушали монастирські приписи і т. д. В цьому відношенні наші українські монастирі значно відрізняються від монастирів московських т. зв. „пустинь“, монастирів „отшельників“, себ-то аскетів, які цілковито відходили від „міра“, замикалися у свої келії, спасаючи себе самих — ідеал, до котрого завше стреміли московські ченці, відбиваючи чернецьку ідеологію народу московського. Цей тип монастирів — пустинь в Московщині, як відомо, був дуже розвинений. Дякуючи, очевидно, тому, що монастирі наші з'являлися здавна освітніми центрами, — і з українських монастирів і зкол українського чернецтва взагалі в княжу добу вийшло чимало видатних для того часу письменників, як відомий казодій, єпископ Туровський Кирило, ігумен Данило. (XII століття) і другі.

На ролі і значінню наших монастирів у слідуючі періоди історії нашого права ми в свій час спеціально спинимось. Зараз-же до того, що сказано, додамо, що українські монастирі, як і церкви, шляхом княжих надань, купівлі-продажу, безпоседньою окупацією і т. д. набували собі здавна нерухоме майно, володіючи земельними угодами. Московське правительство Катерини II-ої в 1786 році, як відомо, відобрало від українських монастирів їх маєтки, цілу низку монастирів зачинило; секуляризація провадилася, як і перед тим в Московщині, (маніфест цариці Катерини від 25 лютого 1764 р.) ніби з метою „обратить дар Божій на богоугодныя дѣла.“ Разом

для наукового досліджування літописів такі вчені, як Срезневський, Казанський, Безтужев-Рюмін, А. Шахматов і другі.

*) О. Єфименко: теж, 53 стор.

***) Характерно між иншим, що українські ченці не зрікалися взагалі таких прав, як право на речі, не уникали ніколи різних договірних стосунків і т. п.

з тим на українські монастирі були поширені і приписи, яким уже підлягали монастирі в Московщині.

В такому приблизно вигляді визначається перед нами становище церкви православної на Україні-Руси в княжу добу. Поширюючи християнську культуру на широких просторах України і далеко поза її етнографічними межами, церква православна безумовно з'являлася в той час визначним чинником, що з'єднував тісніше поодинокі землі на ґрунті вищих духовних інтересів; в період відокремлення земель цей чинник безумовно допомагав ослабленню загострення відносин між поодинокими землями, усуваючи почасти між князями поодиноких волостей різні тертя. Монгольський наступ, як відомо, не зруйнував нашої церкви. Татари ставилися до нашої віри взагалі толерантно, навіть звільняли духовенство, церковні інституції та їх маєтки від різних податків. В 1315 році хан Золотої Орди Узбек видав на ім'я митрополита Київського і всея Руси ярлик, в якому забезпечував за духовенством, церквами і монастирями їх маєткові права, піддаючи під безпосередній уряд і суд митрополита всі церковні справи. (Див. про цей акт у Даниловича: „Skarbice diplomatów“, t. I, N 289.). Але татарський наступ сприяв перенесенню митрополичої катедри до Москви. Остання-ж, як це ми відзначили вище, поспішила використати цю подію в своїх власних централістично-московських інтересах, спричинившись тим до остаточного занепаду „матері городів українських“ — Києва.

З а к л ю ч е н н я .

Професор Грушевський, закінчуючи опис українського життя київської та галицької доби, в своїй „Ілюстр. історії України“ пише, між иншим: „Взагалі національне культурне життя України 11—14 віків представляється дуже інтересно: воно повне життя, руху, енергії, обіщувало багато своїй народности, а навіть і культурному людському життю взагалі. Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинутися і підрубав його в самім корені.“*)

На цьому зауваженню історика нашого народу ми нарешті спинимось. Сумніву не може бути в тому, що залежність розвитку життя національно-культурного від життя державного надзвичайна. Лише при свободному виявленню всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя; а свободне виявлення всіх творчих сил народу нашого може забезпечити лише така форма державного ладу, яка відповідає правним

*) М. Грушевський: „Ілюстр. Історія України“, 138.

думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу.

Будемо вірити і сподіватися, що народ наш, який в полум'ях революції, в упертій боротьбі за своє право відновив у наш час українську державність, знайде для себе врешті-решт ту форму державного правного ладу, яка буде сприяти розвитку всіх його творчих сил, розвитку української народної культури; будемо вірити і сподіватися, що над Україною вже засвітила зоря нової життя, і що незабаром настане той час, коли вільний, незалежний український народ прилучиться, як рівний до рівних, до сім'ї великих європейських народів.

з

З М І С Т:

ЛІТЕРАТУРА ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

	Стран.
Вступ	1
Історія українського права, як наука	13
Джерела історії українського права	16
Звичай і закон	16
Поділ історії українського права на періоди (доби)	26

ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ДОБИ КНЯЖОЇ.

Договори Українців („Русинів“) з Греками	27
Договори з Німцями	31
Вічеві постанови	32
Князівські устави	33
Церковні устави	35
Рецепції візантійського права	36
Руська Правда	38

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УКР. ПРАВА. Територія України.

Найдавніше розселення українських племен і їх побут.	44
Теорія походження давнішої української („руської“) держави	49
Стародавній „городовий“ устрій земель. Значіння і роля городів	53
Русь (земля Полян, Земля Київська), як осередок україн- ської Державности	56
Торгівля, як фактор у процесі створення Української Дер- жави. Роля і значіння дружинного елемента	56
Відокремлення земель	60
Національна єдність.	61

Населення.

Невільники	62
Свобідне населення	69
Смерди	70
Бояре	72
Гости, купці і чорні городські люде	75
Церковні люде	79
Ізгої	80

Влада.

Віче	81
Князь	91
Князівські зїзди та договори князів між собою	98
Органи управління	100
Органи влади центрального управління (княжі). Рада князя, або „Боярська дума“	101
Княж двір	105
Фінансове урядування	107
Органи влади на місцях (княжі)	114
Земські органи влади	115
Тисяцький	115
Органи влади земського управління (місцеві)	116
Соцькі та десяцькі	116
Народній суд	117
Адміністраційний поділ	118
Військо	120
Федеративний принцип на Україні і теорія Костомарова	123
Загальний висновок про основні підвалини старої україн- ської (київсько-руської) державности	127
Підупад Київа	128
Галицько-Володимирська держава	130
Роля і значіння православної церкви та її правне становище на Україні в княжу добу	134
Заключення	145

СКОРОЧЕННЯ:

А. З. Р.:	Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи.
А. Г. К.:	Руська Правда по Академічному списку.
Ж. М. Н. Пр.:	Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
З. И. Р. Г. Об.:	Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.
Ип., також Ип.:	Літопис по іпатському списку.
Кар.:	Руська Правда по Карамзинському списку.
Лавр.:	Літопис по Лаврентієвському списку.
Лит. Ст. або Л. Ст.:	Литовський Статут.
Лит. Метр.:	Литовська Метріка.
Ник.:	Літопис по Никоновському списку.
П. С. Л.:	Полное собраніе русскихъ лѣтописей.
Р. Пр., або Р. Правда:	Руська Правда.
Рус. Юр. Др.:	Русскія Юридическія Древности (Сергеевича).
Тр.:	Руська Правда по Троїцькому списку.
Христ.:	Христоматія по исторіи русскаго права (Владимирського-Буданова).
Чт. Общ. Ист.:	Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ,
ЯКІ ПОМІЧЕНІ:

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Треба:
16	11 зверху	утворюють право	утворюють право (Сергєєвич)
22	5 зверху	городських	гродських
42	9 знизу	норм	норми
43	6 зверху	своїв	своїх
43	21 зверху	намятниках	пам'ятниках
46	5 знизу (покликання)	„Історія України“	„Ілюстрована історія України“
48	19 зверху	обичай	обычай
48	20 зверху	обичаи	обычаи
52	2 знизу	гругому	другому
62	12 зверху	земді	землі
67	10 знизу	зв'язанаго при цьому	зв'язаний при тому
97	22 зверху	отца	отця
98	3 знизу (примітка)	4155	6155
114	11—17 зверху	Траплялось... Василя	„Траплялось... Василя.“
119	7 знизу	віку.	віку.“
124	14 зверху	Зешля	Земля
124	19 зверху	доржави	держави
125	16 знизу	питання	положення
126	5 знизу	„Ахілева пята“	„Ахілесова п'ята“
127	4 зверху	а навіть	хай навіть
128	29 зверху (примітка)	принцип конфедеративний	принцип (конфедеративний)
132	24 зверху	Киї	Київ
142	2 знизу (покликання)	патріархов	патріархов

УВАГА: Випадково при друці (Див. „Література по історії українського права“) упущено серед показаних наукових імен імя М. П. Василенко, який займає в історії науки укр. права поважне місце.

Ціна 10.00

БЗ04464-1